

ALİ ŞİR NEVÂİ'NİN SEDD-İ İSKENDERİ ADLI ESERİNDEKİ

SIFAT FİLLER VE ZARF FİLLER

Pakize YILDIRIM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Talip YILDIRIM

Uşak

Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Haziran, 2019

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZETİ

ALİ ŞİR NEVÂİ'NİN SEDD-İ İSKENDERİ ADLI ESERİNDEKİ

SIFAT FİİLLER VE ZARF FİİLLER

Pakize YILDIRIM

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Haziran 2019

Danışman: Talip YILDIRIM

Türk dili ailesinin Orta Asya grubunda yer alan ve Harezmi Türkçesinin devamı sayılan Çağatay dili 15. yüzyılın başlarından 20. Yüzyılın başlarına kadar kullanılmıştır. Bu dönemde Orta Asya Türk Edebiyatı denince akla gelen ilk isim ise Ali Şir Nevâî'dir. Zaten Orta Asya'da gelişen bu dilin diğer bir ismi de "Nevâî Dil"dir. Tezimizde Ali Şir Nevâî'nin hamsesinin beşinci mesnevisi olan Seddi İskenderi'deki Sıfatfiil ve Zarffiillerin incelemesi yapılmaya çalışılmıştır.

Çalışma "Giriş" ve "Sonuç" bölümleri dışında üç bölümden oluşmaktadır. "Giriş" bölümünde üç alt başlık bulunmaktadır. "Çağatay Dönemi ve Çağatay Türkçesi", "Ali Şir Nevâî" ve "Seddi İskenderi" ile ilgili genel bilgiler verildikten sonra ilk bölüme geçilir. Bu bölümde "Sıfat fiil ve Zarf fiiller" ana başlığı altında önce sıfat fiiller ve Çağatay Türkçesinde kullanılan sıfat fiiller; sonra zarf fiiller ve Çağatay Türkçesinde kullanılan zarf-fiiller hakkında bilgi verildikten sonra ikinci bölüme geçilir. "Seddi İskenderi'de Sıfat Fiiller" başlığı altında "Geniş Zaman İfadesi Taşıyan Sıfat-Fiiller", "Geçmiş Zaman İfadesi Taşıyan Sıfat Fiiller ve "Gelecek Zaman İfadesi Taşıyan Sıfat Fiiller" olmak üzere üç ana gruba ayrılan sıfat-fiil ekleri incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise "Seddi İskenderi'de Zarf Fiiller" başlığı altında bilgi verildikten sonra bu zarf-fiil ekleri, "Basit Zarf-fiil Ekleri" ve "Kalıplaşmış veya Birleşik Zarf-fiil Ekleri" olmak üzere iki alt başlıkta incelenmeye çalışılmıştır.

Çalışmada sıfat fiil ve zarf fiileri incelenirken Çağatay Türkçesi ile Ali Şir Nevai tarafından yazılmış Sedd-i İskenderi (Tören Hatice, *Ali Şir Nevai Sedd-i İskenderi (İnceleme, Metin)*, TDK Yayınları, Ankara, 2001.) adlı eserinden faydalanılmıştır

Anahtar Kelimeler: *Çağatay Türkçesi—Sedd-i İskenderi— sıfatfiil— zarffiil— transkripsiyon— aktarma.*

ABSTRACT

PARTISIPLES AND GERUNDIUMS IN THE TEXT OF ALİ ŞİR NEVAİ CALLED SEDD-İ İSKENDERİ

Pakize YILDIRIM

The Department of Turkish Language and Literature

Social Sciences Institutes Uşak University, June 2019

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Talip YILDIRIM

Chagatai Language, regarded as the successor of Harezmi Turkish, found its place in Central Asia group of Turkish Language family and was used from the beginning of the 15th century until early 20th century. The first name that comes to mind when mentioned about Central Asia Turkish Literature is Ali Şîr Nevâyî. In addition, another name given to Chagatai Language is Nevai Language. In our thesis, it is tried to examine the participle and the gerundiums in Sedd-i İskenderi, which is 5th mesnevi of Nevai's hamse.

Our study consists of mainly three chapters apart from the "Introduction" and "Conclusion" parts. There are three sub-headings in the "Introduction". General knowledge about "Chagatai and chagatai language", "Ali Şir Nevai" and "Sedd-i İskenderi" we skip to next section. In this part, under the main-headings of "Participles" and "Gerundiums" we examined these subjects in Chagatai Turkish. Under the heading of "Participle suffixes in Sedd-i İskenderi", we studied Sedd-i İskenderi participles in three sections: Aorist participles, future participles, past participles. In the third chapter we took the issue of "Gerundiums in Sedd-i İskenderi" and put them in two subcategories: Basic gerundium suffixes and compound gerundium suffixes.

In the study, while examining the participles and gerundiums, Sedd-i İskenderi (Tören Hatice, Ali Şir Nevai Sedd-i İskenderi (Review, Text), TDK Publications, Ankara, 2001.) was used by Chagatai Turkish and Ali Şir Nevai

Key Words: *Chagatai Turkish-Sedd-i İskenderi-Participle-Gerundium-Transcription-Translation.*

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi Pakize YILDIRIM'ın "Ali Şir Nevai'nin Sedd-i İskenderi Adlı Eserindeki Sıfatfiil ve Zarffiiller" başlıklı tezi 10.06.2019 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, Yüksek Lisans tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ**İmza****Üye (Tez Danışmanı) Prof. Dr. Talip YILDIRIM**

.....

Üye Prof. Dr. Ahmet AKÇATAŞ

.....

Üye Prof. Dr. Mehmet Vefa NALBANT

.....

Yedek Üye Doç. Dr. Meriç GÜVEN

.....

Yedek Üye Doç Dr. Cüneyt AKIN

.....

Enstitü Müdürü**Prof. Dr. Mehmet KARAYAMAN**

ÖNSÖZ

Çalışmamızın başlangıcında Türkçe “Özet”, “Abstract”, “Jüri ve Enstitü Onayı”, “Önsöz”, “Özgeçmiş”, “İçindekiler” ve “Kısaltmalar”a yer verilmiştir.

Çalışma “Giriş” ve “Sonuç” bölümleri dışında üç bölümden oluşmaktadır. “Giriş” bölümünde üç alt başlık bulunmaktadır. İlk olarak “Çağatay Dönemi ve Çağatay Türkçesi” başlığı altında öncelikle Çağatay Dönemi ile ilgili daha sonra Çağatay Türkçesinin öneminden bahsedilmiş ve Janos Eckmann’ın Çağatay Türkçesini (Çağatayca Sınıflandırmasını) ayırmış olduğu dönemlerle ilgili bilgi verilmiştir. Ardından “Ali Şir Nevai” ile ilgili ve onun “Seddi İskenderi” adlı eseriyle ilgili bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızda sıfat fiil ve zarf fiileri izah ederken verilen örneklerde Çağatay Türkçesi ile Ali Şir Nevai tarafından yazılmış Sedd-i İskenderi (Tören Hatice, *Ali Şir Nevai Sedd-i İskenderi (İnceleme, Metin)*, TDK Yayınları, Ankara, 2001.) adlı eserinden faydalanılmıştır.

I. Bölümde Sıfat fiil ve Zarf fiiller hakkında genel bilgi verdik. II. Bölümde öncelikle sıfat fiilleri ihtiva eden cümleler sayfa ve satır numaraları verilmek suretiyle fişlenmiştir. Daha sonra bu fişler sıfat fiil eklerine (-ğan, -mış, -ar, -mes, -ğu, -ğuç) göre ve sonra cümle içinde sıfat ya da isim olarak kullanımlarına göre ayrılmıştır. Birden fazla sıfat fiilli unsur ihtiva eden cümleler ayrıca gösterilmemiş, sıralamada ilk sıfat fiilli unsur göz önünde bulundurulmuştur.

Sıfat Fiilerin Kullanımı bölümünde ise:

İlk olarak sıfat fiil ekleri alan kelimenin sıfat olarak kullanımına göre düzenlenip öncelikle geniş zaman (-ğan, -gen; -қан,-ken / -an,-en, -ar, -er; -mes), geçmiş zaman (-mış, -miş) ve gelecek zaman (-ğu, -gü / -қу, -кү; -ğuç, -güç / -қуç, -күç) eklerine göre ayrılmış daha sonra sayfa ve satır numaralarına göre ilk sayfadan başlanmak suretiyle küçük sayfadan büyüğe doğru sıralanmıştır. Her ek kendi içinde “Ekin Yapısı” ve “Ekin Fonksiyonları” başlıkları altında açıklanmış ve metinden örnekler tespit edilmiştir.

Daha sonra sıfat fiil eklerini alan kelimelerin isim olarak kullanımları bulunmaktadır. Burada isim çekim ekleriyle, edatlarla ve yardımcı fiillerle kullanımlarına göre bir ayırım yapılmıştır. İsim çekim ekleriyle kullanımında (-ğan, -

gen; -қан; -gu, -gü) ekleri kendi içinde çokluk, olumsuzluk, şahıs, hal ekleri almalarına göre düzenlenmiş, alfabetik sıraya uygun olarak sıralanmıştır. Edatlarla kullanımında “teğ/dég/duk/dik” edatına göre (Bu bölüm kendi içinde -ğan, -gen;-қан ve -ğu/-gü ekine göre ayrılmıştır.) “üçün, çün / çü” edatına göre ve “kibi” edatına göre ayrıma gidilmiş, sayfa ve satır numaralarına göre ilk sayfadan sona doğru düzenlenmiştir. Yardımcı fiillerle kullanımında “tur-” ve “bol-” yardımcı fiillerine ve bunlardan her biri kendi içinde yardımcı fiilden önce almış olduğu eklere (-ğan, -guçı, -ğu, -mış, -ur, -mez) göre ayrılmış sayfa ve satır numaraları göz önüne alınarak küçük sayfadan büyüğe doğru sıralanmıştır. Son olarak sıfat fiilli unsurların isim tamlaması içindeki kullanımları gösterilmektedir.

III. Bölümde Çağatay Türkçesinde Kullanılan Zarf fiiller ve metinde geçen kelimelerin zarf olarak kullanımlarına değindik. Sedd-i İskenderî’deki zarf fiiller “Basit Zarf Fiiller” ve “Kalıplaşmış veya Birleşik Zarf-Fiil Ekleri” başlıkları altında ele alınmıştır. Bu bölümde Sedd-i İskenderî’de kullanılan zarf fiiller tek tek ele alınarak her ek kendi içerisinde “Ekin Yapısı”, “Ekin Kullanılışı” ve “Fonksiyonları” başlıkları altında incelenerek metinden örnekler tespit edilmiş ve küçük sayfadan büyüğe doğru fişlenmiştir.

Bu üç bölümün sonunda “Sonuç” ve “Kaynakça” bölümleri yer almaktadır. “Kaynakça” da tezin hazırlanırken yararlanılan kitap, makale, dergi ve bildirilerin künyeleri yer almaktadır.

Sıfat fiiller konusunda tanımlama, tasnif ve kavramın ifade edilmesi konusunda değişik görüşler olmuştur. ”İsim-fiil, partisip, sıfat-fiil, ortaç” gibi çeşitli terimlerle adlandırılan bu yapı, bu çalışmada Zeynep Korkmaz’ın” Gramer Terimleri Sözlüğü” nde tanımladığı gibi sıfat-fiil terimiyle ifade edilecektir.

Bu tezin bir kısmı “Ali Şir Nevai’nin Sedd-i İskenderi Adlı Eserinde -GAN, -Gen Sıfat Fiil Eki” başlığında 04.04.2019 tarihinde Ordu Üniversitesi II. Genç Türkologlar Çalıştayı’nda bildiri olarak sunulmuştur.

Bu tezi hazırlarken emeğini, değerli zamanını ve engin bilgilerini benden esirgemeyen saygıdeğer danışmanım Prof. Dr. Talip YILDIRIM’a sonsuz teşekkür ederim. Tez hazırlık aşamasında bana fikir veren Doktor Öğretim Üyesi Selcen Köse ÇİFCİ’ye teşekkürü bir borç bilirim.

Hayatımın her döneminde benim yanımda olan sevgili annem ve babama, maddi ve manevi desteğini esirgemeyen ve her çalışmamda beni yüreklendiren sevgili eşim Harun YILDIRIM'a yürekten teşekkür ederim.

Pakize YILDIRIM

ÖZGEÇMİŞ**Kişisel Bilgiler**

Adı Soyadı	: Pakize YILDIRIM
Doğum Yeri ve Tarihi	:Çavdır, 06.02.1993
Lisans Öğretimi	:Uşak Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Yüksek Lisans Öğretimi	:Uşak Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim dalı
Bildiği Yabancı Diller	:İngilizce
Bilimsel Faaliyetler	: Ordu Üniversitesi II. Genç Türkologlar Çalıştayı Bildiri Sunumu
İş Deneyimi	
Çalıştığı Kurumlar	:Özel Bilgi Özel Öğretim Kursu (2015-2016) Özel Uşak İyi Dersler Özel Öğretim Kursu (2016-2017) Eski Uşak Araştırmaları Derneği (Gönüllü Topluluk) (Genel Sekreter) (2017--)
Projeler	:
Ödüller	:Uşak Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi İkinciliği Plaketi
İletişim	:05388579617 e.posta: kaptan_pakize_015@hotmail.com

İçindekiler	sayfa
YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZETİ	iii
ABSTRACT.....	v
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI.....	vi
ÖNSÖZ.....	vii
ÖZGEÇMİŞ	x
TABLolar VE ŞEKİLLER DİZİNİ	xvi
KISALTMALAR	xvii
GİRİŞ	1
ÇAĞATAY DÖNEMİ VE ÇAĞATAY TÜRKÇESİ.....	1
ALİ-ŞİR NEVÂYÎ.....	4
SEDD-İ İSKENDERÎ	10
I. BÖLÜM	16
1. SIFAT FİİL VE ZARF FİİLER	16
1.1. Sıfat Fiiller.....	16
1.1.1. Çağatay Türkçesinde Kullanılan Sıfat Fiiller	17
1.2. Zarf Fiiller	17
1.2.1. Çağatay Türkçesinde Kullanılan Zarf Fiiller.....	20
II. BÖLÜM	21
1. SEDD-İ İSKENDERÎ'DE SIFAT FİİLLER.....	21
1.1. SIFAT OLARAK KULLANIMI.....	21
1.1.1. GENİŞ ZAMAN	21
1.1.1.1. “-ğan,-gen, -қан, -ken, -an, -en” Eki ile.....	22
1.1.1.1.1. Ekin Yapısı.....	22
1.1.1.1.2. Ekin Fonksiyonları.....	22
1.1.1.2. “-ğan, -gen” Ekinin Olumsuzluk Ekiyle Kullanımı	29
1.1.1.3. “-ar,-er,-ur,-ür” Eki ile	30
1.1.1.3.1. Ekin Yapısı.....	30
1.1.1.3.2. Ekin Fonksiyonları.....	30
1.1.1.4. “-mas /-mes” (olumsuz geniş zaman) Ekiyle Kullanımı	31
1.1.2. GEÇMİŞ ZAMAN	32
1.1.2.1. “-mış,-miş” Eki İle.....	32
1.1.2.1.1. Ekin Yapısı.....	32
1.1.2.2. Ekin Fonksiyonları	32
1.1.3. GELECEK ZAMAN	33

1.1.3.1. “-ğu,-gü” Eki İle (Sedâsız konsonantlardan sonra -ku/-kü).....	33
1.1.3.1.1. Ekin Yapısı.....	33
1.1.3.1.2.Ekin Fonksiyonları.....	33
1.1.3.2.Olumsuzluk Ekiyle Kullanımı.....	34
1.1.3.3. “-ğuç,-güç” Eki İle	34
1.1.3.3.1. Ekin Yapısı.....	34
1.1.3.3.2. Ekin Fonksiyonları.....	35
1.2.İSİM OLARAK KULLANIMI	35
1.2.1.İSİM ÇEKİM EKLERİYLE KULLANIMI	35
1.2.1.1. “-ğan/-gen,-қан/-ken” Eki İle	36
1.2.1.2.“ğan-gen” Ekinin Olumsuzunun İsim Çekim Ekleri İle Kullanımı.....	44
1.2.1.3. “-ğu, -gü, -ğuç,-güç” Eki İle.....	44
1.2.2. EDATLARLA KULLANIMI	45
1.2.2.1.“tæg/dæg/duk/dik” Edatı ile.....	45
1.2.2.1.1.“-ğan,-gen, қan, -ken”	45
1.2.2.1.2.-ğu/-gü	46
1.2.2.2.“çünkü, çün/çü “ Edatı ile	46
“-r”	46
1.2.2.3.“kibi”Edatı ile.....	46
1.2.3.YARDIMCI FİİLLERLE KULLANIMI	47
1.2.3.1. “tur-“Yardımcı Fiiliyle Kullanımı.....	47
1.2.3.1.1.“-ğan,-gen” Eki ile.....	47
“-mes” (olumsuzluk) Eki ile.....	47
1.2.3.1.2“-ğu/-gü, -kü ” Eki ile	47
1.2.3.2. “bol-, ol-” Yardımcı Fiiliyle Kullanımı.....	47
1.2.3.2.1. “-ğan, -gen, қan, -ken” Eki ile	47
1.2.4.İSİM TAMLAMASI İÇİNDE KULLANIMI.....	48
1.2.4.1. “-ğan, -gen, қan, -ken” Eki ile	48
1.2.4.1.“-ur ,-ür” Eki İle	48
III. BÖLÜM.....	50
1.SEDD-İ İSKENDERİ’DE ZARF-FİİLLER	50
1.1.Basit Zarf-Fiil Ekleri.....	50
1.1.1. -A, -U, -y	50
1.1.1.1.Ekin yapısı	50

1.1.1.2.Ekin kullanılışı	51
1.1.1.2.1.Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	51
1.1.1.2.2. Ekin Birleşik Fiillerde Kullanılışı	52
1.1.1.2.3. Tekrar Gruplarıyla Kullanılışı	52
1.1.1.3 Ekin Fonksiyonları	53
1.1.1.4. Ekin Birleşik Fiil Teşkilleri Oluşturması	53
1.2. Kalıplaşmış veya Birleşik Zarf-Fiil Ekleri	55
1.2.1.-UrçA (<Ur+çA).....	56
1.2.1.1.Ekin yapısı	56
1.2.1.2.Ekin kullanılışı	56
1.2.1.2.1.Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	56
1.2.1.3 Ekin Fonksiyonları	56
1.2.2. -ArdA, -UrdA, -rdA, (<-Ar, -Ur, -r+dA).....	57
1.2.2.1.Ekin yapısı	57
1.2.2.2.Ekin kullanılışı	58
1.2.2.2.1.Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	58
1.2.2.3 Ekin Fonksiyonları	58
1.2.3. -ArGA, -UrGA (<-Ar/-Ur+GA)	59
1.2.3.1.Ekin yapısı	59
1.2.3.2.Ekin kullanılışı	59
1.2.3.2.1.Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	59
1.2.3.3 Ekin Fonksiyonları	59
1.2.4. -GAç, -KAç.....	61
1.2.4.1.Ekin yapısı	61
1.2.4.2.Ekin kullanılışı	62
1.2.4.2.1.Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	62
1.2.4.3. Ekin Fonksiyonları	62
1.2.5.-GAIİ, -KAIİ	66
1.2.5.1.Ekin yapısı	66
1.2.5.2.Ekin kullanılışı	67
1.2.5.2.1.Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	67
1.2.5.3. Ekin Fonksiyonları	67
1.2.6. -GANçA (<-GAN+çA).....	69
1.2.6.1.Ekin yapısı	69

1.2.6.2.Ekin kullanılışı	70
1.2.6.2.1.Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	70
1.2.6.3. Ekin Fonksiyonları	70
1.2.7. -GAndA, -KAndA(<-GAn/-Kan+dA).....	70
1.2.7. 1.Ekin yapısı	70
1.2.7.2.Ekin kullanılışı	70
1.2.7.2.1.Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	70
1.2.7.3. Ekin Fonksiyonları	70
1.2.8. -GAndIn (songra) (<-GAn+dIn),-KendIn (songra) (<-Ken+dIn)	71
1.2.8.1.Ekin yapısı	71
1.2.8.2.Ekin kullanılışı	72
1.2.8.2.1.Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	72
1.2.8.3. Ekin Fonksiyonları	72
1.2.9. -GInça, -GUnça, -KUñA(<-GUn/ -KUn +ça<-GU+ça).....	73
1.2.9.1.Ekin yapısı	73
1.2.9.2.Ekin kullanılışı	74
1.2.9.2.1.Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	74
1.2.9.3. Ekin Fonksiyonları	74
1.2.10. -Guça, -KUça(<-GU+ça)	75
1.2.10.1.Ekin yapısı	75
1.2.10.2.Ekin kullanılışı	76
1.2.10.2.1.Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	76
1.2.10.3. Ekin Fonksiyonları	76
1.2.11. -(U)p,-ban /-ben gerundiumu (bağlayıcı gerundium)	76
1.2.11.1.Ekin yapısı	76
1.2.11.2.Ekin kullanılışı	78
1.2.11.2.1.Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	78
1.2.11.3. Ekin Fonksiyonları	78
1.2.11.4. Ekin Birleşik Fiil Teşkilleri Oluşturması	98
1.2.12. -ken.....	101
1.2.12.1.Ekin yapısı	101
1.2.12.2.Ekin kullanılışı	102
1.2.12.2.1.Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	102
1.2.12.3. Ekin Fonksiyonları	102

1.2.13. -rdm burun	102
1.2.13.1.Ekin yapısı	102
1.2.13.2.Ekin kullanılışı	102
1.2.13.3.Ekin Fonksiyonları	103
1.2.14. -mAy(olumsuz gerundium)	103
1.2.14.1.Ekin yapısı	103
1.2.14.2.Ekin kullanılışı	103
1.2.14.2.1.Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	103
1.2.14.3. Ekin Fonksiyonları	104
1.2.15. -mAyIn	107
1.2.15.1.Ekin yapısı	107
1.2.15.2.Ekin kullanılışı	108
1.2.15.2.1.Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı	108
1.2.15.3.Ekin Fonksiyonları	108
SONUÇ	110
KAYNAKÇA.....	113

TABLULAR VE ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Sıfatfiil eklerinin Sedd- İskenderi’de kaç kelimedede kullanıldığını gösteren Şekil

Şekil 2. Zarffiil eklerinin Sedd- İskenderi’de kaç kelimedede kullanıldığını gösteren Şekil

KISALTMALAR

a.e	: aynı eser
a.g.e	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.m.	: aynı makale
bk.	:Bakınız
A.N.S.İ.	: Ali Şir Nevai Sedd-i İskenderi
Ank.	:Ankara
C.	:Cilt
Çev.	:Çeviren
Dr.	:Doktor
İst.	:İstanbul
Prof.	:Profesör
s.	:Sayfa
S.	:Sayı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDAY	: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
TDV	:Türk Diyanet Vakfı
Yay.	:Yayımları
vb.	:ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
Ü	: Üniversitesi

GİRİŞ

ÇAĞATAY DÖNEMİ VE ÇAĞATAY TÜRKÇESİ

Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'ın adından alınan Çağatayca'nın başlangıcı ve dönemleri hakkında değişik görüşler ileri sürülmüştür. Bir dönemin dili ve edebiyatı için kullanılan bu terim ile belirtilmek istenen kavramın sınırları kesin olarak çizilememiştir.¹

Cengiz Han, topraklarını dört oğlu arasında paylaştırdıktan sonra ikinci oğlu Çağatay'a Isık Göl bölgesi, Balkaş gölünün güney-doğusundaki İli ırmağı havzası ile Çu ve Talaş bozkırları miras olarak kalmıştır. Çağatay adı da, Cengiz Han'ın ikinci oğlunun adından gelmektedir. Çağatay, 1227'den 1242'ye kadar hanlığın başında bulunmuş ve eski Moğol'un gerçek bir temsilcisi gibi davranmıştır. 1242 yılında ölmeden önce tahtı torunu Kara Hülegü'ye bırakmıştır. Çağatay adının hanlığın adı olarak kullanılması onun 1242'de ölümünden sonra gerçekleşmiştir. Çağatay Hanlığı ise, Çağatay'ın ölümünden sonra Kara Hülegü'nün 1242-1246 yılları arasındaki saltanatı sırasında kurulmuştur. Kara Hülegü'nün tahta geçmesinden sonra yaşanan taht kavgaları ve istikrarsız yönetim değişiklikleri nedeniyle Çağatay ulusu bağımsızlığını sürdürememiştir. Çağatay hanlığının en parlak dönemi Duva Han ile başlamış Kebek ile devam etmiştir. Barthold'un belirttiğine göre, Kebek'in seleflerinden en büyük farkı Maverâünnahir'i tekrar eski medenî durumuna getirmesiydi. Kebek'in halefleri kardeşleri Elçigidey, Duva-Timur ve Tarmaşirin'di. İlk ikisinin saltanatı kısa sürmüştür. 1326-1333 yılları arasında hüküm süren Tarmaşirin zamanında Çağatay Hanlığı idarî bakımdan bir tarafta Maverâünnahir diğer tarafta Isık Göl çevresinde yer alan Moğolistan olmak üzere ikiye bölündü. Moğol unsurlar bundan memnun kalmayarak ayaklandılar ve Tarmaşirin'i tahttan indirip öldürdüler. Bundan sonra Çağatay Hanlığı'nın idaresi Türk emirlerinin nüfuzu altında olan prenslerle yürütülmüştür. Çağatay birliğinin yeniden kurulması Tugluk Timur'un saltanatı (1347-1363) döneminde gerçekleşmiştir. 1363 yılında Tugluk Timur'un ölümüyle o zamana kadar Çağataylılara bağlılık yolunda ilerleyen Timur (Aksak, Timurlenk), Çağatay ulusunun idaresini ele almıştır.²

Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'a nisbetle kullanılan Çağatay edebiyatı tabirinin sınırı, bu saha ile uğraşanlar tarafından farklı şekillerde anlaşılmaktadır. Başlangıçta Çağatay ismi, Çağatay Han'ın sülâlesine ve bu sülâle tarafından kurulan devlete verilen bir ad olduğu halde daha sonra bu isim Mâverâünnahir'deki Türk veTürkleşmiş göçebe unsurlara, nihayet Timurlular zamanında gelişen edebî Türk

¹ Zuhâl Ölmez, "Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 5, Sayı 9, (2007), 173.

² Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu: Attila-Cengiz Han-Timur*, çev. M. Reşat Üzmen, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1993) s. 313-331

lehçesiyle bu lehçede meydana getirilen Orta Asya Türk edebiyatına da verilmiştir. M. Fuad Köprülü Çağatay ismini en geniş mânasıyla, Moğol istilâsından sonra Cengiz'in çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı ve Altın Orda devletlerinin medenî merkezlerinde XIII-XV. yüzyıllarda inkişaf eden ve Timurlular devrinde zengin bir edebiyat meydana getiren Orta Asya edebi lehçesi şeklinde tarif eder. XV. yüzyılın ikinci yarısında Ali Şir Nevai ile klasik bir edebiyat ortaya koyan bu lehçe, Babür zamanında ve Babür'den sonra Hindistan'da uzun bir süre varlığını devam ettirmiştir. Sultan Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra (1507) Maverâünnehir ve Harizm'i ele geçiren Özbekler Horasan'ı da hâkimiyetleri altına alarak Timurlu Devleti'ne son verirler. Çağatay kültürüne varis olan Özbekler bu edebiyatı devam ettirirler, ancak ona Özbek karakteri vermeyi de ihmal etmezler. Böylece yavaş yavaş Çağatayca tabiri yerine Özbekçe tabiri geçer. Çağatayca tabirini daha çok Çağatay sahasının dışındakiler kullanmışlardır. Nitekim Ebülğazi Bahadır Han" Şecere-i Türk" ve "Şecere-i Terakime"sinde, eserlerinin kolaylıkla anlaşılması için Çağatay Türkçesi'nden, Arapça'dan ve Farsça'dan fazla kelime almadığını, kitabını Türk diliyle yazdığını söylemektedir. Çağatay şairleri de eski geleneğe bağlı kalarak "Çağatay tili" yerine "Türki tili", "Türki" tabirlerini kullanmışlar, hatta Nevai bile bazı eserlerinde bu tabirleri tercih etmiştir.³

Çağatay sözcüğü devletin resmi adı olarak Barak Han'ın oğlu Duva Han'ın saltanatı sırasında kullanılmaya başlanmıştır. Bunun yanında Çağatay ulusunun askeri gücünü meydana getiren Maverâünnehir'in Türk ve Türkleşmiş göçebelerine de Çağatay adı verilmiştir. Buna karşın, devletin doğusunda yaşayan göçebelere "Moğol" denmiştir. (Eckmann, 1966, 2) Çağatay hanedanının saltanatı sona erdikten sonra da göçebe Çağataylar 15. yüzyıla kadar adlarını muhafaza etmişler, 16. yüzyılda Timurlular devleti yıkıldıktan sonra da göçebe Özbeklere karışmışlardır. H. Vámbéry'nin ifade ettiğine göre, Kırgız (= Kazak), Karakalpak ve Özbekler arasında Çağatay kabilelerinin bulunması Çağatay adının Timurlular devleti yıkıldıktan sonra yaşama devam ettiğini göstermektedir. Bunun yanında, N. A. Aristov, 19. yüzyıl sonlarına kadar Hive ve Zerefşan vadisi Özbekleri arasında Çağatay adını taşıyan kabilelerin yaşadığını kaydeder. Ayrıca Çağatay adının bazı yer adlarında da yaşadığı görülmektedir. İran'da Çağatay adlı bir yer ve dağ adı, yine Taşkent'in bazı mahallelerinin adında Çağatay adı geçmiştir. Çağatay kapkası "Çağatay kapısı", Çağatay tepa "Çağatay tepesi", Çağatay yangi şahar "Çağatay yeni şehri", vb (Eckmann, 1966, 3).

Çağatay Türkçesi veya Çağatayca ile XI.-XIX. yüzyıllar arasında yer alan Orta Türkçe dönemi yani Orta Asya Türk-islam yazı dilinin Karahanlı ve Harezmi-Altınordu Türkçelerinin devamındaki yazı dili kastedilmektedir. Çağatay Hanlığı

³Kemal Eraslan, "Çağatay Edebiyatı", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 8, (İstanbul: İSAM, 1993) s. 168-176

döneminde göçebe Türklerin dili olduğu tahmin edilen ve Timurular zamanında şekillenen bu yazı dili klasik şeklini Nevaî ile almıştır.⁴

Bu dil 15. yüzyılın başından 20. yüzyılın başına kadar kullanılan bir edebî dildir. Çağatayca yalnız Doğu Türkistan ve Orta Asya Türk devletlerinin diploması, edebiyat ve resmî devlet dili olarak değil, aynı zamanda XIX. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa Rusyasının Oğuz olmayan Müslüman Türklerinin’de edebî dili olarak kullanılmıştır.⁵

Çağatay Türkçesi, Kuzey-Doğu Türkçesinin ikinci döneminin adı olup 15. yüzyılın başlarından 20. yüzyıl başlarına kadar olan dönemi kapsayan bir konuşma ve yazı dilidir. Batı Türklüğünün sınırlarını çizen Karadeniz, Kafkas Dağları, Hazar Denizi ve Orta İran’ın kuzeyinde ve doğusunda kalan ve Müslüman olan bütün Kuzey ve Doğu Türklüğü bu yazı dilini kullanmışlardır. Timur döneminden itibaren gelişen kültür ve sanat merkezlerinde meydana gelen bu dil Timurular, Şibâniler, Babûriler, Hive ve Hokand Hanlığı gibi devletlerin resmî dili olmuştur. Doğu Türkçesi olarak da bilinen Çağatay Türkçesi, Nevaî döneminden itibaren bu dil için Türkler ‘Türkçe’, Türkî til’ ve Türk tili’ terimlerini kullanmışlardır.⁶

Çağatay Türkçesinin kapsamı ve dönemleri konusunda benzer görüşler olmakla beraber görüş birliği bulunmamaktadır. Çağatay Türkçesi ve dönemleri konusunda; H. Vambery, W. Radloff, F. E. Kors, A. N. Samoyloviç, Fuat Köprülü, M. A. Şerbak, Kemal Eraslan, A. N. Baskakov ve Janos Eckmann çeşitli görüşler ortaya koymuştur.⁷

Çağatay edebî dilinin dayandığı temel meselesinde de çeşitli görüşler bulunmaktadır. Radloff, Kors gibi Türkologlar Çağatayca’yı, Uygur dilinin Karahanlılar devrinden itibaren İslâmî kültür altında gelişen bir devamı kabul etmektedirler. Radloff daha da ileri giderek Çağatayca’yı canlı dile ilgisi olmayan, sunî bir yazı dili şeklinde nitelendirmektedir. Bu görüşü reddeden Borovkov ise Uygurca’nın dinî ve resmî bir dil olarak dar bir sahaya inhisar ettiğini, bu bakımdan İslâm kültürünün baskısına karşı koyamadığını, Çağatayca’yı da Uygurca’nın devamı şeklinde telakki etmenin yanlış olacağını ileri sürmektedir. Ona göre klasik Çağatayca’nın temeli Orta Asya Türkçesi’dir. Borovkov, Çağatayca’yı klasik bir yazı dili haline getiren Ali Şîr Nevâî’nin canlı dile dayandığını, çok iyi bildiği Özbekçe’den faydalandığını, bu sebeple Özbek yazı dilinin de kurucusu olduğunu kabul eder. M. Fuad Köprülü de Çağatayca’yı, Cengiz istilâsından sonra İslâm medeniyeti tesiri altında teessüs eden Orta Asya edebî Türk lehçesi olarak tarif etmekte ve bu lehçenin temelini XI. yüzyıla kadar götürmektedir. Fuad Köprülü, Moğol istilâsının siyasî ve sosyal hayatta olduğu kadar dilde de birçok değişmeye sebep olduğunu belirterek bunları Türkçe’ye birtakım Moğolca unsurların girmesi, çeşitli lehçeler arasında karşılıklı alışverişlerin olması, eski

⁴Mustafa Canpolat, “Çağatay Dili ve Edebiyatı”, Türkler, 8. Cilt, (Ankara: Semih Ofset, 2002), s. 769

⁵Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, Çeviren: Günay Karaağaç, (İstanbul, Kesit Yayınları, 2013), s.9

⁶Melike UÇAR, “Argunşah, Mustafa (2013), Çağatay Türkçesi, İstanbul: Kesit Yayınları, s.381”, *Gazi Türkiyat (Türkoloji Araştırmaları Dergisi)*, 13 (Güz 2013), s.246-249.

⁷Eckmann(2013), *a.g.e.* s. 13

Uygur edebî unsurlarının canlanması, Âzerî edebî lehçesinin teşekkül etmesi,XII. Yüzyıl Hâkâniye Türkçesi'nin XV. yüzyıl klasik Çağatay lehçesine adım atması şeklinde sıralar. Ahmet Caferoğlu ise Çağatayca'yı, Göktürk-Uygur devriyle müşterek Orta Asya yazı dilinin kaynaşması sonucu ortaya çıkmış edebî bir dil olarak telakki etmekte, Ali Şîr Nevâî'nin, Uygur resmî yazı dilinin mirasına sahip olmakla beraber bu yazı dilini aynen devam ettirmediğini belirtmektedir.⁸

Janos Eckmann'ın yapmış olduğu Çağatayca sınıflandırması Türkiye Türklük biliminde genellikle kabul edilen bir sınıflandırma olduğu için sadece bu sınıflandırmayı aktarmakla yetineceğiz. Janos Eckmann, Çağatay Türkçesini şu devirlere ayırır:

1. Klasik Öncesi Devir (XV. yüzyılın başlarından Nevâî'nin 1465'te ilkdivanının tertibine kadar): Bu devir, bir dizi Eski Türkçe hususiyetinin muhafaza edildiği bir geçiş devridir. Başlıca temsilcileri: Sekkakî, Ataî, Hucendî, Lutfî, Seyyid Ahmet Mirza, Haydar Harezmî, Yusuf Emirî, Yakînî, Ahmedî, Gedayî.

2. Klasik Devir (1465-1600): Başlıca temsilcileri: Hüseyin Baykara, Ali Şîr Nevayî, Hamidî, Seybanî, Ubeydî, Muhammed Salih, Meclisî, Babür, Bayram Han vb.

3. Klasik Sonrası Devir (1600-1921): Bir taraftan Nevâî dilinin dikkatli bir taklidi, diğer taraftan Özbek unsurlarının tesiri vardır. Başlıca temsilcileri: Ebulgazi Bahadır Han, Baba Rahim Meşreb, Saykali, Sufî Allahyar, Turdı, Hüveyda, Munis Harezmî, Muhammed Rıza Agahî, Ömer Han, Nadire, Mahzune, Üveysî, Nadir, Külhanî, Mahmur, Mukimî, Furkat, Ubeydullah Zevkî, Osman Hoca Zarî, Nemenganlı Sevkî vb.

ALİ-ŞÎR NEVÂYÎ

Hayatı

Soyca bir Uygur kabilesinden gelen Ali Şîr Nevai 17 Ramazan 844 (9 Şubat 1441) tarihinde Herat'ta doğdu. Babası Kîçkine Bahadır (Kîçkine Bahşî) Timur'un torunlarının hizmetinde bulunmuş, en sonra Babür Şah'ın sarayında da önemli bir mevki sahibi olmuştu. Annesinin dedesi Bû Said Çiçek ise Hüseyin Baykara'nın dedesi Baykara Mirza'nın uluğ beyi (beylerbeyi) idi. Şahruh'un ölümüyle çıkan karışıklıklar üzerine Kîçkine Bahadır o sırada altı yaşlarında olan Ali Şîr'i yanına alarak Yezd üzerinden Irak'a gitti. Bu yolculuk sırasında Zafername müellifi Şerefeddin Ali Yezdî ile karşılaşan Ali Şîr, aralarında geçen konuşmayı daha sonra Mecalisü 'n- nefais adlı eserinde anlatmıştır (İÜ Ktp. TY, nr. 84 1. s. 190-200). Horasan'da karışıklığın sona

⁸Eraslan(1993), *a.g.e.* s.168.

ermesiyle Kığkine Bahadır tekrar Horasan'a döndü (1452). Aradan geçen süre zarfında kendisi Babür'ün hizmetine girdiği gibi oğlunu da onun himayesine verdi. Hüseyin Baykara'yı da himaye eden Babür Han, Ali Şîr'le olan münasebetini babasının ölümünden sonra da kesmemiş, Meşhed'e giderken hem Hüseyin'i hem de Ali Şîr'i beraberinde götürmüştü(1456) Babür 1457'de Meşhed'de ölünce Hüseyin Merv'e döndü. Ali Şîr ise Meşhed'de kalarak tahsiline devam etti. Babür'ün ölümü ile hamisiz kalan Ali Şîr. Timurlular'ın kuşçu emirlerinden Seyyid Hasan Erdeşîr'den yardım ve ilgi gördü. Ali Şîr Meşhed'de İmam Rıza Medresesi'nde okurken pek çok İrani âlim ve şairle tanışmış, birçoğundan da ders almıştır. Bunlar arasında Kemal Türbetî ve Arap aruzunun üstadı sayılan Derviş Mansûr da vardı. 1464'te Meşhed'den Herat'a gelen Ali Şîr burada Ebü Said Mirza'nın hizmetine girdiyse de ondan ilgi göremeyince Semerkant'a gitti ve Hacı Celaledin Fazlullah Ebü'l-Leysi'nin medresesine devam etti. Arkadaşı Hüseyin Baykara'nın tahta geçmesine kadar da Semerkant'ta kaldı.⁹

1469 yılında Ebü Sa'îd Mirzâ'nın Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan üzerine yürümesi sırasında Karabağ'da yakalanıp öldürülmesi neticesinde Hüseyin-i Baykara Horasan'ı ele geçirip Timurlular tahtına oturdu. Alî Şîr bu hâdise üzerine Herât'a dönüp dostu Hüseyin-i Baykara'nın hizmetine girdi. Hüseyin-i Baykara, Alî Şîr'e "Mühürdarlık" görevini verdi. Alî Şîr bu görev yanında Hüseyin-i Baykara'nın yakındostu vedestekçisidir. 1472 yılında Alî Şîr "Emîr", yani "Dîvân beyi" unvanını aldı. Bütün gücüyle ülkedeki yolsuzluklarla savaşım haksızlığa uğrayanları korumaya çalıştı. Bu hareketi birçok düşman edinmesine sebep olduysa da, asla doğru yoldan ve mücadeleden ayrılmadı. 1476 yılında büyük hürmet ve takdir beslediği devrin önde gelen siması Abdurrahmân-i Câmî'nin irşadı ile Nakşebendî tarikatına intisap etti. 1479 yılında, Ebü Sa'îd Mirzâ'nın oğlu Mirzâ Ebü Bekir 'in ayaklanmasını bastırmak için Esterâbâd'a giden Hüseyin-i Baykara Herât'ta nâip olarak Alî Şîr'i bıraktı.¹⁰

Nevâî, olgunluk çağı olarak atfedilen 1480 yılından itibaren önemli eserler kaleme almaya başlamıştır. 1483-1485 yılları arasında en büyük eseri olan Hamse'sini meydana getirmiştir. Nevâî, Nizamî ile Emir Husrev'in Hamse'leri üzerine Camî ile yaptığı konuşmadan sonra bu hevese kapılmış ve Camî'nin Tuhfetü'l-Ahrar'ı hazırladığını görünce, Hayret'ül-Ebrar mesnevisine başlamış, iki yıl gibi çok kısa bir süre içinde beş mesneviyi kaleme alarak, Hamse'sini tamamlamıştır. Camî, Hired-name-i İskenderî mesnevisinde bu Hamse'yi övmüştür (Levend, 1965: 36).¹¹

⁹ Günay Kut, "Ali Şîr Nevai", TDV İslam Ansiklopedisi, 2. Cilt. (İstanbul:1989), s. 449-453

¹⁰ Burcu Çakmak, "Ali Şîr Nevai'yi Anlamak", *Tarih Bizi Çağırıyor Dergisi*, (Nisan-2018). [http://www.tarihbizicagiriyor.org sitesinden 19.11.2018 tarihinde alınmıştır.]

¹¹ S Bulut. (2017). "Asya Coğrafyası'nın Büyük Edibi Ali Şîr Nevâî'nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türk Dili'ne Katkıları". *Asya Studies, 1 (Number: 1)*, 23-41. DOI: 10.31455/asya.334014

1487 yılında Esterabad'a vali olarak atanmış, on beş ay bu görevde kalmış, ancak bir yıl sonra görevden affını istemiştir. (Kaya, 2007: 47).¹²

Hüseyin Baykara devrinde medeni seviyenin yüksekliğine rağmen, devletin idaresinde siyasi ve idari güçlükler eksik olmadı. En büyük sıkıntı ise mali konularda idi. Vezirlik makamına çeşitli kimsler getirildi Gıyasüddin Pir Ahmed'in oğlu Mecdeddin Muhammet Hüseyin Baykara'nın dikkatini çekmişti ve onu naib durumuna almıştı. Birtakım olaylardan sonra 1487 Yılında Mecdeddin tekrar göreve dönerken Ali Şir Nevayi Herat'tan uzaklaştırılmıştı. Kaynaklarda doğrudan doğruya onun adı geçmiyorsa da Mecdeddin'in en kuvvetli düşmanı o idi. Hüseyin Baykara, Mecdeddin'i daha önceden iş başına getirmek istemişse de Ali Şir Nevâyî'nin buna karşı çıkması üzerine bu istek gerçekleşmemişti. Nihayet Ali Şir Nevâyî, Astarâbâd valiliğini kabul ederek Herat'tan uzaklaştırılarak, Mecdeddin, iş başına getirildi. Geniş yetkilerle iş başına getirilen Mecdeddin, kendisinden önce iş başında bulunup, rüşvet alan bütün memurları sorguya çektiler, kısa zamanda kendilerinden 2000 tümen para toplamıştır. Fakat daha sonraları beylere karşı olankabadavranışlarının nedeniyle azl edilmiş ve Nizamülmülk yeniden iş başına getirilmiştir. Ayrıca Ali Şir Nevâyî'nin itibarı iade edilmiştir.¹³

1489'da babası gibi sevdiği Seyyid Hasan Erdeşir'in ölümü ve aynı tarihlerde Belh valisi olan kardeşi Derviş Ali'nin ayaklanması Nevayi'yi çok üzmüştür. Nevayi 1490'da dîvân beyliğinden ayrılmış ve Baykara'nın nedîmi olarak kalmıştır. Devlet işleri Nevâyî üzerinde dâima yıpratıcı bir etki yapmış, devletin yükselmesi için hizmet verirken gördüğü haksızlıklar karşısında üzülmüştür.¹⁴

Bazı saray entrikaları sonucunda Hüseyin Baykara'nın oğlu Bedüzzaman ile 1497'de arasının açılması ve bundan olma torunu Mirza Mehmed Mü'min'in yanlış bir fermanla öldürülmesi, daha sonra bu olayı hazırlayan vezir Nizâmülmülk'ün idam edilmesi, hem hükümdarı, hem de Nevâyî'yi çok sarsmıştır. Bu hadiselerde meselelerin halledilmesi daima ona düşmüştür. Fakat o bu saltanat mücadeleleri arasında bile 1498'de Lisânü't-Tayr, 1499'da Muhâkemetü'l-Lügatayn ve Sirâcü'l-Müslimîn ile 1500 yılında Mahbûbü'l-Kulûb adlı eserlerini kaleme almaktan geri kalmamıştır. Bu sırada sağlığı bozulmuştur. 31 Aralık 1500'de Hüseyin Baykara'yı Esterâbâd dönüşünde karşılarken el öptüğü sırada yere yıkılmıştır. Herat'a geldikten üç gün sonra 13 Cemâziyelâhir 906'da (3 Ocak 1501) ölmüştür. Kudsiye Camii yanında kendisinin yaptırdığı türbeye defnedilmiştir (Kut, 1989: 450).¹⁵

¹² Önal Kaya, "Ali Şir Nevainin Divanları", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. C.4 S. 1. (Mart 2007) s. 47-55

¹³ Talip Yıldırım. *Hüseyin Baykara Dîvânı / İnceleme Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, (Uşak: Elik Yay. 2013), s.5

¹⁴ Hatice Tören, *Ali Şir Nevâyî Seddi İskenderi / İnceleme-Metin*, (Ankara: TDK, 2001) s.2

¹⁵ S. Bulut, (2017). *a.g.m.* s. 23-41

Edebî Şahsiyeti

Hayatını ana hatları ile özetlediğimiz Alî Şîr Nevâyî Klâsik Çağatay edebiyatında seçkin bir yere sahiptir.

Nevai dîvan, mesnevi, tarih, tezkire, tasavvuf, dil vb. çeşitli tür ve alanlarda otuza yakın eser vermiştir. Eserlerinin sayısı ve değeri bakımından İslami Türk Edebiyatı döneminin en verimli sanatçısıdır denebilir. Çağının sayılı bilginlerinden olan Ali Şîr, tarih, edebiyat ve öbür sanat kollarında geniş bilgi sahibidir. Arapçayı iyi bilir, fakat Türkçe ve Farsça bilgisi, her iki dille şiir yazarak, kuvvetli tenkidler yapacak ve bu dillerin zayıf ve kuvveli yanlarını belgeleri ile gösterecek ölçüdedir. Bu yüzden ona Züllisâneyn (iki dilli) denilmiştir. Devrinin büyük İran şairi Molla Cami, yazdığı şiirleri Ali Şîr'e gösterir, görüşlerini sorar ve saygı ile dinlermiş. Güzel ve tatlı sohbetleri anlatmak için Nevai sohbeti tabirini kullanmak o zamanlardan beri deyim haline gelmiştir.¹⁶

“Farsçanın resmi dil olarak hüküm sürdüğü Fars edebiyatının Câmî ile zirveye ulaştığı ve münevverlerin Farsça öğrenip bu dille yazmayı meziyet saydıkları bir devirde Nevâyî'nin Türkçe'nin Farsça'dan aşağı kalmayacak bir dil olmadığını müdafaa etmesi, Türkçe'yle de yüksek bir edebiyat vücuda getirmesinin mümkün olacağını bizzat eserleriyle ispat etmesi ve yenilerin Türkçe yazmaları hususunda tesvikte bulunması göz önüne alınırsa bu hizmetin derecesi ve önemi daha iyi anlaşılır.”¹⁷

Şiir sanatından başka hat, resim, mûsiki ve mimari sanatlarıyla da ilgilenen Nevâî bu sanat dallarında da eserler veren çok yönlü örnek bir şahsiyetti. “Nevâî bütün bu ilim ve sanat çalışmalarıyla şiire, resme, musiki ve mimariye hizmetleriyle aynı zamanda popüler bir şöhret kazanmış ve geniş bir halk tarafından devamlı surette sevilmişti. Devrinin ve çevresinin örnek adamı idi”¹⁸ Nevâî, “ilim uğrunda birçok emek sarfetmiş, tarih ahlak kelim ve tasavvufa dair eserler vücuda getirmiş; edebiyatın nazari kısmında çalışmışve devrinin en büyük münekkidi olmuştur.”¹⁹

Nevâî “vakit buldukça tarih de yazmıştır. ‘Tarih-i Mülûk-ı Acem’ ile ‘Tarih-i Enbiyâ ve Hükemâ’ gibi. Türk tarihinden bahseden bir de ‘Zübdetü’- Tevârih’

¹⁶Ahmet Kabaklı, “AliŞîr Nevâyî”;Türk Edebiyatı, (II. Cilt-gözden geçirilmiş son dördüncü baskı-İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2008) s.157-166.

¹⁷Kemal Eraslan, “Nevâî Maddesi”,Türk Klasikleri,(C.III, İstanbul 1986), s.108.

¹⁸Nihad Sami Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I, (İstanbul:MEB Yayınları. 1971) s. 424.

¹⁹Ali Nihat Tarlan, *Ali Şîr Nevâyî*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay.1942), s. 8.

vardır.”²⁰ “Hadis-i Erbaîn, Sıratü’l-Müslimîn tasavvufî mesnevilerinde pek güzel ruh selahiyetiyle terennüm etmiştir.”²¹

“Hamsesine giren eserlerin her birinde kahramanları ideal bir Türk kahramanı kılığına sokmuş, hikâyelerine ulusal bir hava vermeye dikkat etmiştir. Ferhâd u Şirin mesnevisindeki Ferhât, karakter ve çizgileri belirsiz bir kişi değil, Türklerle ilgili özellikleri taşıyan bir kahramandır. Bu mesnevisine Harzem ve Hoten Türklerinin hayatından alınmış bir roman kimliği katmıştır. ‘Sedd-i İskenderî’ de böyledir; Türk tarihiyle ilgili birçok tablolar yer almıştır. Nevâî’de dil bilinci ve milliyetçilik duygusu öylesine köklüdür ki, Türkçe konusup yazmayanları, Türk soyundan olsalar bile Türk saymaz.”²²

“Nevâî sistematik bir dilci olmamakla birlikte Türk dilinin gücünü tam olarak kavramış dil bilincini iyice sezmiş bir yazardı. Yaratılıştan şair olan bir yazardan bundan fazlası beklenemezdi. Nevâî, bir yandan duyguya ve duygulandırmaya öbür yandan da nesnel çözümlenmeye dayanan bir dilci sayılabilir. Türkçenin anlatım gücünü gösterecek daha birçok noktaları sıralayabilir ve örnekler verebilirdi.”²³

Fuzûlî’den Nedim’e kadar birçok şairi etkileyen Ali Şir Nevâî üzerinde doğulu ve batılı birçok bilim adamı tarafından üzerinde araştırmalar yapılan

Nevâî’nin eserlerinin birçok nüshası Türk Dünyası kütüphanelerinin ortak eserleri arasında yerini alır. Türkiye Kitaplıkları’nda bulunan Nevâî yazmaları Ağâh Sırrı Levend tarafından yayınlanmıştır.²⁴ Daha sonraki araştırmalarla bu eserlerin sayısının daha fazla olduğu tespit edilmiştir.²⁵

Ayrıca Radloff’a göre, Uygurca’yı kullanan kavimlerin ortadan çekilmesiyle yazı dilinde meydana gelen değişim ve gelişimle Eski Uygurca’nın yerine Çağatayca adı verilen dil geçmiş, Uygurca’ya ait sözcük ve dilbilgisi biçimlerinin yerini Orta Asya şivelerinin sözcük ve dilbilgisi biçimleri almış ancak kısmen de olsa Uygur unsurları dilde korunmuştur. Böylece Çağatayca’yı yapay bir yazı dili olarak nitelendirmiştir. Borovkov ise, bu görüşe karşı çıkarak bunun gerçeğe uygun

²⁰ Ağâh Sırrı, Levend “Ali Şir Nevâî”, *Türk Dili Dergisi*, Cilt-Sayı: XV-173, (Şubat, 1966), s. 291.

²¹ Ali Nihat Tarlan, *Ali Şir Nevâî, Hayatı ve Eserleri*, (İstanbul: Fakülteler Matbaası Yayınevi, 1962), s.2

²² Hikmet Dizdaroğlu, “Nevâî’de Dil Bilinci”, *Türk Dili Dergisi*, Cilt-Sayı: XV-173, (Şubat 1966), s.294.

²³ A.Dilaçar, “Nevâî’nin Dil Anlayışı”, *Türk Dili Dergisi*, C. XV, S.173 (Subat 1966), s.302.

²⁴ A.Sırrı Levend “Türkiye Kitaplıklarındaki Nevâî Yazmaları”, *TDA Y Belleten*, Ankara 1958.

²⁵ Cihan Okuyucu tarafından yapılan çalışma ile Türkiye’de bulunan Nevâî Yazmaları yeniden derlenmiş ve A. Sırrı Levend’in çalışmasına ilavelerde bulunulmuştur. Çalışma, “Ölümünün 500. Yılında Nevâî” adlı Uluslar arası Nevâî Sempozyumunda sunulmuştur.

olamayacağını şu sözlerle belirtmiştir: “Doğu ve Batı Türkistan'ı birleştiren Çağatay ulusunda Uygurların edebi geleneğinin muhafazasını temin eden durum meydana gelmiş bulunuyordu; fakat Timur ve Timurlular devletinde yeni medeniyet merkezleri kurulmuş ve batı ile güneyden gelen yeni edebi gelenekler hakim olmuştu. Zaten Uygur dilinde hakiki bir edebiyat yoktu ve onun yapacağı tesir Klasik İran şiirinin tesiriyle mukayese edilemez.”²⁶

Eserleri

Ali Şîr Nevâî'nin tarih, mesnevi, tezkire, dil, musiki, aruz gibi tür ve konularda 29 adet eseri vardır. Nevâî bu kadar farklı tür ve konularda eser vererek döneminin bilimlerine hâkimiyetini gösteren çok kültürlü bir şahsiyettir. Nevâî'nin eserlerini TDK'nın hazırladığı Ali Şîr Nevâî Külliyyatı'na göre bölümlere ayırarak vermeye çalışacağız. Eserler aşağıdaki gibidir:²⁷

Dîvânları(Hazâ'inü'l-Me'ânî): İlk Divan, Bedâyiu'l-Bidâye, Nevâdirü'n-Nihâye, Garaib'üs-Sıgar, Nevâdirüş-Şebâb, Bedâyi'ü'l-Vasat, Fevâ'idü'l-Kiber, Farsça Dîvanı

Mesnevileri (Hamsesi): Hayretü'l-ebrâr, Ferhâd u Şîrîn, Leylî vü Mecnûn, Seb'a-i Seyyare, Sedd-i İskenderî

Tezkireleri: Nesâ'imül-Mahabbe, Mecâlisü'n-Nefâis

Biyografik Eserleri: Hâlât-ı Seyyid Hasan Erdeşir, Hamsetü'l-Mütehayyirîn, Hâlât-ı Pehlevân

Dil ve Edebiyat Eserleri: Risâle-i Muamma, Mîzânu'l-Evzân, Muhâkemetü'l-Lugateyn

Dînî-Ahlâkî Eserleri: Münacat, Çihil Hadis, Nazmü'l-Cevâhir, Sirâcü'l-Müslimîn, Mahbûbü'l-Kulüb, Lisânü't-Tayr

Târihî Eserleri: Tarih-i Enbiya ve Hukema, Tarih-i mülûk-i Acem, Zübdetü'l Tevârih

Belgeler: Vakfiyye, Münşe'ât

²⁶A. Borovkov, (Çev. Rasime UYGUN), “Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şîr Nevaî”. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 2, 59-96. Retrieved from <http://dergipark.gov.tr/belleten/issue/34055/376865> (18.10.2018 tarihinde alınmıştır.)

²⁷S.Bulut. (2017). “Asya Coğrafyası'nın Büyük Edibi Ali Şîr Nevâî'nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türk Dili'ne Katkıları”. *Asya Studies-Academic Social Studies/Akademik Sosyal Araştırmalar*, Number:1, Autumn, p.23-41. <https://dergipark.org.tr/asya/article/334014> [27.07.2018 tarihinde alınmıştır.]

SEDD-İ İSKENDERİ

Sedd-i İskenderî, Ali Şir Nevai'nin hamsesinin Hayretü'l-ebrâr, Ferhâd ü Şîrîn, Mecnûn Leylî ve Seb'a-i Seyyâre'den sonra gelen beşinci mesnevisidir. Sedd-i İskenderî'nin konusu kaynağı itibariyle Şehnâme'ye dayanırsa da, Nevâyî bu hikayede Nizâmî'yi esas almıştır. Nizamî konuyu Şeref-nâme ve İkbâl-hâme olarak iki bölüme ayırmış ve İskender'i Şeref-nâme'de efsânevî bir kahraman, İkbâl-nâme'de hakîm ve peygamber olarak göstermiştir. Nevayî'de ise İskender, âdil bir hükümdar ve bilge kişi olarak ele alınır ve ona peygamberlik vasfı yüklenmez. Nizamî İskender'in kimliği hakkında Firdevsî'nin naklettiği bilginin yanlış olduğunu ve İskender'in Dârâ soyundan gelmediğini, Filikûs'un oğlu olduğunu söyler. Nevâyî bu hususta Nizâmî'ye, Ahmedî ise Firdevsî'ye bağlı kalmıştır.²⁸

Kur'an tefsirlerinin bir kısmında Makedonyalı Büyük İskender'in Zülkarneyn olduğu açıklaması yer almaktadır. Bunlardan birisi de aynı zamanda tarihçi olan Tâberî'nin tefsiridir. (Tâberî,1996:378-379) Müfessirlerin Zülkarneyn'in kimliği konusunda bu şekilde düşüncelerine sebep olan şey muhtemelen ayetlerin nüzul sebebi olarak gösterilen olaydır. Buna göre bir grup Yahudi, Hz. Peygamberi denemek amacıyla Tevrat'ta bir yerde adı geçen ve kimliği İskender olarak açıklanan Zülkarneyn hakkında soru sormaları için müşrikleri yönlendirmişlerdir. Bunun üzerine Kehf suresi 84- 98. ayetler nüzul olmuştur. (Yazır, 2009:18sure)²⁹

Batı kültüründe Büyük İskender'in hayatı hakkındaki efsaneler, milattan önce teşekküle başlamış; milattan sonra 300 yıllarında tamamlanmıştır. Grekçe olan İskender destanı daha sonra Süryanice'ye aktarılmıştır. Süryanice metinde İskender'e "çift boynuzlu" lakabı da eklenmiştir. Arapça "Zülkarneyn" ifadesinin kaynağında bu destanın var olduğu da iddia edilmektedir. (Ocak, 1988:3)

Tarihî kaynaklarda İskender'in hocası olarak Aristo gösterildiği halde Nizâmî'de de, Nevayî'de de İskender'in hocası Aristo değil, Aristo'nun babası Nikomaçes'tir.

İskender'in avda dolaşırken dövüşen iki keklik görüp fal tutması hem Nizamî, hem Nevayî'de yer alır. Ancak Nevayî'de Nizâmî'den farklı olarak zayıf kekliğin de sonunda kartal tarafından yakalanması ve İskender'in düşmanı yeneceğini, ama devletinin uzun sürmeyeceğini düşünüp üzülmeyeceğini düşünür. Ayrıca Nizamî'de İskender'in Dârâ'ya karşı zafer kazanıp kazanmayacağına dâir soru sorulması ve dağın İskender'in kazanacağı cevabını vermesi de Nevayî'de yer almaz.

²⁸Tören (2001), *a.g.e.* s. 8-9

²⁹Melike Gökcan Türkdoğan, "Klasik Türk Edebiyatında Kur'an Kıssalarını Konu Alan Mesneviler" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.3 S.15 s.64-91

Dârâ'nın, İskender'e elçisiyle gûy u çevgân ve susam göndermesi Nevayî'de de Nizâmî'deki gibidir. Ancak Dârâ'nın İran büyükleriyle yaptığı toplantı, bu toplantıda ihtiyar birinin İskender'le ilgili söyledikleri üzerine Dârâ'nın sinirlenerek İskender'e hakaret eden bir mektup göndermesi ve İskender'in cevabı Nevayî'de yoktur.

Dârâ ile İskender arasındaki savaş, Dârâ'nın kendi adamları tarafından öldürülmesi ve ölmeden önce İskender'e vasiyetleri, İskender'in bu vasiyet üzerine Rüşeng ile evlenmesi Nevayî'de de Nizamî'de olduğu gibidir. Ahmed-î'de ise İskender'in Dârâ'nın kızı Rüşeng'le evlenmesinden bahsedilmez, hatta Rüşeng adı hiç geçmez.

Nizamî'de yer alan İskender'in Hızır'la beraber âb-ı hayâtı aramak üzere karanlıklar ülkesine gitmesi, âb-ı hayâtı bulamayışı Nevayî'de yoktur.

Nizâmî'nin İkbâl-nâme'de İskender'le Zü'l-karneyn'i aynı kimse ve İskender'i peygamber olarak göstermesi, her yerde Hak dinini yaydığını söylemesi konusu da Nevayî'de ele alınmamıştır. Bu bakımdan Nevâyî Emir Husrev'e daha çok yaklaşır.

Nizamî ile Nevâyî arasında en belirgin ayrılık İskender'in ele alışında görülür. Nevâyî'de İskender daha ziyade tarihî şahsiyetiyle yer almıştır.

a) Tarihî Kaynaklarda İskender:

Tarihî ve ansiklopedik kaynaklarda İskender (Alexander the Great), Makedonya kralı II. Philippos'm oğludur. M.Ö. 356'da Pelle'de doğmuş ve yedi yaşından itibaren Aristoteles (M.Ö. 384-322) 'ten ders almıştır.

Babasının bir suikast sonucu öldürülmesi üzerine yirmi yaşındayken Makedonya tahtına geçmiştir. Önce Atina'ya hâkim olur, sonra doğu seferini gerçekleştirir. On üç yıl kadar kısa bir zamanda sınırlan bugünkü Anadolu, Lübnan, İsrail, Ürdün, Mısır, Libya, Kıbrıs, Suriye, Irak, İran, Afganistan, Pakistan, Hindistan ve Sovyetler Birliği'nin bir kısmını içine alan büyük bir imparatorluk kurar.

Babil'de yeni sefer hazırlıklarına başladığı bir sırada, M.Ö. 323'te ölür ve kurmuş olduğu bu büyük imparatorluk da kısa sürede parçalanır.

Mekadonyalı İskender hakkında birçok kaynakta buna benzer bilgiler bulunmaktadır.

b) Edebiyatta İskender:

İskender bir Makedonya kralı olmakla beraber gerek cihangirliği, gerekse hayatının Zülkarneyn ile karıştırılması sebebiyle İslâm edebiyatında geniş ölçüde yer tutmaktadır. (Pala,1993:117-146)

İskender hakkında ilk eser M.Ö. 300 yıllarda Yunanca olarak yazılmış Pseudo Kallisthenes'tir. Bu eserde İskender, Mısır soyundan ve zalim bir hükümdar olarak gösterilir.(Levend,1968:153)

“İskender'le ilgili en eski Arap rivayetlerini de Friedlander, Die chandhir-
legende und der Alexanderroman adlı eserinde toplamıştır.

İslâm edebiyatlarında İskender, ilk defa İran ve klasik Türk edebiyatı için kaynak eserlerden biri olan Şehnâmede yer alır. Firdevsî İskender'i İran şahları arasında göstermekte ve bu bakımdan tarihî gerçeklerden ayrılmaktadır.

Şehnârne'den sonra İskender hem hakkında yazılmış müstakil eserlerle, hem de çeşitli yönleriyle İslâm edebiyatına girmiştir.

Nizâmî'nin İskender-nâme'si Şeref-nâme ve İkbâl-nâme adlı iki bölüm halindedir ve pek çok yönleriyle Firdevsî'den farklıdır.

İran edebiyatında diğer İskender-nâme sahipleri Emir Husrev Dihlevî ve Molla Câmî'dir. Eşref isimli bir şâirin de İskender'in Serendib adasına seyahatini ve orada Adem tepesindeki duasını anlatan bir mesnevisi vardır.

Türk edebiyatında Nevâyî'den önce Ahmedî, İskender-nâme yazmış ve sonuna bir de Osmanlı tarihi eklemiştir. Ahmedî'nin 8754 beyitlik bu mesnevisinden daha 16. asırdan itibaren bir çok tezkirede (Latifi, Aşık Çelebi, Hasan Çelebi) bahsolunmaktadır.

Karamanlı Figânî'nin de İskender-nâme'sinin olduğu söylenmektedir. O da Ahmedî gibi İskender-nâme'nin sonuna bir Osmanlı tarihi eklemiştir. Nus-ret-nâme adlı bu bölümde II. Bayezid'a kadar padişahlara yer vermiştir.

Hayati'nin manzum İskender-nâme'si Ahmed Rıdvan'ın eseriyle karıştırılmıştır. Agâh Sırrı, pek çok benzerliklere rağmen, eserin ayrı bir İskender-nâme olması gerektiğini belirtmektedir.

Nevâyî'nin Hikâyet-i İskenderî adlı eseri İskender'in hayatını tam olarak ele almamakla beraber müstakil bir eser durumundadır.

Türkçede mensur İskender hikâyeleri de mevcuttur. Bunlar arasında en meşhuru hem mensur, hem manzum olarak yazılmış olan Hamzavî'nin İskender-nâme'sidir.

Bu müstakil eserler dışında İskender, klasik edebiyatımızda tenasüp ve telmih sanatları vasıtasıyla sık sık yer almıştır.

Bunlardan başka İskender, yaptırdığı set, Ye'cûc ve Me'cûc münasebetleriyle de divan edebiyatında yer almaktadır.”³⁰

Elmalılı Muhammed Hamdi bazı kaynaklardan derlediği görüşleri eleştirerek seddin gerçekte var olan bir dağ veya sıra dağlar olabileceği görüşünü benimser (Hak Dini, IV, 3282). Zemahşerî ve Ebüssuûd Efendi bu seddin Mâverâünnehir dolayları veya Çin Seddi olabileceğini tahmin ederken Kâdî Beyzâvî, Azerbaycan civarındaki Kafkas dağlarına işaret etmekte ve Türkistan sınırındaki Demirkapı bölgesinin bu sedden kinaye olduğunu söylemektedir. Elmalılı ayrıca İbn Haldûn ve Ebü'l-Fidâ'dan naklen Demirkapı denilen bu bölgede İran Kısrası Nûşirevân'ın bir sed yaptırdığını kaydeder. İbn Haldûn ise beşinci iklim kuşağını anlatırken Türk kavimlerinden Oğuz ilinin batısında, Kimak ülkesinin doğusunda Erkeşler'in oturduğu yeri tarif eder ve Ye'cûc ile Me'cûc topraklarının buradan başladığını (Mukaddime, I, 191), seddin de yedinci iklimin sekiz ve dokuzuncu kısmında Kokaya (Kaf) dağından Kıpçak yurdundan okyanusa kadar uzandığını söyler (a.g.e., I, 202). Fazl b. Yahyâ el-Bermekî'nin burada bir set yaptırdığını, bu seddin yalnızca bir tek kapısı olduğunu ve Büttem dağları ile Tibet illerinin arkasına kadar uzandığını ilâve eder. Bu tanımlanan yer eski kitaplarda Bâbülevbâb veya Demirkapı adıyla geçen bölgedir. Bunlardan başka Sibirya'nın ötesinde Ural dağları ve Behreng Boğazı arası veya Ural ile Kafkas dağları arası yahut Türkistan topraklarında bazı dağlık yerler de Sedd-i İskender için sayılan coğrafi yerler arasındadır (Elmalılı, IV, 3286).³¹

Sedd-i İskenderî'nin Nüshaları

Sedd-i İskenderî'nin Türkiye'deki yazma nüshaları tesbit edebildiğimize göre on dört tanedir. (Nevâyî'nin eserleri hakkında bk. Levend, A.S. Türkiye kitaplıklarındaki Nevhayî yazmaları, TDAY Belleten, Ankara 1958, s.127-209; Hakimov, M. Navoiy asaları gülezmalarınınîng tavsifi, Taşkent1983,s.197; Eckmann, J. Die Tschaghataische Literatur, PhTF, 1959, s. 304-401).

Eserin tertibinde karşılaştığımız nüshalar:

Revan nüshası (R):

Topkapı, Revan ktb. no 808'de kayıtlı külliyatta yer alan bu nüshanın müstensihî Dervîş Muhammed Tâki'dir. H. 901'de Herat'ta istinsah edilmiştir. 802

³⁰Tören (2001), *a.g.e* s.8-9.

³¹ İskender Pala, “Sedd-i İskender” TDV İslam Ansiklopedisi, C.36 (İstanbul: TDV Yayınları. 2009), s.277.

varak olan nüshada manzum eserler dört sütun üzerine yazılmış olup, her sayfa 27 satırdır. Yazı taliktir. 2 minyatür vardır. Cildin boyutları 32.1x23.5; yazının ki ise 25.6x16,8 cm. Koyu kahverengi meşin ciltlidir.

Sedd-i İskenderî, külliyyatın 354b-422a varakları arasında bulunmaktadır. Metnimizin sonunda H. 901 senesi kaydedilmiştir.

Paris nüshası(P):

Paris, Bib. Nat. Suppl. Turc. no 316~317'de kayıtlı iki cilt halinde bulunan bu nüsha Ali Hicrânî tarafından Herat'ta, H. 933 tarihinde istinsah edilmiştir. Yazı neshtaliktir. Minyatürlü, fevkalade süslü ve lüks bir nüshadır (bk. Blochet, Türkçe yazmalar kataloğu, c. 1, s. 308-311). Sedd-i İskenderî külliyyatın 395b-468b varakları arasında bulunmaktadır.

Fatih nüshası(F):

Süleymaniye, Fatih ktb. no 4056'da kayıtlı külliyyatın müstensihisi ve istinsah tarihi belli değildir. Cildi siyah meşin kaplıdır. Cildin ebadı 36x24, yazının ise 26.4x17.4 cm.'dir. Yazı nesih kırması olup, her sayfa manzum eserlerde 27, mensur eserlerde 29 satırdır.

Sedd-i İskenderî külliyyatın 399b-465a varakları arasındadır.

Süleymaniye nüshası (S):

Süleymaniye ktb., Ayasofya böl. no 3854'te kayıtlı hamse külliyyatıdır. Nüshanın yazıldığı yer ve müstehsihi belli değildir. Dört sütun üzerine yazılmıştır. Yazı ince taliktir.

Bodleian Library nüshası(B):

Bodleian kütüphanesinde MS Elliott. 339 numarayla kayıtlı olan bu nüshanın folioğrallarından faydalandığımız için yazmanın özellikleri hakkında detaylı bilgi vermek mümkün olamamıştır.

Dört sütun üzerine yazılmıştır ve her sayfa 21 satırdır.

Sedd-i İskenderi eserin 210b-306a varakları arasındadır.

Leningrad nüshası(LG):

Gosudarstvennaya Publicnaya billioteka im. ME. Saltıkova-Sçedrina, Vost. 558'de kayıtlı külliyyatta sırayla şu eserler bulunmaktadır: Çihil hadîs, Nazmü'l-cevâhir, Hayretül-ebrâr, Ferhâd u Şîrîn, Leylâ vü Mecnûn, Seh'a-ı seyyâre, Sedd-i İskenderî, Lisânü't-tayr, Dîvân, Meçhalisü'n-nefâis, Târîh, Münşeât, Mahbûbu'l-kulûb, Hamsetü'l-mütehayyirîn, Risâle-i muammâ, Vakfiyye. Sedd-i İskenderi, 210b-286a varakları arasındadır.

H. 1001-1004 yıllarında Kızıl-Akaç şehrinde Nazar Ali Feyzi tarafından istinsah edilmiştir. Dört sütun üzerine ve her sayfa 25 satır olarak yazılmıştır. Yazı taliktir, [bk. Volin, S.L., (çeviren. Rasime Uygun) "Leningrad kitablıklarındaki Nevâyî yazmaları hakkında", TDAY Belleten, Ankara 1955, s.138-139].³²

Eser Üzerine Yapılan Bazı Çalışmalar

Eser üzerinde Hatice Tören doktora tezi olarak çalışmıştır. Eserin giriş kısmında yazarla ve Sedd-i İskenderi ile ilgili bilgi verilip Sedd-i İskenderi'nin özeti bölümler halinde ele alınmış ve Sedd-i İskenderi'nin dil özellikleri ile ilgili incelemeye yer verilmiştir. Daha sonra kitabın metin ve dizinine yer verilmiştir

Tören Hatice, *Ali Şir Nevai Sedd-i İskenderi (İnceleme, Metin)*, TDK

Yayımları, Ankara, 2001.

---

³²Tören (2001), *a.g.e.* s.31-32

I. BÖLÜM

1.SIFAT FİİL VE ZARF FİİLER

1.1.Sıfat Fiiller

Muharrem Ergin'e göre sıfatlar vasıf ve belirtme isimleridir. Nesnelere çeşit çeşit vasıfları ve belirtileri olduğunu ve sıfatların bu vasıfların ve belirtilerin isimleri olduğunu söylemektedir. Nesnelere kendilerinin asıl isimler olduğunu, sıfatların ise nesnelere kendilerinin değil vasıflarının adları olduğunu belirtir.

Yine Muharrem Ergin, sıfatları vasıflandırma ve belirtme sıfatları olarak iki grupta inceler.

Vasıflandırma sıfatları nesnelere vasıflarını bildiren sıfatlardır. Yine Ergin'e göre; "Nesnelere ne kadar vasfı varsa o kadar da vasıflandırma sıfatı vardır. Bu sıfatların çeşitleri de renk, biçim, boy, yapı, ağırlık v.s. gibi vasıf çeşitleri kadardır. Belirtme sıfatları nesnelere belirten sıfatlardır. Bu sıfatlar nesnenin bünyesinde olan bir vasfı göstermez, nesneyi şu veya bu şekilde belirtirler."

Nesneyi birkaç bakımdan belirtmek mümkündür. Yerini işaret ederek sayısını göstererek soru şeklinde veya belirsiz şekilde ifade edilir.³³

Kısaca Sıfat fiiller nesnelere hareket vasıflarını karşılayan fiil şekilleridir. Yani asıl isimlerden farkı nesneyi hareketlerine göre ifade etmesive adlandırmasıdır diyebiliriz. Ayrıca hareket ifadesinden başka zaman ifadesi de vardır. Hareketin zamanını gösterir. Bu şekilde sıfat fiiller zaman ve hareket ifadesi taşıyarak nesnelere karşılayan fiil şekilleridir diyebiliriz.

Sıfat fiiller konusunda tanımlama, tasnif ve kavramın ifade edilmesi konusunda değişik görüşler olmuştur. "İsim-fiil, partisip, sıfat-fiil, ortaç" gibi çeşitli terimlerle adlandırılan bu yapı, bu çalışmada Zeynep Korkmaz'ın Gramer Terimleri Sözlüğü'nde³⁴ tanımladığı gibi sıfat-fiil terimiyle ifade edilecektir.

Kemal Eraslan'a ait "Eski Türkçe'de İsim-fiiller" adlı eserinde "İsim fiiller" olarak adlandırdığı sıfat-fiiller hakkında yer vermiş olduğu çeşitli tanımlardan sonra kendisi de bazı tespitlerde bulunmuştur." İsim-fiiller, isimler gibi kullanılan isimler gibi hal, iyelik ve çokluk eki alabilen, edatlara bağlanabilen hususi bir fiil şeklidirler."³⁵

³³Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, (İstanbul: Bayrak Basım/Yayın/Tanıtım, 2009.), s. 244-247

³⁴Zeynep Korkmaz, *Grammer Terimleri Sözlüğü*,(Ankara: TDK Yayınları,1992),s.132

³⁵Kemal Eraslan, *Eski Türkçede İsim-Fiiller*, (İstanbul: İÜ, Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1980), s.5

Sıfat fiillerle ilgili Tahsin Banguoğlu “Türkçenin Grameri” kitabında; “Sıfatfiiller, fiilin zamana bağlı olarak kavramını sıfatlaştıran bir şeklidir. Zaman anlatımı taşımaları yönünden adfiillerden ayrılırlar. Sıfatfiillerin hepsi lügatimizde sıfat ve ad olan pek çok kelime vermişlerdir.” açıklamasından sonra³⁶ sıfatfiileri; 1.Geçmiş sıfatfiileri; 2. Şimdiki Zaman Sıfatfiilleri; 3.Gelecek Sıfatfiileri başlıkları altında vermiştir.³⁷

1.1.1.Çağatay Türkçesinde Kullanılan Sıfat Fiiller

Çevirisini Günay Karağaç’ın yaptığı Janos Eckman’ın “Çağatayca El Kitabı”nda Partisipler olarak adlandırdığı sıfat-fiiler ile Çağatay Türkçesi’nde kullanılan sıfat-fiiler hakkında şunları belirtmiştir: “İsim hususiyetleri taşıyan fiil şekillerine partisip denir. Bunlar isimler gibi çokluk, iyelik ve hal ekleri ile son çekim edatlarını alabilirler; fail, nesne, sıfat, zarf niteleyici ve bir cümlede fiilin isim unsuru olarak kullanılabilirler.”³⁸

Eckman bu tanımdan sonra Çağatay Türkçesi döneminde kullanılan sıfat fiileri, 1.-ğan/gen(sedasız konsonantlardan sonra daha çok kan/ken) isim fiili; 2. -ğu/gü(sedasız konsonantlardan sonra daha çok ku/kü) gereklilik ve gelecek bildiren isim fiili; 3.-mağ/-mek hareket ismi, mastar; 4.Geniş zaman isim-fiili: -r, -ar/-er,-ur/-ür; 5. -mas/-mes; 6.-mış/-miş olmak üzere altı başlık altında toplamıştır ve bu sıfat-fiilerle ilgili bilgi ve örnekler vermiştir.³⁹

Çağatay Türkçesi dilbilgisi kitabının üçüncü bölümünde Sıfat-fiiller: -Ar, -r, -Ir, -Ur, -AsI, -DUK, -GAn, -KAn, -An, -GU, -KU, -GUÇI, -KUÇI, -GII, -mAs ve mİş sıfat-fiilleri hakkında ayrıntılı bilgi verildikten sonra örneklerle konu genişletilir.⁴⁰

1.2.Zarf Fiiller

Zarf fiiller; basit zarf fiiller ve birleşik zarf fiiller olmak üzere ikiye ayrılır.

Basit Zarf Fiiller

Ergin, zarf-fiillerin hareket ifadesi taşıyan fiil şekilleri olduğunu, şahsa ve zamana bağlanmayan mücerret bir hareket halini karşıladığını ifade etmektedir. Yazara göre, eylemin veya fiilin hareket halini karşılayan zar-fiiller zarf-fiil olarak adlandırılmaktadır. Zarf-fiillerin bir diğer adı hal fiilidir. Çekimsiz fiil şekilleri olan

³⁶ Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, (10. Baskı, Ankara: TDK Yayınları, 2015), s.422

³⁷ a.e. s.423-427

³⁸ Eckmann. (2003).a.g.e. s.99.

³⁹ a.e. s.99-104.

⁴⁰ Melike Uçar, “Tanıtma Çağatay Türkçesi” *Gazi Türkiyat*, C.13, (2013), s. 246 - 249

bu yapıların belirgin bir zaman eki yoktur. Bir hareket hali karşılarlar. Bunun için isim gibi kullanılmaları mümkün değildir. Bununla birlikte olumsuzluk eki alabilirler.⁴¹

Banguoğlu 2007’de zarf-fiilleri fiilin zarf işleyişine girmek üzere aldığı şekiller olarak tanımlamakla birlikte söz konusu yapıların tamamının zamana bağlı olmadığını vurgulamaktadır. Bu bakımdan zarf-fiiller isim-fiillere benzemekte ve sıfat-fiillerden ayrılmaktadırlar. Zarffiillerin, sıfat-fiiller gibi bazıları ‘vardığımızda’ örneğinde olduğu gibi iyelik eki alırken ‘oturalı, duracakken’ örneklerinde olduğu gibi söz konusu eki almayan örnekler de vardır.⁴²

Korkmaz 2007’de zarf-fiil kavramı için şu tanımlamayı yapmaktadır: “Zarf fiiller bir yanıyla fiil, bir yanıyla da zarf özelliği taşıyan gramer kategorileri oldukları için, fiil yönleriyle yalnızca hareket ve zaman kavramını karşılarlar; zarf yönleriyle de bir oluş ve kılışın durum ve tarzını bildirme niteliğine sahiptirler. Bu nedenle cümlede, şahsa ve zamana bağlı bir yargı bildirmeyen ancak yargı bildiren fiiller yanında, onlardaki oluş ve kılışın durum ve tarzını belirleyen zarf görevi yüklenirler. Kısaca, zarf-fiiller fiillerin zarf görevini yapan yardımcılarıdır. Çekimli fiile dönüşmeleri mümkün değildir. Her türlü fiil kök ve gövdelerine belirli eklerin getirilmesi ile oluşturulan zarf-fiillerde de, fiillerdeki asıl anlam değişmez. Bu yönüyle ad soylu zarflardan ayrılırlar.”⁴³

Gülsevin 2010’da zarf-fiil kavramını şöyle açıklamıştır: “Fiilleri başka fiillere bağlamak üzere zarflaştırılan eklerdir. Aslen zarf-fiil eki olan şekiller bulunduğu gibi başka eklerin bir araya gelmesi ile zarf-fiil fonksiyonunu üstlenen yapılar da vardır (-dUk+dA gibi). Ayrıca, cümlenin içindeki başka unsurlarla bir araya gelerek zarf-fiil görevinde kullanılmış olan zaman veya kip ekleri de bulunmaktadır (Örn. kaçan...F-dı yapısı, “...-dığında, ...-ınca” anlamında kullanılmaktadır.” (Gülsevin, 2010: 97).

Fiillerden cümle içinde sıfat ve isim olarak kullanılan geçici kelimeler türetmek, kalıplaşma yoluyla yapım ekleri gibi yeni kelimeler türetmek, fiil çekim eki göreviyle kullanılmak, fiil ismi teşkil etmek, edatlara bağlanarak cümle içinde zarf görevi yapmak ve isim hal ekleriyle birleşerek kalıplaşmak suretiyle yeni zarf-

⁴¹Ergin, (2009). *a.g.e.s.* 338

⁴² Banguoğlu, (2007). *a.g.e.s.* 427-428

⁴³ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay. 2007) s.983

fiil ekleri teşkil etmek bu eklerin en çok görülen fonksiyonları olarak karşımıza çıkmaktadır. (Üstüner, 1991: 32-33.)⁴⁴

Mehmet Ölmez “Süryani Harfli Eski Uygurca Bir Tıp Metni” makalesinde: Birleşik cümle sentaksı içinde, yardımcı fiillerden veya yardımcı cümleden doğan ve Eski Türkçe devresinde, artık gerundium olarak şekillenmiş ekler -galı, -pan ve -sar Aslında partisip kaynaklı çekim eki taşıyan yardımcı cümlelerin gerundiumlaştığı örnekleride buraya dâhil etmek gerektiğini söylemiştir: etü. er-ken>irken>iken>ttü. -ken” isim ve fiillerde gerundium bildirmesi” ve bu türün bir örneği olarak gördüğü -matı/-meti olumsuz gerundiumunu ele almıştır.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle zarf fiil hakkında şunları söyleyebiliriz. Zarf fiil her türlü fiil kök ve gövdelerine getirilen bazı belirli eklerle meydana getirilir. Zarf fiiler, fiilerin zarf göreviyle kullanılmasıdır. Zarf fiiller zaman ifadesi taşımaması yönüyle sıfat fiilerden ayrılırlar. Zarf fiiler üzerine isim çekim eklerini alabilir. Ayrıca başka eklerin bir araya gelmesiyle de oluşan birleşik zarf fiilerde mevcuttur.

Birleşik Zarf-fiil

“Aslen zarf-fiil olarak doğmamış bazı ekler ile eklerin ve/veya edatların düzenli ve kurallı bir biçimde birleşip fiillere ulanarak geçici zarf oluşturduğu yapılara “quasi zarf-fiil” (birleşik zarf-fiil) denir. Arkadaşın da gel-diğinde sinemaya gidebiliriz. Örneğinde görüldüğü gibi -diğİnDA yapısında -DIK sıfat-fiil eki; +In üçüncü teklik iyelik eki; +DA lokatif eki olarak kullanılmaktadır. Bu üç ayrı ek bir araya gelince kendi fonksiyonlarını terk ederek yepyeni bir görev kazanmışlardır. Burada artık ne sıfat-fiil, ne iyelik, ne de bulunma hali söz konusudur. Bu birleşimde eklendikleri fiili geçici zarf yapmış birleşik bir dilbilgisi yapısı söz konusudur”⁴⁵

“Osman Nedim Tuna’nın kullandığı ‘quasi’ Kelimesi dilimizde ‘hemen hemen, aşağı yukarı’ anlamlarını taşır. Yani, quasi gerundium demek, “tam zarf-fiil değil de, hemen hemen zarf-fiil olabilecek bir yapı; ya da aşağı yukarı zarf-fiil sayılabilecek bir yapı’ demektir.”⁴⁶ Görüldüğü gibi birleşik zarf-fiil yapısında birbirinden bağımsız ve farklı görevlerde kullanılan dilbilgisi yapıları cümlede farklı gramer kategorileri kazanarak yepyeni bir fonksiyon üstlenmektedir. Türkiye

⁴⁴“Çağatay Türkçesi’nde ‘-rdA, -ArdA, -UrdA’ Zarf-Fiil Eki”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt-Sayı:11-1 (IX. Millî Türkoloji Kongresine sunulan tebliğ 15-19 Eylül 1997), s. 163-170.

⁴⁵Gürer Gülsevin, “Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf-Fiiller”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.5(2000), s.127.

⁴⁶a.m. s.128

Türkçesinde sıklıkla karşımıza çıkan söz konusu yapılar Çağdaş Türk lehçelerinde de yoğun bir şekilde kullanılmaktadır.⁴⁷

1.2.1.Çağatay Türkçesinde Kullanılan Zarf Fiiller

Türkçede isim hâl ekleri ile sıfat-fiil eklerinin kalıplaşması sonucu ortaya çıkmış pek çok zarf-fiil eki bulunmaktadır: -AndA, -gAngA, - gAnçA, -mAskA, -mAstIn (Öztürk,1994: 111-112.), -ArAk, -IşIn, -dIkçAk, -dIkçA, -dUkçA, -mIşdA, -gInçA (Korkmaz,1995), -AcAğIndA, -AnA, -AnAcA, -AnAdAn, -AncA, -dIkçAk, -dIkIAYIn (Karahan, 1996: 205-236.), -dUktA, -dUğUndA, -dİğIndA (Eraslan,1980), -AsIyA (Çağatay, 1948: 525-552.), -dİğInAn, -AnAcAk, -AndAn, -dİğIylAn, -dİğIndAn, -mAzdAn (Üstüner, 1993) , vs. bunlardan bir kısmıdır.

Melike Uçar, Mustafa Argunşah'ın “Çağatay Türkçesi” kitabını tanıtmıştır ve bu tanıtımda Çağatay Türkçesinde: -A, -I, -U, -y, -UrçA, -ArGA, -UrGA, -DI 'rse, -GAç, -KAç, -GAlI, -KAlI, -GAnçA, -GAndA, -KAndA, -GAndIn, -GUçA, -KUçA, -GInçA, -GUñçA, -KUñçA, -IbAn /- UbAn, -bAn, -ken, -mastIn burun, -mAy, -mAyIn, -p zarffiillerinin⁴⁸ kullanıldığını belirtmiştir.

⁴⁷ “Çağatay Türkçesi'nde ‘-rdA, -ArdA, -UrdA’ Zarf-Fiil Eki”,*Sosyal Bilimler Dergisi* Cilt-Sayı:11-1. (IX. Millî Türkoloji Kongresine sunulan tebliğ 15-19 Eylül 1997).s. 163-170

⁴⁸ Melike Uçar , “Tanıtma Çağatay Türkçesi”,*Gazi Türkiyat*(Güz 2013) 13:246 - 249

II. BÖLÜM

1.SEDD-İ İSKENDERİ’DE SIFAT FİLLER

“Sıfatfiil fiilin zamana bağlı olarak kavramını sıfatlaştıran bir şeklidir (geçmiş günler, oturan adam, satılacak eşya).”⁴⁹

“Partisip zaman ve hareket mefhumunu muhafaza eden, fakat isim gibikullanılabilen, isim gibi çekilen fiil şeklidir.”⁵⁰

1.1.SIFAT OLARAK KULLANIMI

“Bir varlığı vasıflayan veya belirleyen kelimeye sıfat (adjectif) diyoruz.”⁵¹ “Sıfatlar vasıfve belirtme isimleri olarak ikiye ayrılır. Nesnelere çeşit çeşit vasıfları, çeşit çeşit belirtileri vardır. İşte sıfatlarbu vasıfların ve belirtilerin isimleridir.”⁵² Bu bölümde sıfat fiilli unsurların cümle içerisinde sıfat görevinde kullanımlarına yer verilmiştir.

1.1.1.GENİŞ ZAMAN

Bu bölümde üç farklı geniş zaman ekini ele alıyoruz. Bunlar “-gan, -gen /-kan, -ken; -ar, -er,-ur, -ür” ve geniş zamanın olumsuzluk durumunu bildiren “-mas, -mes” ekleridir.

Zeynep Nergiş’in “Tarihî Ve Çağdaş Türk Dillerinde -GAN (-AN) Ekinin İşlevleri” makalesinde geniş zaman eki -ğan/-gen partisibi ile ilgili şunları söylemiştir. “Türkçenin yazılı ilk metinleriyle birlikte karşımıza çıkan -GAn (-An) ekinin Türkçenin hemen her döneminde geniş zaman sıfat-fiil eki olarak kullanıldığı görülür. Göktürkçe ve Eski Uygurcada oldukça sınırlı bir kullanım alanına sahipken Karahanlı ve Harezmi Türkçeleriyle birlikte en yaygın kullanılan geniş zaman sıfat-fiil eki hâline gelir.

Doğu Türkçesinde -GAn (-An) ekinin geniş zaman sıfat-fiil eki işlevinde kullanılması Çağatay Türkçesi ile başlar ve bugün Özbek ile Yeni Uygur Türkçelerinde hâlen bu işlevini devam ettirir.”⁵³

⁴⁹Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*,(Ankara: TDK, 2000), s. 422,

⁵⁰Ergin(2000),*a.g.e.* s. 334

⁵¹Banguoğlu(2000),*a.g.e.* s. 341,

⁵²Ergin(2000), *a.g.e.*s. 244,

⁵³Zeynep Nergiş, “Tarihî Ve Çağdaş Türk Dillerinde -GAN (-AN) Ekinin İşlevleri”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt –Sayı: LVI

1.1.1.1. “-ğan,-gen, -қан, -ken, -an, -en” Eki ile

1.1.1.1.1.Ekin Yapısı

Bu ek fiilden isim ve sıfat türeten bir ektir. Bu ekin yapısını inceleyen W. Bang -ig / -ig fiilden isim yapma eki ile -an /-en'den oluştuğunu ve -ağan / -egen'e benzediğini, zamanla onun gibi kısaldığını öne sürmüştür. Ramstedt -ğan / -gen'i, -ğa (~ Mançu: ka, xa) -n “geçmiş zaman sıfat-fiili” > -ğan / -gen gelişimiyle açıklamaya çalışmıştır. C. Brockelmann ise, -ğan / -gen ekindeki ön seste bulunan -ğ ve -g'lerin Oğuz grubunda düşerek -an / -en olduğunu, diğer lehçelerde ise benzeşmeyle -қан / -ken şeklinin ortaya çıktığını, yan yana bulunan iki ünsüzden birinin düşmesiyle de (çıқан < çıkқан < çıkğan) -an / -en şeklini aldığını öne sürmüştür (Eraslan 1980: 38).⁵⁴

Eski Uygurcada Mani çevresi metinlerinde bazgan⁵⁵ “çekiç basan”, Budist çevreye ait metinlerde sıçgan⁵⁶“sıçan”, ugan⁵⁷ “muktedir” gibi birkaç örnekte görülmektedir. Bunun yanında Budist metinlerinden Maytrısimit ve Prens Papamkara Kalyanamkara'da bu eke rastlanmamaktadır.⁵⁸

Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde -Gan şekli; Codex Cumanicus'da sıfat olarak, -GAN ve isim olarakta -KaN şeklinde görülmektedir.⁵⁹

Çağatay Türkçesinde -GAN, - Kan (nadiren Oğuzcalaşmış şekliyle -an/-en)⁶⁰ şekillerinde görülmektedir.⁶¹

Günümüz Türkiye Türkçesi'nde ekin başındaki “g” ünsüzü düşerek“-an, -en” şeklinde yine işlek bir ek olarak görevini sürdürmektedir. Ancak bazen “kırılğan yapı, üretken insan” örneğinde olduğu gibi kalıplaşarak eski yapıdaki gibi kullanıldığı durumlara da rastlanılmaktadır.

1.1.1.1.2. Ekin Fonksiyonları

Bir fiile eklenerek, eklendiği kelimenin kendisinden sonra gelen ismi çeşitli yönlerden etkilenmesini sağlayan bu ek, Sedd-i İskenderi'de toplamda 375 kelimedede kullanımı ile en çok karşılaşılan işlek bir sıfat fiil eki olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁵⁴Kemal Eraslan, *Eski Türkçede İsim-Fiiller*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları,1980) 2731.

⁵⁵ A. von GABAIN, *Eski Türkçenin Grameri*, Çev. Mehmet AKALIN, (Ankara: TDK. 1988). s. 113

⁵⁶ Altun Yaruk, Haz. Ceval KAYA, (Ankara 1994), s. 207 (satır 343/22)'dan akataran Ali Akar, “-GAN Sıfat-Fiil Eki” *Türklük Bilimi Araştırma/Tübar-XIV* (2003-Güz), s.104-115

⁵⁷ a.e. s. 350 (satır 681/22)

⁵⁸ Ali Akar, “-GAN Sıfat-Fiil Eki” *Türklük Bilimi Araştırma/Tübar-XIV* (2003-Güz), s.104-115

⁵⁹ a.e. s.105

⁶⁰ J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* Çev. Günay Karaağaç, (3. Basım, İstanbul: 1988), s. 101

⁶¹ Akar, (2003-Güz). a.g.m. s.104-115

“-ğan”

ni ahter ki bit hâtem itmiş nişân/ yedu'llah ara hâtem **olğan** nihân (A.N.S.İ 193)
 bu maqşūdnu 'arz **kılğan** zamân / taleb birle tapmaq bolup tev-emân (A.N.S.İ 308)
 işi nice cürm içre müşkil durur /**bağışlanğan** il içre dâhil durur A.N. S.İ. 340)
 yok imgeklerin yâd **kılğan** zamân / bolur hâtırı iterdin demân (A.N.S.İ. 371)
 güherdin çü hâlî bolur ol şadef /irür tîng ol u bir **kurugan** keşef (A.N. S.İ. 424)
 beşerhaylığa til **tutulğan** zamân / tiriglik hemân kildi ölmek hemân (A.N S.İ. 428)
 buhayl içre bir nâ-müradî idi / ki tahrîr **kılğan** sevâdî idi (A.N. S.İ. 514)
 ki ağzımğa **koyğan** dem aq sıpkaray /ağız andın algaç özüm din baray (A.N. S.İ. 719)
 muṭî'i kılp baḥr ile berni hem / ber ü baḥr **alğan** sikenderni hem (A.N. S.İ. 798)
 nihân luṭfunğ er bî-müdârâ bolup / **yaşurğan** sayı âşikâra bolup (A.N. S.İ 818)
 tün ol būsîtân içre sünbül kibi / velî tün **açılğan** sarıg gül kibi (A.N. S. İ. 832)
 bu mâbeyn ara vâkı' **olğan** mülük /ki körgüzdiler şehlig içre sülük (A.N.S.İ. 851)
 yatıp allıdaṭıflı zâr u zebûn /çikip geh gehi **yıglağan** ün (A.N.S.İ. 1015)
 kayu işni ta'lim **kılğan** zamân /işitmek hemân irdi bilmek hemân (A.N. S.i. 1071)
 kâraçığa **bolğan** kişi müttefik / kaçan şâh bezmiğadur müstaḥik (A.N.S.İ. 1221)
 otunni öyidin **çikarğan** zamân/ salıp tûbre içre dağı saman (A.N.S.İ. 1439)
 çü boldı muṭî' anda **bolğan** ulus / kırim birle feth eyledi endülüs (A.N.S.İ. 1516)
 bu yaṅlıg temennâni **kılğan** besî / özin suda kıldı balıg tu'mesi (A.N.S.İ. 1661)
 ki dârâga çün yitti **barğan** resûl / sikender każâyasıga birdi tül (A.N.S.İ. 1889)
 velî bād-pâlarğa **salğan** kiçim / saḥarlât u barçaya durқан kiçim (A.N.S.İ. 2094)
 sikenderge **yazğan** imişler bitig / birevni yibergen imişler itig (A.N.S.İ. 2257)
 yitişti ni kim kıldı dârâ ümîd / velî özdin **olğan** zamân nâ-ümîd (A.N.S.İ. 2290)
 irür ol bozuğ mezra'im hüşesi / maṅga pâre **bolğan** ciger-küşesi (A.N.S.İ. 2329)
 beyabânda ölüp **kurugan** keşef /irür hey'et içre niçük kim şadef (A.N.S.İ. 2393)
 ferîdün çağıdın **yıgilğan** menâl/ tapıp şâhdın şâhğa intiḳâl (A.N.S.İ. 2498)
 mununğ yüzide mey baṭı la'l-ı nâb / içinde aniṅ **bordağan**baṭkebab (A.N.S.İ. 2721)
 kuyaş çeşmesi bir kadeḥ muz bolup / **saçılğan** barı kaṭre yulduz bolup (A.N.S.İ. 2759)
 ki mellüvde **bolğan** zamân bu diyâr / yok irdi bu ḳullarğa hiç iḥtiyâr(A.N.S.İ. 3057)
 şeh elṭâf ile barcasın şad itip / **bozulğan** köṅgüllerni âbâd itip(A.N.S.İ. 3075)
 ketekde kalıp **bordağan** mâkiyân / ni ma'lümü uçmaḳda sūd u ziyân (A.N.S.İ. 3123)

selâtingâ **bolğan** maħall-i kām-gāh / bu sultāngâ hem bolsun ārām-gāh (A.N.S.i. 3405)

öküş raht ile taht **kılğan** maḳām / kılur tahta üstide 'üryān maḳām (A.N.S.İ. 3437)

bolur yüz niçük kim ḥazān yafrağı / sarıglıgka līkin yüz **urğan** çağı (A.N.S.İ. 3501)

yaşağan sayı dāniş içre batıp / ketān dik nice iskirip körketip (A.N.S.İ. 3590)

hem ol sebzeğa tüşti ḥayl u sipāh/ tikildi yana çarḥ-sâ **bār-gān** (A.N.S.İ. 3865)

ve ger kimsege şābit oldı günāh / kerem kılsaṅ **olğan** zamān 'özr-ḥ^vāh (A.N.S.İ. 3917)

(14) oltācir ḥikāyeti kim sūd sevdāsıdın uluğ ziyān başıgâ kildive ciger kūşesi (15) kırağıdın ciger pergāleleri yüzün mūnaḳkaş kıldı vebilideki (16) naḳdını ölümlügniḥalāş kılurüçünbirdive **ḳutulğan** ölümlüḡ anıṅciger kūşesi belki naḳdı irdi (A.N.S.İ. XLV)

çü ḳutḳardı mazlūmnı tūşesi / **ḳutulğan** ḥöd irmiş ciger-kūşesi (A.N.S.İ. 3949)

didi tıṅıl aḳşamğaça şād u mān / revān bol cihān tīre **bolğan** zamān (A.N.S.İ. 4361)

eger tūzlük olsa ḳişiniṅ işi /ni vaşf eyley **alğan** işni ḳişi (A.N.S.İ.4456)

basa ḥaşm kim köprek endāzedin /ki def* oldı bir **salğan** āvāzedin (A.N.S.İ. 4467)

ni yirde ki **turğan** ise erdevān /çapıp basıgâ bir niçe pehlevān (A.N.S.İ. 4506)

bu mecma' içinde **yıgılğan** aṅga / irür barça āzād **kılğan** aṅga (A.N.S.İ. 4549)

ḳılıpdurlar āḥır munı iḥtiyār /ki köp **kılğan** ikrām irür baht-yār (A.N.S.İ. 4824)

ki bu bir tılısmī durur ṫurfa-sāz /**yasagan** bilip ḥikmet ehli bu rāz (A.N.S.İ. 4863)

bolup cilve **kılğan** zamān erguvān /tonı erguvān renglig nev-civān (A.N.S.İ. 4991)

(22)ol balıḡlar ḥikāyeti kim su istey muḥiṫ girdābıgâ'azm ḳıldılar(23) neheng-i fenātu'mesi **bolğan** zamān sudınayrılğanlarınbildiler (A.N.S.İ. LXII)

özin bilmeyin **aṅlağan** sūz u derd/ anı barça maḥlūkdın ḳıldı ferd (A.N.S.İ. 5323)

şeh allıda köp yirde **kılğan** neberd /'adūdın **çıkargan** sipihr üzre gerd (A.N.S.İ. 5363)

yana **kalğan** üç küñçelik yol ki bar /yılandur hem ol deşt ara ol ki bar (A.N.S.İ. 5605)

salıp heft cūş üstige tahta taş / barı cānını tiz **kılğan** tırāş (A.N.S.İ 5754)

velizulm-ı devrān salıp inḳilāb /ḳılıp irdi ol **bolğan** öyni ḥarāb (A.N.S.İ. 5851)

irür andın artuḳ ki ehl-i ḥıred /tekellüm bile eyley **alğan** 'aded (A.N.S.İ. 6051)

niçe tar tutḳan kime ḳaçıban / tınābını **turğan** kime açıban (A.N.S.İ. 6113)

muṅga hem çü tartıldıkilgentınāb / turup bu veli **turğan** eylep şitāb (A.N.S.İ. 6117)

tiṅgizde revān **kılğan** esbākını / çikilgen mesāḥatnıṅ evrākını (A.N.S.İ. 6143)

yana kilmeki dağı ança bolur / 'azimetde **barğan** zamānça bolur (A.N.S.İ. 6169)

ecel cānımız ḳaşdı **kılğan** çağı /ten olḡay siniṅ der-gehiṅ tofrağı (A.N.S.İ. 6195)

iki yılçılık yolını bir yıl sürüp /koyup **barğan** ilge özin yitkürüp (A.N.S.İ. 6336)
 sanğa kim **bozulğan** tenim cānı sin /vücūdum şemin la'liniᅡ kānı sin(A.N.S.İ. 6464)
 ni **kılğan** hayālım barı ᅡām imiş / heves cāmı köᅡglümge āşām imiş (A.N.S.İ. 6467)
 köyüp cismide pūde regler dađı /bolup kül **ķuruğan** sünᅡgekler dađı (A.N.S.İ. 6552)
 ki ay gülsiz **olğan** hazān-dīde bāđ / yaruğ nūrıdın ayru tüşken çerāđ(A.N.S.İ. 6655)
 (24) ol şehzāde-i sipihr-cenāb medᅡi kim hūrşid ve ay kıranķılğanda tođķan sa'd-ı
 aᅡter durur ve serv ü gül muķārın bolğanda **açılğan** gonça-i sūᅡhān-ver ve dāsitān (25)
 ibtidāsını şultān-ı şāᅡib-ķırān medᅡide bir niçe dūr-feşānlıđ bile müzeyyen kılmaķ ve
 güzāriş dībāçesini sikender-i devrān-şināsıda bir niçe güher-rizlık bile (26)muraşşā'
 itmek ve şehzāde medᅡin neşāyih bile iᅡtişār kılmaķ ve yitti ᅡakīm bile İskender
 ᅡikmetlerin aᅡᅡa āşikār eylemek ve soᅡᅡra ķāyil öz zāde-i ᅡab'ıdın(27) ikkila'l-i
 āteşin anıᅡᅡ ᅡulađıđa lāyık ve ikki dūr-i semin istimā'igā muvāfık nazm silkige
 tartmaķ ve du'ā cevāhiri bile ᅡatm ķılmaķ(A.N.S.İ. LXXXIV)
 yana **ķalğan** on dört ma'lūm ķıl / nezāhetde on dört ma'şūm bil (A.N.S.İ. 6745)
 (20) yukarı mestūr **bolğan** ve ilgeri mezkūr **bolğan** düstūr bile medᅡdin(21) du'āđa
 rücū ķılmaķ ve ᅡukemāᅡired-nāmelerigā şürū'ķılmak (A.N.S.İ. LXXXV)
 (2)ᅡikmet ol bābda kim meşveretde digüçigē mūlaᅡaza ķılmay ve tiyilgenni (3)
 köᅡᅡülge cilve birmek kirek ve **saçılğan** cevāhirdin münāsibni tirmek kirek
 (A.N.S.İ.LXXXVII)
ķıķarğan zamān ol nev-āyın sevād / ki 'alemde yok beyle rengin sevād (A.N.S.İ.
 6993)
 “-gen”
 çü allıᅡᅡa **ķilgen** biyik tağ idi / taşı itik ü yolu bortağ idi (A.N. S.İ. 349)
 felek ehli ol nāme **ķörᅡen** zamān/başı üzre misvāki eylep kemān (A.N. S.İ. 483)
 hem ol çeşmedin çün su birmek tüzüp/ sūᅡhān-verlik **olᅡen** tenin tircüzüp (A.N.S.İ.
 522)
 anıᅡᅡ dik ulus nuᅡķıdın cān tapıp / ki **ölᅡen** ķişi āb-ı ᅡayvān tapıp (A.N. S.İ. 771)
 ayaķçı maᅡᅡa cām-ı şāᅡhāne tut/ **tükengen** sayı toldurup yana tut (A.N. S.İ. 986)
 nigār **eyleᅡen** naķş-ı rümī-tırāz /açıp perde bu nev' körgüzdi rāz (A.N.S.İ. 992)
 hemānā ki sūr **eyleᅡen** tün şehāb / şadefķa töküᅡ irdi dürr-i ᅡōş-āb (A.N. S.İ. 1025)
 ķuvāsınıza'f **eyleᅡen** çağda süst/ sikender bolup irdi şehliğda cüst (A.N.S.İ. 1088)
 ķabül **eyleᅡen** anı yaᅡşı yaman / ķişi yok meger kim birev bu zamān (A.N.S.İ. 1173)
 peşimān bolup **digen** aᅡvāliđa / bozuldı besī köᅡᅡli ᅡālıđa (A.N.S.İ. 1287)
 ᅡınābī ki bolğay niçe miᅡᅡ ᅡarı / **işilᅡen** kilür çağda deryā sarı (A.N.S.İ. 1563)

bu fırsatda feth **eylegen** merz ü büm/ bolup ikki üç ança kim mülk-i
rüm (A.N.S.İ. 1600)

veyā mest irkin ki bu sözini / **digen** çağda bilmey durur özini
(A.N.S.İ. 1673)

yok allıñgda söz dirge yārā mañga / velī diy **digen** sözni dārā mañga(A.N.S.İ. 1707)

sikender zamīriğa saldı bilig /ki bardur **kitürgen** kelāmı irig (A.N.S.İ.1709)

eger vehmdin ıztırāb eyleseñg / **digen** emrdin ictināb eyleseñg (A.N.S.İ.1726)

ki kiçkil ḥalāyıkça āzārdın / vefā **örgen** uşbu iki yārdın (A.N.S.İ. 1853)

özi dik toköz kimse almış idi / bu **kirgen** zamān ilgi talmış idi (A.N.S.İ. 2215)

mañga birdi ḥod hayy-ı dānāmurād / ecel **eylegen** çağ velī nā-murād (A.N.S.İ. 2289)

raşam **eylegen** bu zafer-nāmeni / edā beyle kıldı bu hengāmeni (A.N.S.İ. 2466)

yırağ mülklerin velī **kilgen** il /vaṭan ‘azmı kıldılar andağ ki yil (A.N.S.İ. 2470)

kitürgen ḥisābın kılıp ehl-i fen/kıyās ittiler yitti yüz miñg tümen
(A.N.S.İ. 2528)

sañga āsitān-būs memnū’ ise / **digen** ‘özr ma’kül u mesmū’ ise (A.N.S.İ. 2613)

ikinç ol ki bar ança efsün-gerim / mevācib **yigen** barçası çākerim (A.N.S.İ. 2643)

diben kim sikender **yibergen** bitik / ki semdin açığıdur kılıçdın itik (A.N.S.İ. 2685)

resūlın bu sarı **yibergen** küni / te’emmül bile yazmamıştur munı (A.N.S.İ. 2686)

digen tört iş tuttu andın vücūd / şadā vü ‘ufun is bile ot u dūd(A.N.S.İ. 3008)

sefer otını **eylegen** ihtiyār / vücūd altunun kıldı kāmīl-‘ayār (A.N.S.İ. 3213)

hem ol sihr yāḥūd tılısmī sözi /ki ilçi qaşıda **digendür** özi (A.N.S.İ. 3236)

kizip üç kün ol yirde hencār ile /nişāne **bitilgen** nümū-dār ile (A.N.S.İ. 3326)

digen sözleriñge tutup ḥağ mini /ümīd ol ki kılgay muvaffağ mini (A.N.S.İ. 3450)

tüvānā iken çağda eylep günāḥ /ni sūd **eylegen** vağt ‘emrin tebāḥ (A.N.S.İ. 3522)

şifāt belāga kilip muttaşif / belā içre şebt **eylegen** lām elif(A.N. S.İ. 3629)

ni kişverga bir şāḥ **kirgen** zamān / ḳadīmī irür resm-i māl amān (A.N.S.İ. 3719)

niçe körse mülkide hindū sevād /unutḳay **körünge** zamān bu sevād (A.N.S.İ. 3875)

diben şeh bu sözni didi kim yörünge/**digen** kimseni içkeri kiltürünge (A.N.S.İ. 4224)

digen çağda ‘özr itmediñg cüz kerem / kim oldı zelīl eylediñg muḥterem (A.N.S.İ. 4266)

iliñge digil kim bu **kilgen** resūl/ yaraşdın didi söz ü kıldım ḳabūl (A.N.S.İ. 4329)

ḳabūl **eylegen** nükteni ḳarż bil /anı naşş-ı ḳatı bile farż bil (A.N.S.İ.4439)

tirilgen zamān sebze ölgende hūt /ki subḥāne ḥayye'l-lezī lā-yemūt (A.N.S.İ. 4962)

körünge zamān şüretim peykeri / ḥalāyık közige körün mey perī (A.N.S.İ. 5148)

öküş naşlar birle çarḥ-ı kebūd / **körünge**n bile nāzırığa ni sūd (A.N.S.İ. 5245)
 tokuz ḥ^vānıda yüz tümen māyide /**körünge**n bile ilge ni fāyide (A.N.S.İ. 5246)
 nazar **eylegen** eylemey ıztırāb / tapa almağay anda bir rişte-tāb (A.N.S.İ. 5253)
 ‘ıyān **eylegen** nükte-pāşendelik /bu nev’ itti kâğıd-ḥırāşendelik (A.N.S.İ. 5326)
 ki il uykusıdın **yişilgen** gele /hem ol deşt ara bolsa nā-geh yele (A.N.S.İ. 5340)
 biri kirdi meydān ara kīn ile/ söz aytıp özi **bilgen** āyin ile (A.N.S.İ. 5360)
 ḳabūl **eylegen** iş korunup ḳatıḡ / peşimānlığı hīç ḳılmay asıḡ(A.N.S.İ. 5733)
 yanıp öz mekānığa ‘azm itseler / ḳılıp ‘avd **kilgen** sarı kitseler(A.N.S.İ. 5737)
 barıḳıldılar ‘avd **kilgen** sarı /dere içre sıḡmay kirip içkeri (A.N.S.İ. 5740)
 yitip **istegen** yirmi tapḳan maḥal/ başığa yitişti ser-ā-ser ecel (A.N.S.İ. 6064)
 müheyyākılıñḡ rūmdın köp metā’ /kim ol **eylegen** def’za’f u şudā’ (A.N.S.İ. 6222)
 ki **kirgen** bu balçığğa imkān imes / kişi batsa çıkmaḡlıḡ imkān imes (A.N.S.İ. 6377)
 müfeyyiz-‘aḡā belki ḥallāḳ-ı cūd/ ḥalāyıkḳa **birgen** ‘ademdin vücūd(A.N.S.İ. 6454)
 bu **ölgen** ḡarībiniñni yād eylegil / du’ā birle rūhını şād eylegil (A.N.S.İ. 6505)
 maḡāfe ara eyleben anı rüst / ḳadem ḳoydılar şeh **digen** sarı cüst (A.N.S.İ. 6541)
 ki sindin burun yitti nāmıñḡ mañğa / raḳam **eylegen** naş-ı ḡāmeñḡ mañğa (A.N.S.İ. 6583)
 kemīn **eylegen** körgeç ol sāznı / teferrūs bile bildi ol rāznı (A.N.S.İ. 6711)
 tilep daḡı **birgen** saḡāvet imes / seḡa ehli anı saḡāvet dimes (A.N.S.İ. 6842)
 tüzük **istegen** tābi’ü ḡaylını / siyāsetḳa tüz eylesün meylini (A.N.S.İ. 6856)
 ki ḡüyā **bişürgen** ḡayālınıñ budur / ḳıla almasıñḡdın melālınıñ budur (A.N.S.İ. 6980)
 ki ‘akl-ı rnuḡāsib şitāb eylese /**diyilgen** zamānın ḡisāb eylese (A.N.S.İ. 7046)
 san dest-būsıḡa taptım şeref / alıp yandılar mini **kilgen** ḡaraf (A.N.S.İ. 7108)

“-ḳan”

bi-ḡamdi’llāh ol ḡül tapıp reng ü bū /bir **aḳḳan** arıḳḳa yana aḳtı su (A.N.S.İ. 520)
 bolup baḡr dīvāne vü telḡ-kām /yaḳasıda **saḳḳan** kefiḡe maḳām (A.N.S.İ.759)
 (12)iki cihān-dār muḡālefetidin cihān ehli ḡürmenığa belā berḳı yitkeni ve iki yār
 muvāfaḳatıdın (13) ol **tutaşḳan** otḳa raḡmet yamḡurı yaḡıp şu’lesin pest itkeni
 (A.N.S.İ. XXV)
 velī bād-pālarḡa salḡan ḳiçim /saḡarlāt u barça **yadurḳan** ḳiçim (A.N.S.İ. 2094)
 şehikim işi ḡurde-dānılıḡ idi /laḳab **aytḳan** küregenliḡ idi (A.N.S.İ.2408)
 ḳılıp **tartḳan** çağda tıḡ-i zebān /ki ḳılmay tümen tıḡlıḡ merz-bān (A.N.S.İ. 2556)
uruşḳan ilimge ser-efgendelik /tululḡanḡa baştın ayak bendelik (A.N.S.İ. 2670)
 ḳadem **tartḳan** ḡalḳ ebvābıdın/ itek silkiben ‘ālem esbābıdın (A.N.S.İ. 3149)

çü **kaçkan** sarı çıktı tüz her kişi /bir iklimğa koydı yüz her kişi (A.N.S.İ. 3933)
 bu yangılığ didi nâkıl-ı nükte-senc / besî **tartkan** nükte naklıda renc (A.N.S.İ. 3998)
 niçe kim birür irdi hâkân köngül / tüzülmes idi vehm **tapkan** köngül (A.N.S.İ. 4152)
 kılıp sebze rûh-ı nebâti bile /kılur cilve **tapkan** hayâtı bile (A.N.S.İ. 5003)
 nazar kılsa **tapkan** başiret közi / irür bu barıdın ‘acebrağ özi (A.N.S.İ. 5261)
 (8) iskenderniğ kıyaş dik cihân-girlikidin soñgra deryâ fethi için (9) ârzü kimesige
 kirip heves yilkenintartkanı ve hükemâ ittifağı bile rûm deryâsı sâhilide ‘âlem
 mülkiniğ mâhir tüccalârın yığıp kime tertûbiğa emr kılğanı (10) ve üç miñ hilâl-i
 kavş-mânend kurulğandınsoñgramihver-âsâ tîrler bile alarğa katık yaydın **çıkkan** ok
 dik revânlık birmekleri ve anıñ (11) ol sefinelerde mevc hutûdın bihâr feth-
 nâmesin oğuşanı(A.N.S.İ. LXXII)
 (25) maşrıqda genc **tapkan** kişi hikâyeti kim mağrib genc nâmesini oğuş mihr dik
 kadem (26) baştın kadem kılıp mağribğa bardı ve ol zer-i mağribî tapkaç mihr dik
 uyaqtı (A.N.S.İ. LXXIV)
 yitip istegen yirni **tapkan** mağal / basığa yitişti ser-â-ser ecel (A.N.S.İ. 6064)
 işi tutmağ ol bu işin päs olup /anıñ päsini **tutkan** ilyäs olup (A.N.S.İ. 6098)
 nice tar **tutkan** kime kaçiban /tınâbını turğan kime açiban (A.N.S.İ. 6113)
 cihân ehliğa çün şî‘âr oldı cehl / irür barçanıñ ‘aksini **tutkan** ehl (A.N.S.İ. 6438)
 (24) ol şehzâde-i sipihr-cenâb medhi kim hürşid ve ay kırânkılğanda **toğkan** sa‘d-ı
 ahter durur ve serv ü gül muğârın bolğanda açılğan gönça-i sühân-ver ve dâsitân (25)
 ibtidâsını şultân-ı şâhib-kırân medhide bir niçe dür-feşânlığ bile müzeyyen kılmağve
 güzâriş dibâçesini sikender-i devrân-şinâsıda bir niçe güher-rizlık bile (26) muraşsa‘
 itmek ve şehzâde medhin neşâyih bile ihtişâr kılmağ ve yitti hakîm bile İskender
 hikmetlerin aña âşikâr eylemek ve soñgra kâyil öz zâde-i tab‘ıdın(27) ikkila‘l-i
 âteşin anıñ kulağığa lâyıq ve ikki dür-i semîn istimâ‘ıgb muvâfık nazm silkige
 tartmağ ve du‘â cevâhiri bile hatm kılmağ (A.N.S.İ. LXXXIV)
 ol ol nev‘kim feyz **tapkan** köngül / bu ol nev‘mesken ara ‘akl-ı kül (A.N.S.İ. 6973)
“-ken”
 leke‘l-ğamdu yâ ekreme‘l-ekremîn /kerem ehlin **itken** gedâ-yı kemîn (A.N.S.İ. 104)
 kaçıp şîr **yitken** zamân ol dilîr /kârı tülkü ol nev‘ kim yitse şîr (A.N.S.İ. 269)
 yarım yolda qalmaqirür müşkil iş /mañğa **tüşken** iş kimsege tüşmemiş (A.N.S.İ. 376)
 (3) söz ta‘rifide bir nice söz kim âferiniş deryâsıdın burunğı çıkkan gevher-i
 sîr-âb durur ve hil‘at sipihridin evvelgi tulû‘ **itken** ahter-i pür- tab ve bu
 münâsebet bile hâzret-i şeyh nizâmî qudduse sırruhu meddâhlığı kim bu

aḥterniᅡ sipihr-i gerdāni ol irdi ve bu ta'rīf bile mīr ḥusrev nūvvire mekaddahu evᅡāfi kim bu gevherniᅡ deryā-yı bī-pāyāni ol(A.N.S.İ. VI)
 kiᅡi naᅡl kılmaᅡᅡa ᅡikmey nesāᅡ /bolup ol varaᅡ reml **ᅡikken** varaᅡ (A.N.S.İ. 512)
 körüp menzil-i tīre **yitken** zamān /ki yitmek hemān aᅡga ötmek hemān (A.N.S.İ. 780)
iᅡitken melek-sān ᅡıfātıᅡ sınıᅡ/ du'ā birle istep ᅡayātıᅡ sınıᅡ (A.N.S.İ. 826)
 ki tāriᅡ taᅡrīrin **itken** raᅡam / bitiptür alarnı mülük-ı'acem (A.N.S.İ. 853)
 (14)iskender bile ol gedāliᅡ iᅡtiyār **itken** pādīᅡāᅡ belki fi'I-ᅡaᅡıᅡa pādīᅡāᅡlıᅡᅡa
 (15) **yitken** gedāᅡikāyeti kim iskender anı mezellet ᅡāᅡıdın ᅡıᅡarıp salᅡanat-
 gāᅡıᅡa (16) olturtmaᅡ istedi ve ol tāc terkin kılıp baᅡıdın terk-i tācı ᅡayālin
 ᅡıᅡarmadı(A.N.S.İ. XVII)
iᅡitken cevābıᅡnı yitkür aᅡga / ni sözler ki sorduᅡ maᅡga sor aᅡga (A.N.S.İ.
 1770)

zamān ehliᅡa bolsa miᅡᅡ ibtilā / imes mübtelā bāde **iᅡken** tola (A.N.S.İ. 1780)
 hem ol bār-gāᅡıᅡre **tüᅡken** zamān / kılıp ᅡatldın ilge ᅡük-m-i amān (A.N.S.İ. 2349)
yitiᅡken zamān yār öyi ᅡaᅡıᅡa / hemānā urunmıᅡ iᅡik baᅡıᅡa (A.N.S.İ. 2804)
 yigitlikniᅡᅡ **ötken** zamān nevbeti / her iᅡde nidin kem bolur lezzeti (A.N.S.İ. 3552)
körüᅡken maᅡalda kılıp özni pest/ körüp özni dīn ehliᅡa zīr-dest (A.N.S.İ. 3698)
 ᅡeh **itken** keremlerni barı bilip /bolup ᅡād u bī-ᅡad du'ālar kılıp (A.N.S.İ. 3806)
 didi ol ᅡalāyıᅡᅡa **tüᅡken** zamān/ ki sizge irür min bu dem mīᅡmāᅡ (A.N.S.İ. 4807)
 ᅡuyayᅡ cürmi boldı zer-i nāb dik / sikender **tüzetken** suᅡurlāb dik (A.N.S.İ. 4896)
yitiᅡken maᅡāmıda ᅡıldı nüzül /yıᅡıldı cenābıᅡa ehl-i 'uᅡül (A.N.S.İ. 5229)
 aᅡga her kiᅡi kim mübāriz idi/**yitiᅡken** dem ilgide 'āciz idi (A.N.S.İ. 5391)
 ᅡay **itken** zamān dest ü baᅡr-ı firāᅡ / ki köᅡᅡlide tuᅡyān salıp iᅡtiyāᅡ (A.N.S.İ. 6411)
 hem andın birev sordı bu nev'söz/ ki ay rüᅡen **itken** bilik birle köz (A.N.S.İ.6432)
 gedāliᅡnı ᅡehlikdin **itken**'aziz/ cihān ᅡehleri allıda bir peᅡiz(A.N.S.İ. 6457)

“-an, -en”

ol ot **ᅡozᅡalan** saldıdevrān ara /ni devrān ara ᅡarᅡ-ı gerdān ara (A.N.S.İ. 1684)
 anıᅡᅡ ᅡᅡhreti ger irür 'ām ara/ miniᅡᅡ **ᅡozᅡalanımdur** islām ara (A.N.S.İ. 5124)

1.1.1.2. “-ᅡan, -gen” Ekinin Olumsuzluk Ekiyle Kullanımı

“-ᅡan”

ᅡü yir ᅡalmadı **almaᅡan** suda hem / bu iᅡler bile bolmay āsüde hem (A.N.S.İ. 1558)
 atadın oᅡul **bolmaᅡan** sin kibi / 'adü 'özrini **ᅡolmaᅡan** sin kibi (A.N.S.İ. 2284)
 sefer **kılmaᅡan** ādemıᅡāmdur / savuᅡda toᅡᅡarᅡa kimge ārāmdur(A.N.S.İ. 3128)

kitürse birev imtiḥāndın mihek / ‘ayarı ara **tapmağan** hīç şek (A.N.S.İ. 3214)
 birey kim irür rāstlıkdın yıraḡ / anıḡ dik kişi **bolmağan** yaḡşıraḡ (A.N.S.İ. 4464)
 ki ay ġarḡa-ı baḡr-ı ‘acz u niyāz / **bola almağan** derdiḡge çāre-sāz(A.N.S.İ. 6960)
 didi kim bu bir iş idi kılıġuluk / bu **aytıлмаğan** nükte aytılguluk (A.N.S.İ. 6983)

“-gen”

baş **indürmegen** eylep izhār-ı ta’n / ni taḡta’n nūnı aḡa ṭavḡ-ı la’n (A.N.S.İ. 91)
 ilāhī alar kim güneh-kār ikin/ sin **ötkermegen** ni güneh bar ikin (A.N.S.İ. 116)
 cihān içre sin **bilmegen** yoḡ ‘ulūm / bilür ‘ālem ehli ni kim ehli-rūm (A.N.S.İ. 1272)

cihān **körmegen** sin kibi ḡusrevī / ḡuyaş ṭal’atı müşterī pertevi (A.N.S.İ. 1274)

ki yalġan ise **dimegen** yaḡşıraḡ / çın irse bu bar anda yıraḡ(A.N.S.İ. 2262)

iki cānibi her bir andaḡ yıraḡ / ki ḡaṭ’ıġa ‘azm **itmegen** yaḡşıraḡ (A.N.S.İ. 2929)

yaġındın anıḡ tamı nem **körmegen** /çaḡın şu’le ṭāḡıġa **yitkürmegen** (A.N.S.İ. 4676)

bu derd içre ol kim cez’-kārraḡ /rızā **birmegen** derdi düşvārraḡ (A.N.S.İ. 6640)

1.1.1.3. “-ar,-er,-ur,-ür” Eki ile

1.1.1.3.1.Ekin Yapısı

Janos Eckman’ın “Çaġatayca El Kitabında” da deġindiġi gibi bu eklerin kullanışı -r vokalle biten fiil kök ve gövdesinin, -ar, -er nadiren -ur, -ür tek heceli fiil kök ve gövdelerinin şeklini alırlar. Ayrıca -r şeklinin 15. Yüzyılın ilk yarısının yazarlarında ve Şeybani Han’da, bazen, ekin-yur/-yür arkaik şeklinin bulunduġunu ifade eder.⁶²

1.1.1.3.2. Ekin Fonksiyonları

Bu ekin asıl zaman eki (geniş zaman) olmasına rağmen bir fiile gelerek ona sıfat görevi verdiġi durumlar da bulunmaktadır. Bu gibi durumlarda sıfat fiil görevinde bulunduġu için aynı zamanda sıfat fiil eki olarak karşımıza çıkar.

“-r”

nefes urmay **eyler** zamān ḡirelik/ ki tapmay köḡül közgüsi tīrelık (A.N.S.İ.142)

“-ar”

köḡülde tapılmasdın āzā idi / velīkin **tapar** fikride yār idi (A.N.S.İ.686)

“-er”

kitür sākī ol mey ki cānītapay / ġam içre **ölerdin** amānī tapay(A.N.S.İ.2350)

“-ur”

⁶²Eckmann,(2003), *a.g.e*, s.102

velīatı esmāda ‘ādil imes / **aķur** çağda il anı ‘ādil dimes (A.N.S.İ. 1365)
 didi ol zamān kim cihān-dār idim/ ‘adālet **kılur** fikride bar idim (A.N.S.İ.1428)
 kılılğan kibi levn levnin beyān / temāşā **kılur** ilge boldı ‘ıyān (A.N.S.İ. 2135)
 körer kim **yatur** cismi ған içre garķ /tapılmay anıñ birle ған içre farķ (A.N.S.İ. 2278)
 ki ger yār irür aŗter t̄ali‘ i /**kılur** eyle iş kim irür nāfi‘ i (A.N.S.İ. 2451)
 kitābetde sa‘y itse tā cānı bar / kalem-zen **bolurnıñ** ni imkānı bar (A.N.S.İ. 2454)
 meger üç kişi kim ھاṭā kıldılar / ‘azīmet **kılurdın** ibā kıldılar (A.N.S.İ. 2636)
 hōşā ol ki ‘ömrin tebāh itmedi/ **kılur** işlerin kılmayın kitmedi (A.N.S.İ. 3524)
 barı **olturur** ilge hūkm itti şāh/ki yirlik yirin kılğay ārām-gāh (A.N.S.İ. 4689)
 yir öptüm dağı yolğa ‘azm eyledim /söz **ayturnı** köñglümge cezm eyledim (A.N.S.İ. 7009)
 “-ür”
 kebūterni rāsū kılurda helāk / añğa tıfl özin **öltürürdin** ni bāk (A.N.S.İ. 3914)
 didi olça bardur özinde nihān / **bilürdin** füzünraķ ehl-i cihān (A.N.S.İ. 5321)
 siyāset kılıçın mañğa sürmediñ/mini **öltürür** yirde öltürmediñ (A.N.S.İ. 5478)
 bolup kısmı hem hıket ü hem bilik / yana çıkmeyin **örgeürdin** ilik (A.N.S.İ. 6767)

1.1.1.4. “-mas /-mes” (olumsuz geniş zaman) Ekiyle Kullanımı

Bu partisipin kullanışları, -r,-ar/-er,-ur/-ür partisibinin kullanışları ile aynıdır.⁶³ Hareket ve fail isimleri yaparlar. Ayrıca -maslık/-meslik eki ile teşkil edilmiş olumsuzluk ifade eden mücerret isimler olduğunu belirtir ve örneklendirir.⁶⁴

Çağatay Türkçesinde è-mes ~ ér-mes olarak kullanılan ek-fiilin geniş zaman olumsuz biçimi “değil” anlamında yapılar oluşturur.⁶⁵

köñgölde **tapılmasdın** āzā idi /velikin tapar fikride yār idi (A.N.S.İ. 686)
dimes söz tilige mürür itmeyin / hayālğa mülkim ھاṭūr itmeyin (A.N.S.İ. 6681)

⁶³ János Eckman, *Çağatayca El Kitabı*, Çev. Karaağaç Günay, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2003). s. 103

⁶⁴ a.e. s.104

⁶⁵ Mustafa Argunşah, *Tarihî Türk Lehçeleri, Çağatay Türkçesi*, (İstanbul: Kesit Yay.2014) s.182.

1.1.2. GEÇMİŞ ZAMAN

1.1.2.1. “-mış,-mış” Eki İle

1.1.2.1.1. Ekin Yapısı

11.-14. Yüzyılların Orta Asya Türkçesi metinlerinde umûmî olan bu partisip, Çağatay Türkçesi’nde pek nâdir bulunur.

Köktürkçede “-mış” eki hem ‘geçmiş zaman’ çekimi için, hem de ‘sıfat fiil’ eki olarak kullanılmaktaydı. Ortak edebi yazı dilimizde bu ek Karahanlıcaya kadar bu iki göreviyle de yaygın olarak yaşamıştır. Kaşgarlı Mahmut geçmiş zaman için “-dı” kullanıldığını ama ‘söyleyenin bulunmadığı zamanlarda fiilin yapılmış olduğunu haber veren şeklin -mış ile çekimlendiğini’ söyler.⁶⁶ Daha sonraki dönemlerde orta Asya’da “-mış” eki sıfat-fiil eki olarak yaşamış, zaman çekimi olarak ise yerini “-GAN” ekine bırakmıştır.⁶⁷

Eckman “Çağatayca” makalesinde -mış partisibinin, Çağatayca’da daha önceki devirlerin aksine çok az kullanıldığını, bundan dolayı da varlığının arkaizm olarak kabul edilebileceğini belirtir. göya Yusuf nuzül itmişçâ Bâbil ara “ sanki Yusuf Babil’e inmişcesine” (N Bâd. 7r:13).⁶⁸

1.1.2.2. Ekin Fonksiyonları

“Standart Çağatay Türkçesi’ndeki -mış/-mış şekli, öncelikle çekimli fiilerde kullanılır; onun partisip fonksiyonu , -ğan/-ğen ekine aktarılmıştır.”⁶⁹

tün ol būsitân içre sünbül kibi / velî tün **açılğan** sarığ gül kibi (A.N. S. İ. 832)
 hakîm **aytқан dik** bolup kâr-bend /ni işdin ki eylep bolup behre-mend (A.N.S.İ. 6771)
 (23) kamer-i seyyâh serî’ü’s-seyri kıyaş bile **kırân kılgan dik** (yakınlık kılmış gibi)
 hâkân iskenderge risâlet üçün (24) muğârinbolğanıve ol muğârinedin muğâbeleğa
 barğaç çahr dik nūr u ziyâdın tolganı(A.N.S.İ. XLVIII)

⁶⁶ B. Atalay, *Divanu Lügat-it- Türk*,(II, TDK.1985), s.4

⁶⁷ Güner Gülsevin, ErdoğanBoz, *Eski Anadolu Türkçesi*,(Ankara: Gazi Kitabevi, 2004), s.49

⁶⁸ JanosEckmann, “Çağatayca”, *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* ,Hazırlayan: Prof. Dr.Osman Fikri Sertkaya, (Ankara: TDK Yay.), s.95-100

⁶⁹ Janos Eckman, *ÇağataycaEİKitabı*, Çev. Günay Karaağaç,(Ankara: Akçağ Yayınları, 2003), s.113

1.1.3. GELECEK ZAMAN

1.1.3.1. “-ġu,-ġü” Eki İle (Sedâsız konsonantlardan sonra -ġu/-kü)

1.1.3.1.1. Ekin Yapısı

Gelecek ve gereklilik ifade eden bu partisip, İslami Orta Asya edebi Türkçesi'nin Çağatayca'dan önceki devrinde kullanılırdı. (11.-14. Yüzyıllar) Çağatayca'da daha az kullanılmıştır.⁷⁰

İsim ve sıfat yapar. Ramstedt bu ekin gelişimini *kuy ?>Alt. *ku > -ġü şeklinde izah etmeye çalışmıştır. Räsänen ise, ekin Moğolcada xu şeklinde olduğunu ve ses değişmesiyle -ġı / -gi'nin ortaya çıktığını öne sürmüştür (Eraslan 1980: 39)⁷¹

1.1.3.1.2.Ekin Fonksiyonları

Gelecek zaman sıfat-fiil ekidir. Çoklukla -gu dġg “-ecek gibi” yapısıyla kullanılır. Ek, sıfat işlevi yanında isim, gelecek zaman, kesinlik ve gereklilik de yapar.⁷²

“-ġu”

yitiptür yakın ġālibā kış daġı / bu kış içre yok **ġıġu dik** iş daġı (A.N.S.İ.3783)
birev meyġa tapıp fūrū-destlık / 'ıyān **ġıġu dik** bolsa bed-mestlık (A.N.S.İ.4608)
yana kār-gerler daġı çerb-dest /belā rahnesin **ġıġu dik** seng-best (A.N.S.İ.5694)
muġannī tūzet ney ünin dil-pezīr / ki bes **ġıġu dik** boldı kıklım şarīr (A.N.S.İ.6912)

“-ġü”

körüp eyle ta'zīm il **körġü dik** / mülūkanı bir birige **yitkürġü dik** (A.N.S.İ. 4332)
yaruk her yüzi çehre **körġüzġü dik** /dimey bir yüzi tīre-rū közġü dik(A.N.S.İ.4599)
ni girdāb kim jerf-i çāh-ı 'amīġ /ġuyaş yūsufin **eyleġü dik** ġarīġ
(A.N.S.İ.6268)

“-ġu”

velikin bu defterde güncāyişi /imes **sıġġu dik** barça ārāyişi(A.N.S.İ.1576)

“-kü”

sözi irdi makbūl u yārāne hem / pesend **itkü dik** ġ^vış ü bīġāne hem (A.N.S.İ. 4286)

⁷⁰Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*,Çev. Karaaġaç Günay,(Ankara: Akçaġ Yayınları, 2003), s.100.

* Gabain bu örnekte geçen -ġan ekini -ġın, -ġin; -ġın, -ġin şekilleriyle birlikte vermiştir.

⁷¹Kemal Eraslan, (1980), *Eski Türkçede İsim-Filler*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: 2731).’dan aktaran Aziz Gökçe “Bünyesinde Art veya Ön Damak /G/ Ünsüzü Bulunduran Yapım Eklerinin Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Tarihsel Seyirleri Üzerine folklor/edebiyat, cilt:16, sayı:61, (2010)/1 <http://turkoloji.cu.edu.tr> [22.05.2018]

⁷²Mustafa Argunşah, *Tarihî Türk Lehçeleri, Çağatay Türkçesi*,(İstanbul: Kesit Yay. 2014), s.154.

Ek Çağatayca, Kıpçakça ve Özbekçede geniş ölçüde ünsüz uyumuna bağlanmıştır. (ET'de İsim-fiiller, & 103). Ek gelecek zaman ve gereklilik ifadesi taşıyarak Doğu Türkçesinde şekil ve zaman eki fonksiyonuyla da kullanılır. Bu kullanılış -ğu / -gü; -ku / -kü + iyelik eki + turur ~ durur + -tur/-tür,-dur/-dür -Ø şeklinde görülmektedir: barğuṅdur, bolğusıdur, kılğuṅdur, kılğum durur, kılmağum, körgüsidür, kilgümdür.⁷³

aṅga haq naşib eyleben huşk u ter /yörüp feth **kılğusıdur** baħr u ber (A.N.S.İ. 1068)

sipehdin cüdā şāh irür bir kişi /ni **bolğusıdur** bir kişiniṅ işi (A.N.S.İ. 2427)

şalāhın anıṅ ṭab'ı eyler pesend /bilür kılsa **bolğusıdur** sūd-mend (A.N.S.İ. 2444)

bolurda cihān mülki teshir aṅga / çü **bolğusıdur** feth-i keşmir aṅga (A.N.S.İ. 3279)

anıṅ vaşfiğa bu dem irmes maħal / ki **bolğusıdur** öz maħallıda ħal (A.N.S.İ. 3371)

şebāb anda kim 'özr **kolğusıdur** /verā' eylemek vaqtı **bolğusıdur** (A.N.S.İ. 3533)

ki sin barğaç oq 'azm **kılğum durur** /yol āheste āheste **kilgüm durur** (A.N.S.İ. 4092)

bar irdi qaşında kuyaşdın yaruk/ ki **kılğuṅ durur** luṭf u dil-cüyluk (A.N.S.İ. 4272)

kalın mür ħaylı ni **bolğusıdur** / zarar sarı meyli ni bolğusıdur (A.N.S.İ. 5334)

gümān ittiler kim tükendi sefer/ **vaṭan bolğusıdur** alarğa mefer (A.N.S.İ. 6141)

ki yā rab ki tā 'ālem **olğusıdur** /içinde benī ādem **olğusıdur**(A.N.S.İ. 7175)

1.1.3.2. Olumsuzluk Ekiyle Kullanımı

bu bortağlıg birle yüz piç aṅga /çıka **almağū dik** kişi hiç aṅga (A.N.S.İ. 350)

öz ornıda ger zikri taptı vukū / veli **kılmağum** kışşasığa şürū' (A.N.S.İ.913)

yasap qorğanın ol şıfat bī-ħalel ki yol **tapmağū dik** içke ecel (A.N.S.İ.4121)

sipeh boldı ħandek ara eyle birk /tapa **almağū dik** aṅga çarħ-ı irk (A.N.S.İ. 5423)

1.1.3.3. “-ğuçı,-güçü” Eki İle

1.1.3.3.1. Ekin Yapısı

-GU sıfat-fiil ekiyle -çI isimden isim yapma ekinden meydana gelmiştir. Ek bir taraftan kalıcı fail isimleri yaparken (bk. Fiilden isim yapma ekleri) diğer taraftan sıfat-fiil işleviylede kullanılmıştır. Üzerine isim çekim ekleri alarak adlaşabilirler.⁷⁴

Ayrıca -ğuçı/ -güçü ekini, Janos Eckman “Çağatayca El Kitabı”nda -ğu/-gü ekinden türemiş bir şekilde -ğu/-gü başlığı altında verilmiştir.⁷⁵

⁷³Hatice Tören, *Ali Şir Nevai Seddi İskenderi (İnceleme-Metin)*, (Ankara: TDK Yay. 2001), s.40.

⁷⁴Argunşah, (2014). *a.g.e.* s.154.

⁷⁵Eckman (2003). *a.g.e.* s.100-101.

1.1.3.3.2. Ekin Fonksiyonları

“-ğuçı”

bu gülşende kim âferîniş durur /nazar **kılğuçı** ehl-îbîniş durur(A.N.S.İ.5247)

beden içre cân cevherin **salğuçı**/ yana âhür öz bilgenin **alğuçı** (A.N.S.İ. 6455)

“-güçi”

sin ü salñanat terki söz mü bolur /bedîlîngni **körgüçi** kör mü bolur (A.N.S.İ. 1270)

biri filîkûs irdi ol hayl ara / harâcını **birgüçi** bî-bâcrâ (A.N.S.İ. 1590)

tilep beyza köp bolma miñnetka tuş / hevâ tuttı ol beyza **birgüçi** kuş (A.N.S.İ. 1651)

sañga köp mañga azrak irse sipâh / irür **birgüçi** az u köpke ilâh (A.N.S.İ. 1666)

bu nev` ayttı vâkıf haber **birgüçi** /ki zulmetniñ andın irür bir uçı (A.N.S.İ 5638)

“-kuçı”

yana narhlarğa kılıp iştiğâl /ağır **satkuçığa** birip güş-mâl (A.N.S.İ. 1342)

“-küçi”

didi ol hem olmış idi nâ-tüvân / **işitküçi** taşdik kıldı revân (A.N.S.İ. 3546)

meded-kâr yok emr **itküçi** ol / ni iş tüşse gavruma **yitküçi** ol (A.N.S.İ. 7024)

1.2.İSİM OLARAK KULLANIMI

İsimler canlı, cansız bütün varlıkları ve mefhumları tek tek veya cins cins karşılayan; varlıkların ve mefhumların adları olan kelimelerdir.⁷⁶

Partisipler isimler gibi çokluk iyelik ve hal ekleri ile son çekim edatlarını alabilirler.

1.2.1.İSİM ÇEKİM EKLERİYLE KULLANIMI

Çokluk, iyelik, aitlik ve durum ekleri Türkçedeki isim çekim ekleridir. Bu ekler Çağatay Türkçesinde Karahanlı ve Harezmi Türkçesi döneminden biraz farklılık gösterir. Bu farklılıklar durum eklerinde görülmektedir.⁷⁷

“Yaşlı olan insanlar” örneğinde sıfat fiil (yaşlı olan) kendisinden sonra gelen ismi (insanlar) nitelemektedir. ‘Yaşlılara otobüste yer vermeliyiz ’ cümlesinde ise sıfat fiil donmuş yapı olarak da adlandırılan biçimde kullanılmış, kendisinden sonra gelen isim düşmüş ve isme gelen ek sıfat fiile eklenmiştir.

Bu bölümde sıfat fiilli unsurların cümle içerisinde adlaşarak isim görevinde kullanıldıklarını görmekteyiz.

⁷⁶ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*,(İstanbul: Bayrak Basım /Yayımlar/Tanıtım, 2009), s. 218

⁷⁷ Argunşah(2014). *a.g.e.s.*117.

1.2.1.1. “-ğan/-gen,-қан/-ken” Eki İle

Çokluk Eki ile

“-ğan”

kılıp nâmede şebt bu sözlerin / aᅇga **bağlağanlar** imiş özlerin(A.N.S.İ. 2258)

(2)hecr şâmı tîreliki ta’rîfide kim belâ dūzahımnıᅇ dūdı anıᅇ cenbide țarab behiştiniᅇ sūnbūli bola alᅇay ve ol şâmnda rūzigāri **kararğanlar** (3) şerhi ᅇalı iᅇtilāli kim şubᅇ-ı vaşldın közleri yarumaydur ᅇuşūşā bu varaᅇ yüzin kara kılgannıᅇ ᅇalı ve vaşl gevher-i şeb-çerāᅇınıᅇ cihān-tāblıᅇi ve gevher-i şeb-çerāᅇ vaşlı dik nā-yāblıᅇi (A.N.S.İ. LXV)

“-gen”

egerçi köp olmuş durur iᅇtilāf /ki bar iᅇtilāf **eylegenler** mu’āf (A.N.S.İ.854)

“-қан”

(22) başîret közlerin ‘ayne’l-yakīn kuᅇli **yarutқанlar** bābıda kim қayan baқsalar

(23) āferiniş ᅇarā’ibin müşāhede kılurlar ve mübdi’-i kār-sāz u muᅇteri’-i bende-nevāz şun’iᅇa āferin aytırlar ve ādem-i ᅇākī ᅇilᅇati sözi kim ᅇumret-ᅇıynet ādem (24) yitdi erba’in şabāhen dest birdi beyle şüret-pezîr boldı ve laᅇad kerremnā benî ādeme yörüşi bile taᅇt-ı ᅇilāfet-gîr (A.N.S.İ. LXI)

burun **aytқанlar** daᅇı bu kitāb /ki çıkmış ecel yūzlerige niᅇāb (A.N.S.İ. 7058)

“-ken”

hem andaᅇ ki şah itti inşā-yı ᅇükᅇ / **işitkenler** ittiler icrā-yı ᅇükᅇ (A.N.S.İ. 3406)

Şahıs İyelik Ekleri ile

“-gan,-gen, -қан, -ken” ekinin şahıs iyelik ekleri ile isim olarak kullanımı aşıᅇıdaki örnekler ile verilmiştir. 1. tekil şahıs, 2. tekil şahıs, 3. tekil şahıs ve 3. çoᅇul şahıs ile ilgili örnekler tespit edilmiştir.

(1. tekil şahıs iyelik ekiyle)

kirer min murādım temennā kıla /heves **kılğanımnı** temāşā kıla (A.N.S.İ. 6302)

ki mest **olᅇanımda** içip cām-ı mey / ger ol ney üni sākin olsa bu

ney (A.N.S.İ. 6913)

(2. tekil şahıs iyelik ekiyle)

tapar çağda ‘ömrüm kıyaşı kūsūf / saᅇga ᅇöd bar öz **kılᅇanıᅇdın** vuᅇūf (A.N.S.İ. 3959)

ni emr **itkeniᅇ** tā ki bar cānımız /teᅇāfūl kıluᅇga ni imkānımız (A.N.S.İ. 5981)

(3. teklik şahıs iyelik ekiyle)

(24)iskenderniᅡ ħukemādın deryā-bār vaşfin su'āl itkeni ve soqrātınᅡ küre-i arz devride sunıᅡ ni nev ihāta **kılğanın** şerh kılğanı ve muᅡit etrafıda yitti aᅡzer-i (25) deryā kim yitti çarᅡ-ı ᅡazrā dik şūr-engiz belki ᅡün-rızdūr münkasım taᅡsım itip on ikki miᅡ cezāyir kim ᅡālīdātın ayrudur münkasım kılğanı ve bahriyāt şerᅡidin (26) ilge taᅡayyūrāt salıp ve enhār mācerāsıdın sāyilni bahr dik ᅡuşk-leblıᅡdın sīr-āb kılğanı (A.N.S.İ. LXXIII)

barı **kılğanın** dimek āsān imes / diᅡençe tükenmeklik imkān imes (A.N.S.İ. 1503)

‘adū **alğanın** bildi derbendni/ hem ol ᅡal‘a-ı çarᅡ-mānendni(A.N.S.İ. 3022)

niler **kılğanın** ehl-i keşmīr ile / eger zūr ile yoᅡsa tedbīr ile (A.N.S.İ. 3612)

iskenderniᅡ keşmīr şehriᅡa yitkendirin soᅡgra mellüvniᅡ tılısm ᅡorᅡanıdın keşmīrdin yıl bile otı oᅡurlaᅡanı ve ol vilāyetni bir ölüᅡ cism dik ki nefsi münᅡatı‘ ve ‘azīzi ᅡarāreti (6) müntefī bolmuş bolᅡay kılğanı ve eflātünniᅡ ol tılısmı açᅡanı ve yaşurᅡan yıl bile mellüvniᅡᅡᅡayātın ber-bād itip maᅡfī ot u şerār u aᅡkerin anıᅡᅡırmen-i (7) ‘ömriᅡa saᅡᅡanı ve iskenderniᅡ mellüv ornıda firüzniᅡ çerāᅡ-ı devletin **yarutᅡanı** (A.N.S.İ. XXXIX)

(3. çokluk şahıs iyelik ekiyle)

ki ᅡıket ili anı def itmeᅡey / ileyidin ni **kılğanları** kitmeᅡey (A.N.S.İ. 2965)

yanıp çün ᅡuçardın bolup köᅡgli ᅡ^vaş / **kitürgenlerin**⁷⁸ eyleben pīş-keş (A.N.S.İ. 3770)

(22)ol balıᅡlarᅡikāyeti kim su istey muᅡit girdābıᅡa‘azm ᅡıldılar(23) neheng-i fenā tu‘mesi bolᅡan zamān sudın **ayrılᅡanların**⁷⁹ bildiler (A.N.S.İ. LXII)

(16)iskenderniᅡ mūr ᅡaylin şıᅡar itkeli sipāhin tüzetkeni ve ol gürūᅡ dīv-sār-ı dīvāne-vār yitip anıᅡ allıda şaf **tüzetkenleri** (17) ve alardın bir şaf-şiken ikki şaf arasıᅡasürüp iskender sipāhınıᅡ şaf-derleriri ‘āciz itkeni ve ol ᅡazāle- yi çini şūretide meydāᅡa kirip (18) ejdehā-şıᅡārlık kılğanı ve iskender ᅡazāl-ı çiniᅡi āᅡıyı ᅡurrem kılıp anıᅡ şaydın luᅡf ile yana şayd itkeni ve ol barıp öz şaydları bile meclisᅡa yitkeni (A.N.S.İ. LIV)

(7) iskenderniᅡ maᅡrib diyārı fethidin soᅡgra rūmᅡa ‘azm itkende ye‘cūc zulmıdan ᅡayruvān nevāᅡisi ᅡalkınıᅡ taᅡallum (8) kılğanı ve anıᅡ ol belā raᅡnesini birkitkeli sed ᅡarᅡı salᅡanı ve mühendis-veş mi‘mārlar ve hind sipeᅡ-āyin seng-kārlar şıᅡāb-kirdār (9) vech bile sed ornıᅡa reng tökmek ve ‘uᅡārid-ᅡayāl üstādlar ve

⁷⁸ -n akuzatif eki

⁷⁹ -n akuzatif eki

zühâl-âşâr haddâdlar keç ornıĝa rüy-ı maħlûl ve ehek yirige pûlâd-ı maşķûl kıoyup sed uçın felek tâķıĝa **tigürĝenleri** (A.N.S.İ. LXVIII)

Hal Ekleri ile

Bir ismin cümledeki diĝer kelimelerle münasebetini ifade etmek için o isme hal ekleri etiriir. Hal ekleri, çokluk ve iyelik eklerinden sonra gelirler. “Çaĝataycada dokuz hal çekimi vardır: yalın, genitif, datif, akkuzatif, lokatif, ablatif, eşitlik, vasıta ve yön halleri. Vasıta hali eki kalıplaşmış ve yön hali eki sadece birkaç zarfta kalmıştır.”⁸⁰

Bu bölümde sıfat fiillerin isim görevindeki hal ekleriyle kullanım sahası oldukça fazladır.

Genitif (ilgi) eki ile (nıĝ, niĝ, nuĝ, nüĝ, şahıs zamirlerinden sonra +iĝ)

(2) hecr şâmı türeliki ta’rifide kim belâ düzaħınıĝ düdı aniĝ cenbide tarab behiştiniĝ sünbüli bola alĝay ve ol şâmıda rüzigârı qararĝanlar(3) şerhi ĝalı ihtilâli kim şubĝ-ı vaşldın közleri yarumaydur ĝuşuşâ bu varaķ yüzün kara **kılĝanıĝ** ĝalı ve vaşl gevhâr-i şeb-çerâĝınıĝ cihân-tâblıĝı ve gevhâr-i şeb-çerâĝ vaşlı dik nâ-yâblıĝı (A.N.S.İ. LXV)

(8) bu mi’âdın cevâhirin ihtimâm bile nazm silkige tartmaķınıĝ taķrîri ve bu maĝâzin tılısmâtını istihkâm bile itmâmĝa yitkürmekniĝ taĝrîri ve hem cevâhir bir deryâ- (9) zamîr rüşen köĝliğe yir **tutķanıĝ** beyânıve hem meĝâzin-i şu’ârâ-yı şî’ri serîr-i muķaddese ervâĝıĝa ķabûl **tüşkeniĝ** tibyânı ve alardın bu za’ifniĝ (10) pâdşâh-ı islâm du’âsı iltimâsı ve bu niyâz-mend iltimâsı mücibi bile alarnıĝ du’âsı (A.N.S.İ. LXXXIX)

Datif (yönelme) eki ile +ĝa/ +ge, +ķa /+ke 1. Ve 2. Teklik iyelik eklerinden sonra +a/+e

nümû-dâr-ı resm-i riyâset kılıp/ ibâ **eylegenge** siyâset kıılıp (A.N. S.İ. 400)

birevĝe **yitişkenge** kıısmet peşîz / yana birge kıısmet kıılıp genc-ĝîz (A.N S.İ. 465)

birev kim aĝıĝa nefis-i ķudsi-şifât / nefes birle **ölgenge** birgey ĝayât (A.N. S.İ. 558)

bilingley **diyilgenge** bir bir işi / ki ĝalk itmedi tiĝri andaķ kişi (A.N.S.İ. 999)

(10) ‘adâlet ‘aynı ta’rifide kim selâtinniĝ zulmât-ı zulmı arasında (11) ‘aynü’l- ĝayât-ı câvidânî durur ve **içkenge** zülâl-i zindeĝânî yitkürür(A.N.S.İ. XX)

uruşķan ilimge ser-efĝendelik / **tululĝanıĝa** baştın ayak bendelik (A.N.S.İ. 2670)

tapılsa **bayurĝanıĝa** dest-res /maĝıĝa daĝı bar anı körmek heves (A.N.S.İ. 2679)

⁸⁰Eckmann.(2003), *a.g.e.* s.63

irür her kişige bir iş zād-ı rāh / velī zād irür ‘adl **bolğanğa** şah (A.N.S.i. 3441)
kilip bolğa siz **qılğanğa** şefi’ /ni qılğay be-cüz ‘afv-ı rāy-ı refi’ (A.N.S.İ. 3710)
özige tapıp rāy mundaq necāt /digey sin ki **ölgenge** yitti hāyat(A.N.S.İ. 3751)
ki eylep cihān-girlikni heves / heves **qılğanğa** tapıp dest-res (A.N.S.İ. 4155)
fiğanlar çiker irmiş istep meded / **işitkenge** bolmay sözi mu’temed (A.N.S.İ. 4444)
bolup hūş u fehm ehliğa güft ü gūy /mey **alğanğa** hūşın tüşüp hāy u hūy (A.N.S.İ. 4701)
qılıp ta’ne müsriŋka bī-intihā /ni kim zāyī’ **itkenge** birdi behā (A.N.S.İ. 4817)
yarutқанğa tevfiŋ kuŋlı naŋar /qayan tüşse köz hācet irmes güzer (A.N.S.İ. 5255)
yoŋ andaŋ tilim kim şenānġ aytsam /sin **itkenge** lāyık du’ānġ aytsam (A.N.S.İ. 5466)
tiŋgiz içre **itkenge** hem-ber ol /beyābānda ölgende hem yāver ol(A.N.S.İ. 6456)
revān **kilgenge** ança bar i’timād / ki söz dirde şaŋŋığa birse güşād (A.N.S.İ. 7002)

Akuzatif (belirtme) eki ile +nı/ +ni, +n

-ğan/-gen, -қан/-ken

haŋā **eylegeni** hisāb eyleme / haŋāsığa lāyık ‘azb eyleme(A.N.S.İ. 161)
iskender dāsitanıŋ āġāzı kim haŋ encāmığa yitkürgey(7) –niŋ iftitāhı kim tiŋgri
ihtimāmı raŋamın sürgey ve aniŋ nesebide ihtilāf kim tāriŋ ehli qılmışlar ve ol
ihtilāfını ref’itip ehl-i taŋŋık işiniŋhāŋıŋatın(8) bilmişler ve melik filikūsniŋ dār-ı
beŋāğa **kitkeni** ve iskenderniŋ mülk-i fānī taŋtın maŋām **itkeni** (A.N.S.İ. XV)
ve ger öz yiride durur **qılğanı** / ni iş qılsa maŋbül tutsa anı (A.N.S.İ. 1217)
iskenderniŋ saltanat tācıdın serkeşlik qılıp hilāfet taŋtıdın ayak **tartқанı** ve rüm ehli
başların ayaġığa qoyup /aniŋ maŋdemidin taŋt pāyesi bülend qılıp tāc qadrın
ercümend qılğanları ve aniŋ ‘adlı ‘aynınıŋ quyaşı bile zūlm şāmınıŋhuffāşın kör
itipcihānı **yarutқанı** ve zūlm ehliniŋ zūlmet dik ‘ālem yüzidin qıraŋ **tutқанı**
(A.N.S.İ. XIX)
yana qūriyāsını ni best itip / ni **ayrılğanın** barça peyvest itip (A.N.S.İ. 1444)
barı **qılğanın** dimek āsān imes / digençe tükenmeklik imkān imes (A.N.S.İ. 1503)
mesihā-veş el-qışsa yüz dem tüzüp / kiçe andaŋ **öltürgenin** tircüzüp(A.N.S.İ. 2748)
fūsün riştesin ser-be-ser **üzgenin**/tılısmātınıŋ fetŋi **körgüzgenin** (A.N.S.İ. 3611)
niler **qılğanın** ehl-i keşmir ile / eger zūr ile yoŋsa tedbir ile (A.N.S.İ. 3612)
yana didi şeh kimse ta’yin qılıp /ki hāzinga **qalğanı** taŋmīn qılıp
(A.N.S.İ. 2525)

(21) iskenderniñg cihân-gîrlik müdde'ası bile a'zm itip horosânğa yitip herât şâneha'llâhü 'ani'l-âfeti ve'l beliyâtını binâkılıp mânevraü'n-nehri semerqand-ı bî-mânend (22) tarhın salıp keşmîr sarı müteveccih **bolğanı** ve keşmîriler sihri def'ığa müsî kibi yed-i beyza körgüzüp sihr-âyîn kal'aların mu'cize birle bozup mellüvniñg dağı bozulup (23) tılsım qorğanığa 'azm **itkeni** ve iskenderniñg keşmîr şehriğa **yitkeni** (A.N.S.İ. XXXV)

(9) hikmet iskenderniñg aristōdın su'alı ol bâbda kim yigitlikde tab' neyiçün 'ibâdet (10)-din müteneffir durur ve qarılığda dimâg ta'aqqullıdın kâşır ve hâkîm (II)-niñg pîrâne-rây bile şâh-ı civân-bahtka yol **körgüzgeni** (A.N.S.i. XLII)

(5) iskenderniñg könül zülf-i cādūdın hâl-ı hindüğa meyl itkendik keşmîrdin hindistânğa 'azîmet **kılğanı** (L254a) ve rây-ı hind cemâ'at-ı ehl-i ta'ayyün ve gürüh-i hikmet (6) -âyînni şefî' kılıp alar pâdişâhdın kulu yazuğın tilegen dik der-h'âst kılıp qabül **tüşkeni** ve rây iskender-i şâhib-râyını hind sarı (7) başlap bîşe-i nigârda kışlaq **körgüzgeni** ve ol bîşeniñg tört haddı vaşfı kim beyân öziğe hadd-ı ta'rîf bilmes belki rub'-ı meskūnda andağ yir tapılmas (A.N.S.İ. XLIII)

qayu kol san bolsa ilge vürüd /körüp şehd **aqqanı** andağ ki rüd (A.N.S.İ.3856)

(25) iskenderniñg quyaş tün zulmı zengibârıdın çıkıp kün ziyâsı nîm-rüzığa kirgen dik (26) hind sevâdıdın çıkıp çin kişveriğa **kirgeni** ye hâkân-ı çin aniñg quyaş dik kerem-hüylük bile tîg-i cihân tartıp kile durğanın işitip muqâbeleside zerre dik bî-hisâb çirik yığıp(27) anğa muvâfaqatka ilçi yiberip nâ-muvâfık cevâb **tapқанı** ve ol cihetdin zerre hisâblıq çirigi zerre haylı dik kozğalıp özi tedbîr işin zerre-i nâ-mer'i **qoymağanı** (A.N.S.İ. XLVII)

(23) kamer-i seyyâh serî'ü's-seyri quyaş bile qırân kılğan dik hâkân iskenderge risâlet üçün (24) muqârin **bolğanı** ve ol muqârinedin muqâbelega bargaç qahr dik nūr u ziyâdın **tolğanı** (A.N.S.İ. XLVIII)

hâkânıñg iskender üçün ziyâfet esbâbın **tüzgeni** ve anı çinge iltürge iltimâs **körgüzgeni** ve ol şâhâne bezm u âyîn vaz'ı vaşfida hâme-i (5) nâdire-nigâr dür-feşânlık kılmâq ve ol tuhaf ve nevâdir tezyîni ta'rîfide tab'-ı belâğât-şi'âr gevher-pâşlıq körgüzmek ve piş-keşleri ta'dâdıda tokkuz felek (6) evrâkın hâmeğa raqam-zed kılmâq ve bezm dil-keşleri şerhide sikkîz behişt riyâzin 'aql köziğe red kılmâq (A.N.S.İ. LII)

(18) hikmet iskenderniñg aristōdın su'alı ol bâbda kim ziyâfet h'ânın (19) ni nev'açmaq yahşı durur ve mürâ'ât sofrasın ni nev' yaymaq müstahsen körünür

(20) ve dānānīṅ ol bābdanükte **sürgeni** ve hikmet māyidesidin sikenderge fāyide **yitkürgeni** (A.N.S.İ. LV)

(4) iskenderniṅ ḥukemā ittifākı bile felek rāz-ı pinhānisi ve ‘ālem sırr-ı nihānisi (5) zāhir ü peydā ve rüşen u hüveydā kılurğa suṭurlāb-ı hürşid-tāb ve mir’āt-ı mihr-şifāt tašnif **kılğanı** ve bu ikki tuḥfe-i mihr-mişāldın ḥātır cem’ itip(6) yana ikki meh-veş mihr-cemāl vişālīga rağbet **kılğanı** ve ol bābda sūr yaraķın ve sūrūr ṭumturaķın müheyyā kılıp sipihr-i berrin dik eyvānını rüşeng nūrıdın münir **tutқанı** (8)ve mihr-i nāz pertevidin **yarutқанı** (A.N.S.İ. LVI)

(19) hikmet iskenderniṅ arışōdın su’āl ol bābda kim insānga meyl-i tabī‘i bahār (20) u güllerge bolmağı nidin bola alğay ve anıṅhikmet bahārıdın cevāb nesimi **yitkürgeni** (A.N.S.İ. LIX)

(5) iskenderiniṅ ol ikki tāze-verd yoķ yoķ ki ikki bahār-ı nāz-perverd vaşlıdın (6) kām **tapқанı** ve nāz-ı mihrniṅ mihr ü nāzıdın bī-tāķat bolup gül faşlıda anıṅ gül cemālıdın behre **alğanı** ve anıṅ rüşeng reşkidin kim maḥbūbluk (7) şivesi durur şem’ dik ser-keşlikkılıp çerb-zebānlıg bile öz şebistān- ārāylıgın rüşen **itkeni** ve ve iskenderniṅ ol ḥalvet-i vişāldın çıkıp (8) çin mülkidin mağrib diyārīga ‘**azm itkeni** ve ol diyār garāyibidin ‘aceb **kılğanı** (A.N.S.İ. LX) nümās oldu çün şāḥ-ı sandalğa’ac /ni **bolğanı** irmes dimek ihtiyāc (A.N.S.İ.5158)

(16) iskenderniṅ mūr ḥaylin şikār itkeli sipāhin **tüzetkeni** ve ol gürüh dīv- sār-ı dīvāne-vār yitip anıṅ allıda şaf tüzetkenleri (17) ve alardın bir şaf-şiken ikki şaf arasığa sürüp iskender sipāhiniṅ şaf-derlerini ‘āciz **itkeni** ve ol gāzāle- yi çini şüretide meydānga kirip (18) ejdehā-şikārlik **kılğanı** ve iskender gāzāl-ı çinini āhūyı ḥurrem kılıp anıṅ şaydın luṭf ile yana şayd **itkeni** ve ol barıp öz şaydları bile meclisķa **yitkeni** (A.N.S.İ. LIV)

(7) iskenderniṅ mağrib diyārı fetḥidin soṅgra rümğa ‘azm itkende ye’cüc zulmıdan kayruvān nevāḥisi ḥalkınıṅ tazallum (8) **kılğanı** ve anıṅ ol belā raḥnesini birkitkeli sed tarḥı **salğanı** ve mühendis-veş mi’mārlar ve hind sipeh-āyin seng-kārlar şihāb-kirdār (9) vech bile sed ornığa reng tökmek ve ‘uṭārid-ḥayāl üstādlar ve zühāl-āşār ḥaddādlar keç ornığa rüy-ı maḥlül ve ehek yirige pülād-ı maşķül koyup sed uçın felek tāķığa tigürgenleri (A.N.S.İ. LXVIII)

alar hem kop ilni helāk eyleben / helāk **eylegeni** ḥürāk eyleben (A.N.S.İ. 5721)

‘acebrak ki ni ḥaşm u ni öz diben / **yıkılğanı** fi’l-ḥāl üzüşüp yiben (A.N.S.İ. 5724)

(8) iskenderniñg kıyaş dik cihân-girlikidin soñgra deryâ fethi için (9) arzû kimesige kirip heves yilkenin **tartqanı** ve hukemâ ittifaķı bile rûm deryâsı sâhilide ‘âlem mülkiniñg mâhir tüccalârin yıgıp kime tertûbiga emr **kılqanı** (10) ve üç miñg hilâl-i kıavs-mânend kurulğandınsoñgramihver-âsâ tîrler bile alarğa kıatık yaydın çıqqan ok dik revânlık birmekleri ve aniñg (11) ol sefinelerde mevc huţûtdın bihâr feth-nâmesin oqıqanı (A.N.S.İ. LXXII)

(24) iskenderniñghukemâdın deryâ-bâr vaşfin su’âl itkeni ve soqrâtniñg küre-i arz devride suniñg ni nev’ ihâta kılganın şerh **kılqanı** ve muhîţ etrafıda yitti aķzer-i (25) deryâ kim yitti çarh-ı hâzrâ dik şûr-engiz belki hûn-rîzdür münkasım taqsım itip on ikki miñg cezâyir kim hâlîdâtdın ayruður münkasım **kılqanı** ve bahriyâtşerhidin (26) ilge taħayyürâtsalıp ve enhâr mâcerâsıdın sâyilni baħr dik huşk-leblıgđın sîr-âb **kılqanı** (A.N.S.İ. LXXIII)

velî su ihâta kılıptur anı /irür yitti iqlîm açuķ **kılqanı** (A.N.S.İ. 6015)

(15) iskenderniñg yitti deryâ bile on ikki miñg cezâyir bilâdın feth itkendin soñgra (16) kim bir kıatla muhîţ devresin pergâr-şifat ivrülüp irdi muhîţ noķta-gâhıga ‘azîmet **kılqanı** ve ol seyrde yıgaç merâkibniñg yıldın hareketi ve su deştiniñg semâvî (17) hey’eti ve kölekđin ol deşt ara köp argadal nümü-dârı ve habâbdın ol yol ara köp seng-rîze âşarı ve iskenderniñg muhîţ merkezige **yitkeni** ve çarh dölâbı anı aylandurup iskenderiyye ‘azmı **itkeni** (A.N.S.İ. LXXVI)

kirer min murâdım temennâ kıla / heves **kılqanımnı** temâşâ kıla (A.N.S.İ. 6302)

hem anı cihân derd-nâk eyledi / ni **birgenni** alıp helâk eyledi

(A.N.S.İ. 6382)

(10) iskenderniñg nâl dik merg-i pîç-â-pîçide anasığa ‘azâ men’i için nâme yazmağı ve andın soñgra hayâtı nâmesin kıazâ neverdide kıılmağı ve haylı aniñg na’şın (11) iskenderiyyeğa naql kıılmağları ve anasığa ol nâme yitip na’şığa utru **çıqqanı** ve oğlın tufûliyyetde mehd içre uyku için nevâziş kılgan dik na’ş (12) mehdî içre dağı uyğanmas uyķusıda nevâziş kıılmağı ve kögsi çâki dik yir kögsin dağı çâk itip anı tofraķķa **tapşurqanı** (A.N.S.İ. LXXX)

beden içre cân cevherin salıuçı / yana âħır öz **bilgenin** alıuçı (A.N.S.İ. 6455)

yıgıp kışver ehlini eyvânıñga / **yıkılganı** olturtkılı h’âniñga (A.N.S.İ. 6487)

(13)yiti hâķimniñg iskender anasığa ‘azâ yitkürgeli kıilmekleri ve her biriniñg du’â ve şenâ gül-rûhlarığa özge ‘ibâret dîbâları libâsı kıydürüp (14) cilve **birgeni** ve taħsîn üâferin meh-veşleriğa özge elfâz gevherlerin taķqanıve ol dağı yitti felek kıaşıda deħr zâlî dik özni pest tutup alarğa ma’zeret âşikâr **kılqanı** (A.N.S.İ. LXXXI)

(2)hikmet ol bâbda kim meşveretde digüçiğe mülahaza kılmay ve **tiyilgenni** (3) köngülge cilve birmek kirek ve saçılğan cevâhirdin münāsibni tirmek kirek (A.N.S.İ.LXXXVII)

irür tartmaq şir **çikkenni** mür / yükin pilniñg eylemek peşşe zür (A.N.S.İ. 1243)

kişi qanı **tökkenni** boynın urup / qolın kistürürniñqolın kistürüp (A.N.S.İ. 1329)

(12)iki cihân-dârmuñalefetidin cihân ehli hırmeniğa belâ berkı **yitkeni** ve iki yâr muvâfaqatıdın (13) oltutaşkan otqa rañmet yamğurı yağıp şu'lesin pest **itkeni** (A.N.S.İ. XXV)

(14) dārāniñg iskender sözidin āşüfte bolup sipāh yıgmağdın 'ālemğa āşüb salıp (15) 'ālem 'ālem çirik yıgıp iskender rezmiğa 'azm kılgalı ve iskender hem ol deryā-yı āfet muqābeleside seyl-i belā ve kūh-ı mañāfet muqābelesiğa berq-ı rezm ve veğā yasap (16) **yüzleşkeni** ve āfāknı ol iki şāh zīr ü zeber kılurda dārāniñg livā-ı devleti özge şarşar āfetidin ser-nigün bolup iskenderniñg mühceh-i 'alemi kıyaş livāsıdın **ötkeni**(A.N.S.İ. XXVII)

işitkenni ildin ser-ā-ser didi/ köp ü az yoq kim berāber didi (A.N.S.İ. 4180)

Lokatif (bulunma) eki ile +da/ +de, +ta/ +te

ki mest **olğanımda** içip cām-ı mey / ger ol ney üni sākin olsa bu ney (A.N.S.İ. 6913)

Ablatif (ayrılma) eki ile+dın /+din, +tın +tin

-ğan/-gen -қан/-ken

R361b (1) anıñg dik enbiyā-yı mürsel encümeni encümiğa muñammed-i 'arabı 'aynıdın kıyaşlıq 'ıyān boldı (2) selātin-i 'ālī haylıda dağı şāh-ı gāzī vücūd bā-vucüddıdın hem ol hāl zāhir (3) **bolğandın** şemseī zāhir kılmak halleda'llāhu mülkehu ve sulṭānehu ve a'lā şānehu ve evzāha iñşānehu (A.N.S.İ. IX)

ni kim **kılğandın** peşimān körüp / zamīrini bī-nūr-ı imān körüp (A.N.S.İ. 3541)

tapar çağda 'ömrüm kıyaşı küsūf / sañğa hūd bar öz **kılğaniñgdin** vuqūf (A.N.S.İ. 3959)

çü fehm itti hāqān kim ol tünd şir / irür ol gümān **eylegendin** dilir (A.N.S.İ. 4099)

hem ol uşbudiyilgen kibi ol gürüh / nime **tapmağandın** bolup çün sūtüh(A.N.S.İ. 5739)

ni tañg fañr törtünçi kök kılsa fāş /anı cilve-gāh **eylegendin**kıyaş (A.N.S.İ 5882)

hem ol nev' itip na'sı tertibini /**digendin** füzün ziynet ü zibini (A.N.S.İ. 6540)

dimek pend tañşıl-i hāşıl durur / **digendin** hıred naqşı zāyil durur (A.N.S.İ. 6661)

ol **ötkendin** er miñg yıl endāzedür / 'adāletdin āvāzesi tāzedür (A.N.S.İ. 1376)

(10) yigitlik bahārınınġ hoşluġı ve bahār yigitlikiniġ dil-keşliġıda (11) gül ü bülbül dik bergü nevā tüzmeġ ve yüz berg ü miġ nevā bile naġme körgüzmeġ ve gülistān etfālī şehāb dāyesidin sūt ornıġa (12) şire i cānı ve su ornıġa āb-ı zindeġāni **içkendin** rüh nebātıtapġanın beyān kılmak (A.N.S.İ. LVII)

1.2.1.2. “ġan-gen” Ekinin Olumsuzunun İsim Çekim Ekleri İle Kullanımı

Olumsuzluk eki ile isim olarak kullanımı azdır.

Hal Ekleri İle

Genitif (İlgi) Eki İle

(4)hikmet iskenderniġ su‘ālī soġrātdın ol bābda kim küre-i arzı tamām su ihāta (5) **kılmaġanınġ** hikmeti ni bolġay ve anıġ cevābı (A.N.S.İ. LXXV)

Datif (Yönelme) Eki İle

sefer **kılmaġanġa** ni āġāhlık /ki ilge kıılır hıızr hem-rāhlık (A.N.S.İ. 3130)

Akkuzatif (Belirtme) Eki İle

çü tapıp tilep **tapmaġanı** kişi / kirip köġlge ‘avd kıılmak işi (A.N.S.İ. 309)

yana **çıkmaġanı** hisābıġa rāst/ teşeddüd bile kııldurup bāz-h^vāst (A.N.S.İ. 2517)

ħalāyıkġa körme kıılıp bī-nevā /özünġe revā **körmeġenni** revā (A.N.S.İ. 6786)

Ablatif (Ayrılma) Eki İle

hem ol uşbudiylgen kibi ol ġürüh / nime **tapmaġandın** bolup çün sūtüh(A.N.S.İ. 5739)

1.2.1.3. “-ġu, -ġü, -ġuġı, -ġüġi” Eki İle

Hal Ekleri İle

Datif (Yönelme) Eki İle

yana narħlarġa kıılıp iştiġāl /aġır **satġuġıġa** birip ġüş-māl (A.N.S.İ. 1342)

(2)hikmet ol bābda kim meşveretde **digüġiġe** mülahaza kıılmay ve tiyilġenni (3)

köġgülge cilve birmek kirek ve saçılġan cevāhirdin münāsibni tirmek kirek (A.N.S.İ.LXXXVII)

Akkuzatif (Belirtme) Eki İle

tüketküñçe sözni şeh-i nükte-ġü /mehābet **işitküġini** kııldı su (A.N.S.İ. 1668)

Bildirme Eki İle

hüner-perver işni **buyurġuġıdır** hüner-ver velī lāf **urġuġıdır** (A.N.S.İ.7158)

1.2.2. EDATLARLA KULLANIMI

1.2.2.1. “tæg/dæg/duk/dik” Edatı ile

1.2.2.1.1. “-ğan, -gen, kan, -ken”

“-ğan”

(23) kamer-i seyyāh seri‘ü’s-seyri kıyaş bile kırān **kılgān dik** hākān iskenderge risālet için (24) muķārinbolğanıve ol muķārinedin muķābeleğa bargaç kıahr dik nūr u ziyādın tolğanı(A.N.S.İ. XLVIII)

(2) ikki refiķ hikāyeti kim biri seyrdin kıyaş sipihr kışveride şāh **bolğan dik** mülk (R385a-1) salţanatığa yitti ve biri sūkūndın bir ‘ālem ehliğa leked-kūb **bolğan dik** hāk-sārlıg (2) hāşıl itmedi tofrıgđın kıopup ‘ālī maķāmğa yitmedi (A.N.S.İ. XXXVII)

“-gen”

urar irdi yil dik anıng sarı gām /şabā gül sarı **eylegen dik** hıram (A.N.S.İ. 2799)

şeh öz va‘desiğa vefā eyledi/ **digen dik** anı kedhuda eyledi (A.N.S.i. 3191)

(5) iskenderniň kōnül zūlf-i cādūdın hāl-ı hindūğa meyl **itken dik** keşmirdin hindistānga ‘azīmet kılganı (L254a) ve rāy-ı hind cemā‘at-ı ehl-i ta‘ayyūn ve gūrūh-i hikmet (6)-āyīnni şefi‘ kılıp alar pādīşāhdın kıulı yazuđın **tilegen dik** der-h‘āst kılıp kıabūl tūşkeni ve rāy iskender-i şāhib-rāynı hind sarı (7) başlap bīşe-i nigārda kışlak körgüzgeni ve ol bīşeniň tōrt haddı vaşfi kim beyān öziđe hadd-ı ta‘rif bilmes belki rub‘-ı meskūnda anda kıir tapılmas (A.N.S.İ. XLIII)

(25) iskenderniň kıyaş tūn zūlmı zengibārıdın çıkıp kūn ziyāsı nīm-rūzığa **kirgen dik** (26) hind sevādıdın çıkıp çin kışveriğe kirgeni ye hākān-ı çin anıng kıyaş dik kerem-hūyluk bile tıg-i cihān tartıp kile durğanın işitip muķābeleside zerre dik bī-şisāb çirik yıgıp (27) aňğa muvāfaķatķa ilçi yiberip nā-muvāfiķ cevāb tapķanı ve ol cihetdin zerre şisāblıķ çirigi zerreķaylı dik kıozđalıp özi tedbīr işin zerre-i nā-mer‘i kıoymağanı (A.N.S.İ. XLVII)

(10) bülbül hikāyeti kim gül-bāngidin zāg yalkıp belāgat ehliğa kıçe hindū herze **digen** (II) **dik** ta‘n kıldı ve anıng faşih cevābıdın özgeçe sözin bildi (A.N.S.İ. LVIII)

“-kan”

tutup kolğa cebbārlar tıg-i tiz /felek **tartkan dik** sinān-ı sitiz (A.N.S.İ. 2126)

hakim **aytkan dik** bolup kār-bend /ni işdin ki eylep bolup behre-mend (A.N.S.İ. 6771)

1.2.2.1.2.-*gu/-gü*

Yukarıda da belirttiğimiz gibi -gu/-gü gelecek zaman sıfat-fiil ekidir. Çoklukla -gu dæg “-ecek gibi” yapısıyla kullanılır.”⁸¹

1.2.2.2.“*çünkü, çün/çü* “ Edatı ile

“-*ğan*”

basa kŭj-puşt perākende-hāl /boyıda **çü bolğan** ipi iski řāl (A.N.S.İ. 4760)

“-*ken*”

şadef dik ki **yıkķan üçün** dürr-i pāk / kıllurlar alur çağda kögsini çāk (A.N.S.İ. 1141)

işitken çü mundaķ kabŭl itti söz / **digen çün** işitti bu söz yumdı köz (A.N.S.İ. 2338)

“-*r*”

(14)ol tācīr hikāyeti kim sŭd sevdāsıdın uluğ ziyān başıġa kildi ve ciger kŭřesi

(15)kırakıdın ciger pergāleleri yŭzin mŭnaķķař kıldı ve bilideki (16)naķdını

ölŭmlŭgni halāř **ķılur üçün** birdive ķutulğan ölŭmlŭg anıġ ciger kŭřesi belki naķdı irdi (A.N.S.İ. XLV)

1.2.2.3.“*kibi*”Edatı ile

“-*ğan*”

ķayālı eğer mundın efzŭn ise / bitik içre **yazğan kibi** söz dise(A.N.S.İ. 2699)

ķılılğan kibi levn levnin beyān /temāřā ķılur ilge boldı'ıyān (A.N.S.İ. 2135)

ķayālı eğer mundın efzŭn ise / bitik içre **yazğan kibisöz** dise(A.N.S.İ. 2699)

kögŭs ŭzre **ķılğan kibi** meyl baş / köz ŭzre tŭřer kirpik ornıġa ķař (A.N.S.i. 3505)

ķızıl yaşıl eylep çü her yan hŭcŭm /**yasalğan kibi** eyleben reng-i mŭm (A.N.S.İ. 3834)

tokulğan kibi cins-i zībā ara /öküş cān-ver-i naķř-ıdībā ara (A.N.S.İ. 6254)

bu sŭkrāneġa ķıl ser-efkendelik / **buyurğan kibi** tiġriġe bendelik (A.N.S.İ. 6923)

“-*gen*”

hem ol uşbu **diyilgen kibi** ol gŭrŭh / nime tapmaġandın bolup çŭn sŭtŭh(A.N.S.İ. 5739)

anıġ dik ki **tüzgen kibi** ol mŭlŭk /ķılıp yitti yŭz yılġaça bir sŭlŭk (A.N.S.İ. 6344)

“-*ķan*”

saçay başıġ ŭzre zer-i maġribi /ķuyay yirge maġribde **saçķan kibi** (A.N.S.İ. 5237)

⁸¹Argunřah, (2014).*a.g.e*, s.154.

1.2.3.YARDIMCI FİİLLERLE KULLANIMI

1.2.3.1. “tur-“Yardımcı Fiiliyle Kullanımı

1.2.3.1.1. “-ğan,-gen” Eki ile

Sıfat-fiil eki -ğan, -dur/-turur yardımcı fiillere birleştiği zaman Çağatay Türkçesi metinlerinde nadiren öğrenilen geçmiş zaman eki olarak karşımıza çıkmaktadır. Tespit edilen örnekler yalnız teklik ve çokluk 3. kişiye aittir.⁸²

çü allımğa **yazğan durur** bu varağ / mini kıoymadı ihtiyarımğa hağ(A.N.S.İ. 2590)

“-mes” (olumsuzluk) Eki ile

öyî kim duğuldın çiker yüz kişi / anı çıkmek **irmes durur** mür işi (A.N.S.İ. 387)

niçe kim nazar eyleseni her sarı /anıñ fikri **irmes turur** serseri (A.N.S.İ. 1681)

eger min ü ger sin ü ger ‘amr ü zeyd / **kirekmes durur** rub’-ı meskunga kayd (A.N.S.İ. 3438)

kılurdın aña ħıdmet-i dil-pezir / ħöd **irmes durur** hiç yanğlıg güzir (A.N.S.İ. 4551)

ķurulukyiri andın irmes turur /bilür il nişan beyle **birmes durur** (A.N.S.İ. 5894)

1.2.3.1.2“-ğü/-gü, -kü” Eki ile

çü **kitküm durur** dehr bezmi ħalıp /kitey bari kāmımnı meydin alıp (A.N.S.İ. 987)

riyāzı bile **tüzgüsi durur** şad /ilāhı bile fitne allıga sed (A.N.S.İ. 1066)

ķoyun dik yüz **urgum durur** her ħaraf /bu ħākî beden bolğuçā ber-ħaraf (A.N.S.İ. 3937)

ki sin barğaç oğ ‘azm **ķılğum durur**/ yol āheste āheste **ķilğüm durur** (A.N.S.İ. 4092)

1.2.3.2. “bol-, ol-” Yardımcı Fiiliyle Kullanımı

1.2.3.2.1. “-ğan, -gen, ħan, -ken” Eki ile

“-ğan”

şefî **olğan olsa** bu yanğlıg resül / ħağ ol nev’ anı **ķılğan olsa** ħabul (A.N.S.İ. 339)

⁸²Argunşah,(2014), *a.g.e.* s.166.

bu genc **algan ol** nâdir-i ferd irür / ki genci anıĝ gence-per verd irür (A.N.S.İ. 466)

nizâ' **olgan olsa** mü'ekked saĝa / ki hõd yoĝ endiŝeĝa ĥad saĝa (A.N.S.İ. 1734)

“-gen”

meger **eylegen ol** sipihr-dârlık / kılıp irdi ħalĝanı zer-kârlık (A.N.S.İ. 6359)

“-ħan”

ve ger mâni'î **tutħan olsa** vücüd / ki yolĝa ħadem ħılmasaĝ ħâk sūd (A.N.S.İ. 2611)

ħü mellüvĝa 'arz ittiler ħâlnı / alar **atħan ol** ħurfa timŝâlnı (A.N.S.İ. 3018)

1.2.4.İSİM TAMLAMASI İÇİNDE KULLANIMI

1.2.4.1. “-ĝan, -gen, ħan, -ken” Eki ile

“-ĝan”

(2) hecr şâmı tîreliki ta'rîfide kim belâ düzaĝınıĝ düdı anıĝ cenbide ħarab behiŝtiniĝ sünbüli bola algay ve ol ŝâmde rüzigârı ħararĝanlar(3) ŝerĝi ħâlî iĝtilâlî kim ŝubĝı-ı vaŝdın közleri yarumaydur ħuŝuŝâ bu varaq yüzün ħara **kılganıĝ ħâlî** ve vaş gevher-i şeb-ħerâĝınıĝ cihân-tâblıĝı ve gevher-i şeb-ħerâĝ vaşlı dik nâ-yâblıĝı (A.N.S.İ. LXV)

“olumsuzluk eki ile” (-maĝan)

(4)ĥikmet iskenderniĝ su'âlî soħrâtdın ol bâbda kim küre-i arzını tamâm su iĝâta (5) **kıлмаĝanıĝ ĥikmeti** ni bolĝay ve anıĝ cevâbı (A.N.S.İ. LXXV)

“-ħan,-ken”

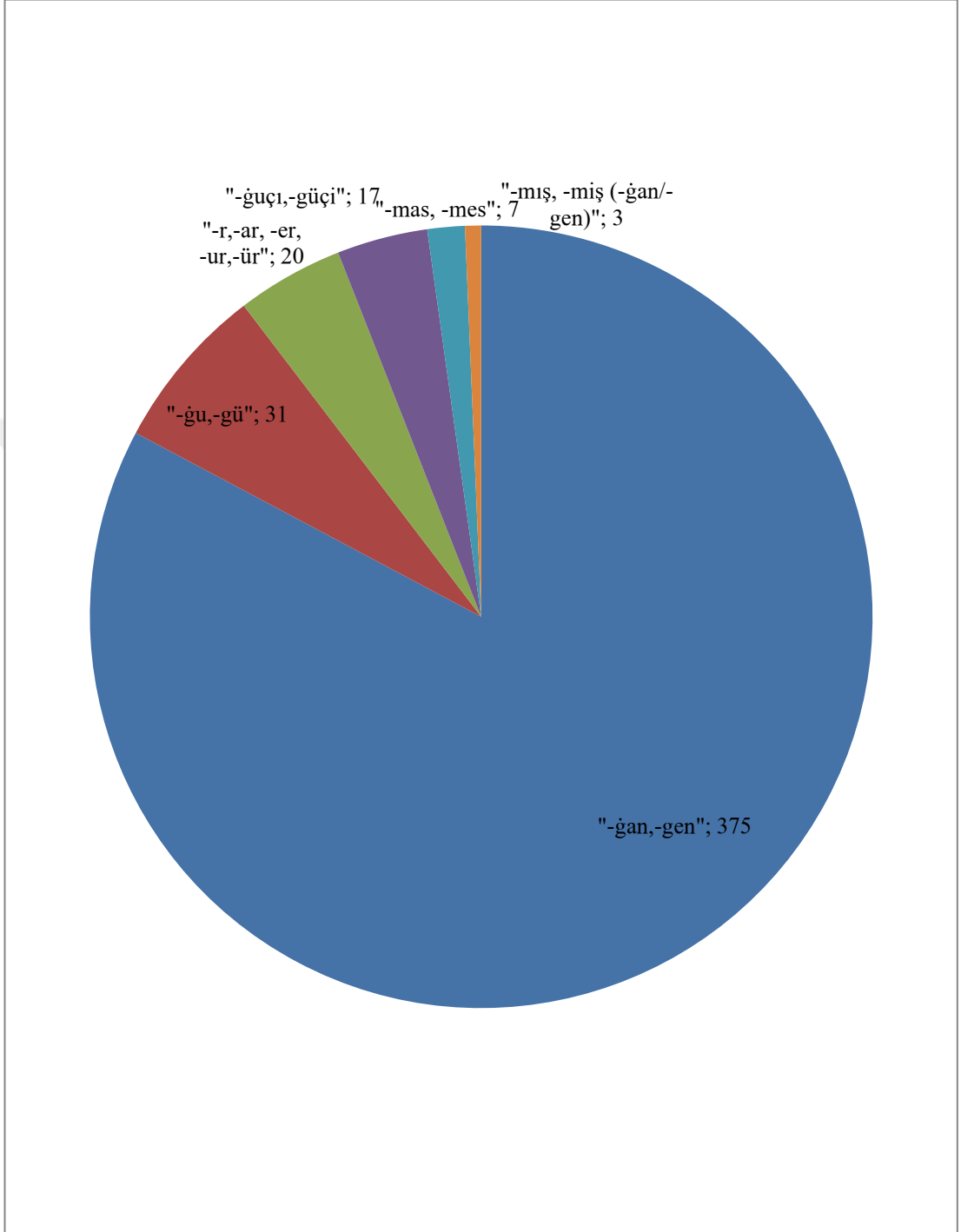
(8)bu mi'âdın cevâhirin ihtimâm bile nazm silkige tartmaĝınıĝ taħrîri ve bu maĝâzin tılısmâtını istihkâm bile itmâmĝa yitkürmekniĝ taħrîri ve hem cevâhir bir deryâ- (9) zamîr rüşen köĝlîge yir **tutħanıĝ beyanı** ve hem meĝâzin-i şu'arâ-yı şi'ri serîr-i muĝaddese ervâĝıĝa ħabül **tüŝkeniĝ tibyâni** ve alardın bu za'ifniĝ (10) pâdşâh-ı islâm du'âsı iltimâsı ve bu niyâz-mend iltimâsı mücibi bile alarınıĝ du'âsı (A.N.S.İ. LXXXIX)

1.2.4.1.“-ur ,-ür” Eki İle

'adâlet **kılurnıĝ** tapıp **ħâletin** / füzün kılsın ilge 'adü âletin (A.N.S.İ. 1260)

kişi ħanı tökkenni boynın urup /ħolın **kistürürniĝ ħolın** kistürüp (A.N.S.İ. 1329)

Şekil 1. Sıfatfiil eklerinin Sedd- İskenderi’de kaç kelime kullanıldığını gösteren şekil

III. BÖLÜM

1.SEDD-İ İSKENDERİ'DE ZARF-FİİLLER

“Gerundium, bir fiilin bildirdiği hareketi, bir zarf-fiil şeklinde ifade eder. Bir fiil olarak, özne nesne ve zarf niteleyicileri alabilir. İngilizcedeki ‘subordinate claus’lara tekabül eden kelime gruplarının mantıki fiili gibi bir görev taşıyabilir; fakat şiir dışında (krş.126. bölüm), bir cümleinin fiili olarak kullanılmaz.”⁸³

Ç. Annemarie von Gabain, zarf fiil hakkında şunları söylemiştir: “Bir cümleyi bağlamayan, yani çekimli fiil olarak görev yapmayan ve isim soyundan olmayan, bundan dolayı da yüklem, nesne ve sıfat (bildirme) olarak kullanılmayan fiil şekillerine Moğolcacıların örneğine bakarak ‘Converbia’ (zarf fiil) denilmiştir. Zarf olarak veya bir cümleinin içinde bir kelime grubunun fiil kesintisi olarak iş görürler. Zarf fiilin ikinci unsurun bir tasviri fiil veya yardımcı fiil olduğu iki fiil şeklinin alt kısmının birinci unsuru olarak görülüşü onun zarf fonksiyonunun hususi bir halidir. Zarf fiillerin kendilerine has ne zaman, ne de şahıs anlamları vardır (yani zarf-fiiller zaman ve şahıs bildirmezler), bir çekimli fiile dayanarak onun ifade ettiği şahıs ve zamanı zımnen ifade ederler.”⁸⁴

Zarf fiil ekleri fiileri zarflaştırıran eklerdir. Çağatay Türkçesinde bir bölümü basit bir bölümü de sıfat-fiil eklerinin durum ekleri almasıyla oluşmuş birleşik zarf-fiil ekleri vardır.⁸⁵

1.1.Basit Zarf-Fiil Ekleri

1.1.1. -A, -U, -y

Eski Türkçe döneminden beri kullanılmaya devam eden bu zarf fiil eki Çağatay Türkçesinde de sıkça karşımıza çıkmaktadır.

1.1.1.1.Ekin yapısı

Nuri Yüceden aktaran Mustafa Öner: “-a/-e zarf-fiil eki, Türk dilinin bütün tarihi dönemlerinde karşımıza çıkan bir ektir. Bu eklerden Eski Türkçe döneminde -u/-ü eki daha çok kullanılmasına rağmen, günümüze yaklaştıkça -a/-e kullanımı

⁸³Eckman(2003), *a.g.e.* s.104

⁸⁴Annemarie von Gabain, “Eski Türkçe”, *Tarihi Türk Şiveleri*, Hazırlayan: Mehmet Akalın (Ankara:1979) s. 56-57

⁸⁵Argunşah(2014).*a.g.es.*156

ağırlık kazanmıştır.”⁸⁶etü.'de (Eski Türkçe) -u/-ü şekline çok rastlanır, nadiren -a/-e ve istisnaî olarak da -ı/-i vardır.⁸⁷

1.1.1.2.Ekin kullanılışı

1.1.1.2.1.Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

Janos Eckman “Çağatayca El Kitabı”nda “Konsonantla biten fiil kök ve gövdeleri -a/-e,vokalle biten kök ve gövdeleri ise -y şeklini alır.” demiştir.

Ayrıca yine Eckman şiirde, vezin gereği bazen, -yu/-yü arkaik şekillerinin de bulunduğunu belirtir ve şu örnekleri verir: yığlayu “ağlayarak”, isteyü “isteyerek” (gerundiumun konsanantla biten fiil kök ve gövdelerinden sonra getirilen -u/-ü şekillerine rastlanmaz.)⁸⁸

“-a,-e”

iki köz aṅga ikki elmās dik/ velī devresi ḳan **tola** tās dik (A.N.S.İ. 2199)

dime dürr-i ḡaltān ki ḥāyvan suyu / ayakda **tola** her ṫaraf cān suyu (A.N.S.İ. 3140)

(4) ziyāfet baḡınıṅ serv dik āzādeleri bābıda kim ḡonça dik ḥıdmet kemerin cüst bağlap ḡül dik açuḳ yüz bile ḥ^vān-ı keremleri dāyım açuḳ durur ḳonaḡları (5) eḡer karı bolsun ve ger bülbül kim her biri öz ḥūr-ı hālīga **köre** ol ḥ^vāndın nevā taparlar ve alar ifrāṫ imlilāsıdın mu’arrā dururlar ve müfriṫ iṫtiḥāsıdm müberrā (A.N.S.İ. LIII)

“-u,-ü”

iṫi **yığlayu** ‘özr-i mā-fāt idi /aṅga taṅḡgaça beyle evḳāt idi (A.N.S.İ. 1315)

çü ay ḳāşıdı çıḳtı ḡerdün üze / ḥıram **eyleyü** taḡ u hāmün üze (A.N.S.i. 4365)

yaraş **isteyü**‘āzim itti resül /‘adū ḳılmadı ‘aczin aṅḡlap ḳabül (A.N.S.İ. 4491)

“-y”

buhem kim didim āb-ı ḥayvān anı/ ḳulaḳ tut ki şerḫ **eyley** āsān anı (A.N.S.İ. 429)

ḡazel derd ü sūzını veh veh ni **diy** / dise meşnevī allah allah ni **diy** (A.N.S.İ. 541)

ki cāmıḡa özni ḳılıp cür’a-keş /söz **eyley** edā mest ü dīvāne-veş (A.N.S.İ. 564)

ki boldı naḡar nergisi bāḡçe /köṅḡül ḡonçesin ḥöd ni **diy** taḡçe (A.N.S.İ. 662)

ger ol āb-ı ḥayvān **tiley** cān birip /munuṅ nüktesi āb-ı ḥayvān birip (A.N.S.İ. 795)

sini ḳişveriṅde ḳılay ercümend / birip şāhliḡ pāyeṅ **eyley** bülend(A.N.S.İ. 1194)

⁸⁶Nuri Yüce, *Gerundien im Türkischen*, (İstanbul: Simurg Yayınları,1999), s. 27’den aktaran Öner Mustafa, “-matı/-meti Gerundiyumu Hakkında”, 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*,(Ankara: TDK. Yay. 678, 1999), s.833-840.

⁸⁷A.N. Kononov, *Grammatika yazıka Tyurksih runičeskih pamyatnikov VII-IX vv.* Leningrad, 1980, 227. ; A.M. Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın (Ankara: TDK.1988), s. 232.’den aktaran Öner Mustafa, “-matı/-meti Gerundiyumu Hakkında”, 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*, (Ankara: TDK. Yay. 678, 1999), s.833-840.

⁸⁸Janos Eckmann(2003) *a.g.e.* s.104

kirek bezm ara ot u mey bolsa **dey** /mey andağ ki ot ot anıng dik ki mey (A.N.S.İ. 2719)

balıglar bolup **dey** nehengige küt /tañg irmes nehengi ki küt itse hüt (A.N.S.İ. 2778)

ol āşüfte nezzāre kılğaç bu hāl /kılıp **dey** sipāhı anı pāy-māl (A.N.S.İ. 2783)

imes irdi bir laḡza bī-rūd u mey /eger nev-bahār u ve ger faşl-ı **dey** (A.N.S.İ. 3527)

bu mī'ād ile cem' **eyley** sipāh / tigişçe barıga birip ḡarc-ı rāh (A.N.S.İ. 3596)

sipeh tartmağ vaqtı hem ol durur / kişi her iş **eyley** dise yol durur (A.N.S.İ. 3788)

sin it mesned üzre küleh-dārlıq/ min allıngda **eyley** sipeh-dārlıq (A.N.S.İ. 4308)

sikender didi min ḡöd **eyley** nihān / sin er zāhir itseñg nitey nā-gehān (A.N.S.İ. 4351)

ni **diy** olça ol ḡ'ān kıyāsı idi /ki tokkuz miñg atniñg uçası idi (A.N.S.İ. 4712)

ni **eyley** hem ol işler ifşāsını /ki sin eylemiş sin temāşāsını (A.N.S.İ. 5476)

ki nā-geh biri yitseol ḡavmnıñg /ḡamīn utrusıda ni i yüz **diy** ni miñg (A.N.S.İ. 5684)

bu biş gencdin kim uşattım ḡılısm / niçe gevher **eyley** sañga dağı kışm (A.N.S.İ. 6918)

1.1.1.2.2. Ekin Birleşik Fiillerde Kullanılışı

Bu zarf-fiil eki aynı zamanda asıl fiille yardımcı fiil arasına gelerek birleşik fiil yapılarında bunların birbirine bağlanmasında rol oynar.

“-a,-e”

ayakçimey-i dōst-kānī kitür / **tola eyle** cām-ı keyānī kilür (A.N.S.İ. 916)

içiniñg ḡalāsın melā kıldılar /edāvīdin anı **tola kıldılar** (A.N.S.İ. 2982)

ayağçı **tola eyle** çini ayak /irür bizge sözniñg çini iştıyağ (A.N.S.İ. 4430)

“-u,-ü”

biri ol ki dārā bile kıldı rezm /biri bu ki **sedbağlayu itti'**azm (A.N.S.İ. 1029)

sūḡan-ver çü şerḡ eyledi barça söz /cevāb **isteyü tiki** tofrağça köz (A.N.S.İ. 4076)

anı dağı rüst eyleben dīv-zād /ḡanīm **isteyü eyler** irdi'inād (A.N.S.İ. 5386)

“-y”

disem terk **itey kıymaym** himmetim/ disem zūr **itey yitmeyin** kuvvetim (A.N.S.İ. 6957)

1.1.1.2.3. Tekrar Gruplarıyla Kullanılışı

Bu gerundiumun çift kullanışları, tekrar edici, mükerrer, devamlı ve mûtat hareketleri ifâde eder. bolur âsân **bara bara** müşkil “zor, git gide kolay olur.” BŞ I

119:13, kaygūngnı **çéke çéke** karıptur Bâbür “(senin) derdini çeke çeke Bâbür ihtiyarlamıştır” BŞ II 311:15.⁸⁹

Ali Şir Nevai'nin “Seddi İskenderi” adlı eserinde bu kullanıma rastlanmamaktadır.

1.1.1.3 Ekin Fonksiyonları

Çağatay Türkçesinde -A, -U, -I zarf-fiil ekleri ünsüzle biten fiil tabanlarına, -y ise ünlüyle biten fiil tabanlarına gelmektedir. Aynı zamanda -ma- olumsuzluk ekide daima -y eki alır. Fiile “-arak, -ıp” anlamları katar.

Fiillerden zarf görevinde kelime yapımında kullanılır:

tüketkeç sözün nükte-güy-ı dilir / cevâb **isteyü** köz tikip baqtı yir (A.N.S.İ. 1739)

iki köz aᅇga ikki elmâs dik/ velî devresi qan **tola** tâs dik (A.N.S.İ. 2199)

dime dürr-i gâltân ki hâyvan suyu / ayakda **tola** her taraf cân suyu (A.N.S.İ. 3140)

çü ay kâşadı çıktı gerdün üze / hırâm **eyleyü** tağ u hāmün üze (A.N.S.İ. 4365)

yaraş **isteyü** ‘âzim itti resûl / ‘adü kılmadı ‘aczin aᅇglap qabûl (A.N.S.İ. 4491)

1.1.1.4. Ekin Birleşik Fiil Teşkilleri Oluşturması

Diğer fiillerin belirsiz gerundiumları ile kullanılan şu fiiller, çeşitli birleşik fiilleri teşkil ederler:

-a/-y al- “almak”, iktidar ve olabirlik ifâdesi ile:

Filiz Meltem Erdem Uçar, “Çağatay Türkçesinde Tasvir Fiilleri” makalesinde şunları söylemiştir “Çağatay Türkçesiyle yazılmış eserlere baktığımızda yeterlik için daha çok al- “almak” tasvir fiilinin kullanıldığı görülür. Tarih boyunca hem esas hem yardımcı fiil olarak kullanılan ve nesne alabilen bu fiil, esas fiile -A, -y bazen de -p zarf-fiil ekleriyle bağlanarak esas fiildeki oluş ve kılışın ortaya çıkması için gerekli olan gücün varlığını, yani yeterliği ifade eder. Bu tür birleşiklerin olumsuz şekli, yardımcı fiile getirilen -mA olumsuzluk ekiyle yapılır.”⁹⁰

niçe minde cürm olsa bî-ᅇad pedîd / ni yaᅇglıg **bola alğa min** nâ-ümîd (A.N.S.İ. 121)

özidin özin tâ ki kılmay ᅇalâş / **kıla almayın** özni cânânga hâs (A.N.S.İ. 294)

bu bortağlıg birle yüz piç aᅇga / **çıka almağū** dikkişi hîç aᅇga (A.N.S.İ. 350)

gehî dip ki yoᅇ daᅇl-ı imkân muᅇga / taşarruf **kıla almak**insân muᅇga (A.N.S.İ. 635)

cihân-dârlarını cihân kılsa pest / **tapa almağay** mu gedâlarğa dest (A.N.S.İ. 921)

kıla almayın bu belâ iᅇtiyâr / barımız kılr biz celâ iᅇtiyar (A.N.S.İ. 1283)

⁸⁹Eckmann, (2003), *a.g.e.* s.105

⁹⁰ Filiz Meltem Erdem Uçar, “Çağatay Türkçesinde Tasvir Fiilleri”, *Türkbilig*, 32 (2016), s.21-56.

nizâ' içre mundağ mnerâtibni bil / **kıla almağınğ** çün yaqîn boldı kııl (A.N.S.İ. 1884)
ki yüz minğ muhâsibka yüz yıl şitâb / yitişse **kıla almağaylar** hisâb (A.N.S.İ. 1932)
kayan kim sikenderge tüşti nazâr / **tapa almadı** halk içidin güzer (A.N.S.İ. 1993)
kıla almayın il kıyâsını hiç / taḥayyür anıñğ mağzını kııldı kiç (A.N.S.İ. 1994)
ulus eyle mażbûṭ olup her sarı / ki ün hem **çıka almayın** taşkarı (A.N.S.İ. 2022)
kayu rây ki taptı anı şavâb / **bola almadı** şuğlığa kâm-yâb (A.N.S.İ. 2458)
bu sözni **diy almaş** sipihr-i berin / ki kilsün cenâhımğa hâkân-ı çin (A.N.S.İ. 2691)
tuta almadı mülki içre qarâr / dağı tutmadı çärei cüz firâr (A.N.S.İ. 3025)
hem ol qal'a kim vaşfi ötti burun / **tapa almadı** andın özge orun (A.N.S.İ. 3026)
anıñğ dik ki mey cezb kılmay kişi / **ala almağay** cezb kılmay kişi (A.N.S.İ. 3098)
digen dik ilâhî **bola alğa min** /ni til birle 'özrünğ **qola algamin** (A.N.S.İ. 3451)
şebâb ötti vü kuvveti qalmadı / didi tâ'at **eyley kıla almadı** (A.N.S.İ. 3535)
nezâketde her ḥulle-i bî-mişâl / **bola almayın** perde-püş-ı ḥayâl (A.N.S.İ. 3651)
bola almayın kiyse mestür ten / nümû-dâr olup on qatıdın beden (A.N.S.İ. 3652)
esâs ança kim körse nezzâre-ger / **bola almayın**hüşığa çäre-ger (A.N.S.İ. 4042)
tapa almadım hiç şüre t bile / qaşınğdın qoparnı qüdûret bile (A.N.S.İ. 4271)
közidin **tıya almayın** yaşını / qoyup şükr tofrağığa başını (A.N.S.İ. 4312)
eger tüzlük olsa kişiniñ işi / ni vaşf **eyley alğan** işni kişi (A.N.S.İ. 4456)
kıla almayın çäre hikmet bile / qalıp 'âciz ü lâl ḥayret bile (A.N.S.İ. 5233)
birev ehl-i ma'nî **diy alur** özin / ki ḥağ açmış olğay başiret közin (A.N.S.İ. 5240)
kıla almayın ilge ḥükm-i 'anîf / neberd eyle dip kim şağ irdi ḥarîf (A.N.S.İ. 5395)
sipeh boldı ḥandek ara eyle birk / **tapa almağu** dik añğa çarḥ-ı irk (A.N.S.İ. 5423)
hem ol tağ öndür anıñğ dik ki vehm / **kıla almayın** köktin evcini fehm (A.N.S.İ. 5657)
itip işke ol laḥza nezzâre / **kıla algay** ol kışşığa çärei (A.N.S.İ. 5738)
çü köñglide yir tuttı mundağ heves / **tapa almadı** def'ığa dest-res (A.N.S.İ. 5909)
kıla almayın kimse hem-pâyılığ / ol eyler idi deşt-peymâlığ (A.N.S.İ. 6348)
velikin özin zabt **ite almayın** / vaşıyyet başığa **yite almayın** (A.N.S.İ. 6548)
siniñğ dik **tapa almay** âğâh kıız / ki dehr olmasun sindin âğâhsız (A.N.S.İ. 6638)
kuyaş nürıda maḥv olup zerre-vâr / köñgülni **kıla almayın** üstüvâr (A.N.S.İ. 6975)
ki güyâ bişürgen ḥayâlîñğ budur / **kıla almasıñğdın** melâlîñğ budur (A.N.S.İ. 6980)
tapa aldı biş genc miftâhını / yana ança vaqt itti işlâhını (A.N.S.İ. 7031)

-a/-y bol-,ol-“olmak, bulunmak”, iktidar veya (nâdiren) olabilirlik göstermek:
yañğı aynı câm-ı hilâlî kıılıp / niçe kim **tola bolsa** ḥâlî kıılıp (A.N.S.İ. 534)
tilep ḥalveti şâh-ı yezdân-perest / tazarrû' **kıla boldı** tofrağğa pest (A.N.S.İ. 2239)

çü naqd **istey olmak** revân ol taraf / velî naqd-ı cânını kılmay telef (A.N.S.İ. 5616)

-a/-ysal- “salmak”

Nesne alabilen sal- “salmak” fiili, esas fiil olarak ilk defa Dîvânü Lugâti’t Türk’te geçmektedir: Ol maña tönın saldı “O bana elbisesini sallayarak işaret etti.” (DLT 276/240). Çağatay dönemi metinlerinde de çoğunlukla esas fiil olarak görülen fiilin gerek bu dönemde gerekse Türkçenin daha önceki dönemlerine ait metinlerinde, tasvir fiili olarak birleşik yapılar oluşturması çok yaygın değildir. Bu tip yapılarda sal- “salmak” fiili, -A zarf-fiil ekiyle birlikte esas fiildeki oluş ve kılışın hızlı ve kararlı bir şekilde gerçekleştiğine işaret etmiştir (Yudahin II 1985: 126; Kудaybergenov 1980: 339).⁹¹

ķayu bir ki men’ **eyleyü saldı** söz / diben sözni çün şāhğa ķaldı söz (A.N.S.İ. 5917)

ķabūl **eyleyü salıp** ol yan ķadem / özin dađı sordum hem-ol ilni hem (A.N.S.İ. 7086)

1.2. Kalıplaşmış veya Birleşik Zarf-Fiil Ekleri

Gürer Gülsevin, “Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf-Fiiller” makalesinde şunları söylemiştir. Fiilleri “geçici zarf” yapan ekler zarf-fiil ekleri diyorduk. Bu eklerin bir kısmı (gör-üp, başla-yınca, iç-medem, koş-arak vs.) esas itibarı ile zarf-fiil olarak yaşamaktadırlar. Ancak, aslen zarf-fiil eki olmayan birtakım ekler de, başka bazı ek ve edatlarla birleşerek, fiilleri cümle içinde “geçici zarf” durumuna getirirler. İşte, bu “aslen zarf-fiil olarak doğmamış bazı ekler ile eklerin ve/veya edatların düzenli ve kurallı bir biçimde birleşip fiillere ulanarak geçici zarf oluşturduğu yapılara quasigerundium (birleşik zarf-fiil) denir.” Yani, quasi gerundium demek “tam zarf-fiil değil de hemen hemen zarf-fiil olabilecek bir yapı; ya da aşağı yukarı zarf-fiil sayılabilecek bir yapı” demektir.⁹²

Bu konu da Üstüner “Fiillerden cümle içinde sıfat ve isim olarak kullanılan geçici kelimeler türetmek, kalıplaşma yoluyla yapım ekleri gibi yeni kelimeler türetmek, fiil çekim eki göreviyle kullanılmak, fiil ismi teşkil etmek, edatlara bağlanarak cümle içinde zarf görevi yapmak ve isim hal ekleriyle birleşerek kalıplaşmak suretiyle yeni zarf-fiil ekleri teşkil etmek bu eklerin en çok görülen fonksiyonları olarak karşımıza çıkmaktadır.” görüşünü belirtir.(Üstüner,1991:32-33.)

⁹¹Erdem Uçar, *a.g.m.* s.21-56.

⁹² Gürer Gülsevin, “Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf Fiiller”, *Afyon Kocatepe Üni.* (2012) no:12332

“Sıfat-fiil ekleri yeni ekler ilavesi ile zarf-fiil türetimine en elverişli olan gramer öğeleridir.”⁹³ Türkçede isim hâl ekleri ile sıfat-fiil eklerinin kalıplaşması sonucu ortaya çıkmış pek çok zarf-fiil eki bulunmaktadır: -AndA, -gAngA, -gAnçA, -mAskA, -mAstIn⁹⁴-ArAk, -İşIn, -dIkçAk, -dIkçA, -dUkçA, -mİşdA, -gInçA⁹⁵(Korkmaz,1995), -AcAğIndA, -AnA, -AnAcA, -AnAdAn, -AncA, -dIkçAk, -dIkIAYIn⁹⁶(Karahan, 1996: 205-236.), -dUktA, -dUğUndA, -dİğIndA⁹⁷(Eraslan,1980), -AsIyA⁹⁸(Çağatay, 1948: 525-552), -dİğInAn, -AnAcAk, -AndAn, -dİğIyIn, -dİğIndAn, -mAzdAn⁹⁹(Üstüner, 1993), vs. bunlardan bir kısmıdır.¹⁰⁰

1.2.1.-Urça (<Ur+ça)

1.2.1.1.Ekin yapısı

-Urça zarf-fiil eki birleşik yapıli bir ektir.

-Ur sıfat-fiil ekiyle eşitlik durumu ekinin oluşturduğu bu zarf fiil eki eklendiği fiile “-ır gibi , -ır kadar” anlamı vermektedir: ta’rif kıI-urça “tarif eder gibi”.¹⁰¹

Ek metnimizde çok nadir bulunmaktadır.

1.2.1.2.Ekin kullanılışı

1.2.1.2.1.Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

Metnimizde -urça zarf-fiil eki üzerine herhangi bir isim işletme eki almamıştır.

1.2.1.3 Ekin Fonksiyonları

“-arça”

iki yüzge hem dikley üton birip / yalañ ton **alarça** yana on birip (A.N.S.İ. 3427)

“-urça”

⁹³Zeynep Korkmaz, “Türkçede -ArAk Zarf-fiil Ekinin Yapısı Üzerine”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*,(Ankara,1996), s.128-132

⁹⁴Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, (Ankara:1994) s.111-112.

⁹⁵Zeynep Korkmaz, “Türkçede -ArAk Zarf-fiil Ekinin Yapısı Üzerine”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, (Ankara1996)

⁹⁶Leylâ Karahan, “Anadolu Ağızlarında Kullanılan Bazı Zarf-fiil Ekleri”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXXI- 1, 2, (Ankara 1996), s.205-236

⁹⁷Kemal Eraslan, *Eski Türkçede İsim-Fiiller*, (İstanbul, 1980).

⁹⁸Saadet Çağatay, “Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları II Partisipler”, *DTCF. Dergisi*, Cilt-Sayı5-.2. Ankara (1948), s. 525-552.

⁹⁹Ahat Üstüner, “Anadolu Ağızlarında Sıfat-fiiller”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kayseri 1993

¹⁰⁰Ahat Üstüner, “Çağatay Türkçesi’nde ‘-rdA, -ArdA, -UrDA’ Zarf-Fiil Eki”, *Sosyalbil. Dergisi*, Cilt-Sayı11-1,s.163-170.

¹⁰¹Mustafa Argunşah, *Tarihî Türk Lehçeleri, Çağatay Türkçesi*, (İstanbul:Kesit Yayınları, 2014), s.157

mürüvvet kılıp kismegil bir zamân / iki üç söz **ayturça** birgil amân (A.N.S.İ. 2297)

“-erçe”

bu nev'eyleben şâh-ı âzâdeni / anıñg köñgli **isterçe** şeh-zâdeni (A.N.S.İ. 6872)

1.2.2. -ArdA, -UrdA, -rdA, (<-Ar, -Ur, -r+dA)

1.2.2.1. Ekin yapısı

Geniş zaman sıfat-fiil ekiyle bulunma durumu ekinden oluşmuş birleşik zarf fiil ekidir.

Türkçede sıfat-fiil ekleri ile isim hâl eklerinin birleşerek kalıplaşması ile oluşmuş zarf-fiil eklerinden biri de -rdA, -ArdA, -UrdA ekidir. Geniş zaman sıfat-fiil eki ile isim hâl eklerinden bulunma hali ekinin kalıplaşması sonucu olduğu görülen bu zarf-fiil eki, Harezmi Türkçesi döneminde ortaya çıkmış, Çağatay Türkçesinde uzun yıllar kullanılmıştır. Bugünde Yeni Uygur Türkçesinde kullanımı devam etmektedir. Ekin pek sık kullanılmaması, bu dönemlerin gramer incelemelerini yapan araştırmacıların ekten bahsetmemelerine yol açmış olabilir. Ekin kullanım sıklığı konusunda fikir vermek için 407 kıtadan oluşan Mu'inü'l-Mürid'de 10 yerde, Babür Divanı'nda 7 yerde, Ali Şir Nevayî'nin 3622 beyitlik Leylî vü Mecnûn isimli eserinde sadece 17 yerde, Kısasü'l-Enbiyâ'da ise 127 yerde kullanıldığını belirtmek gerekir.¹⁰²

Ekten, Rıdvan Öztürk “Yeni Uygur Türkçesi Grameri” isimli eserinde “yaygın bir kullanılışı yoktur. ‘iken, -dığı zaman’ anlamlarını verir, zaman bildirir” ifadeleriyle bahsetmektedir. (Öztürk, 1994: 112.)

Recep Toparlı da Mu'inü'l-Mürid incelemesinde söz konusu eke zarf-fiil ekleri arasında yer verir ve eserde bu ekle kullanılan 7 fiili ekin karşısına yazar. (Toparlı, 1988:LXX.)

Aysu Ata ise, Kısasü'l-Enbiyâ'da “-r, -Ar, -Ur ekinin iyelik ve bulunma durumu eki alarak zaman gösteren ulaç görevinde kullanıldığını” belirtir. (Ata, 1997: 86.)

Doğu Türkçesi veya Çağatay Türkçesi ile ilgili diğer eserlerde bu zarf-fiil ekinden bahsedilmemektedir. (Eckmann, 1988; 1996) J.Eckmann, “Çağatayca'da isim-fiiller” adlı makalesinde Ali Şir Nevayî'nin Sedd-i iskenderi isimli eserinden aldığı : “Çıkarda yoluqtı mañğa rûberû” cümlesinde bu eki “eylem ismi”

¹⁰²Ahat Üstüner, “Çağatay Türkçesi'nde ‘-rdA, -ArdA, -UrdA’ Zarf-Fiil Eki”, *Sosyalbil. Dergisi*, Cilt-Sayı:11- 1,s.163-170.

saymaktadır. Oysa cümleyi “Çıkarken bana yüz yüze geldi.” şeklinde Türkiye Türkçesine aktarmıştır. (Eckmann, 1963: 51-63).¹⁰³

bularnı alıp zâlim-i tünd-ğū / çıķarda yoluķtı maᅇga rū-be-rū (A.N.S.İ. 1441)

1.2.2.2.Ekin kullanılışı

Bu birleşik zarf-fiil eki eklendiği fiile “-ırken, -ınca” anlamları vermektedir.

Araya iyelik eki alarak da zarf-fiil işlevini devam ettirebilir.

1.2.2.2.1.Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

Bu zarf fiilin isim işletme ekleri ve edatlarla ile birlikte kullanımı bulunmamaktadır. Tüm metinde yalın halde bulunur.

1.2.2.3 Ekin Fonksiyonları

“-arda”

(24)cihān bezmi sākīleri hayāsızlığıda kim ‘ömr sāgarıga ecel zehri **ķoyarda** ğāfil bile āgāh ara tefāvūt körmesler ve ‘ömr bāğı sā‘ileri vefāsızlığıda kim hayāt (25) şāhını ecel tīhi bile **ķaᅇ**‘ iterde bile şāh ara fark birmesler ve ‘ālem ᅇākdin itek silkerge eᅇ‘ār ve bu varᅇa-ı helākdin ilig tatarga irşād(A.N.S.İ. LXXVII)

“-erde”

yörüş resmide bolmas irdi usal/ **köçerde tüşerde** var idi yasal (A.N.S.İ.1976)

“-urda”

hemānā ki yur çağda lāsın anıᅇg / şılāye **ķılurda** karasın anıᅇg (A.N.S.İ.671)
ma‘a‘l-kıᅇᅇa **ayturda** ol meᅇnevī / egerçi bar irdim alar pey-revi(A.N.S.İ. 678)
nevāyī söz **ayturda** ferzāne bol /çü iş başıᅇga tüᅇti merdāne bol (A.N.S.İ. 844)
didi ğürlerdin **ķılurda** ğüzer / niçe bu süᅇgeklerge saldım naᅇar (A.N.S.İ.1189)
söz **ayturda** her bir kilip mū-şikāf / hem ol tārlardın bolup ᅇulle-bāf (A.N.S.İ. 2555)
çü boldı revān her ᅇaraf ol rūsül / **ķılurda** dimekte bilip cüzv ü kül (A.N.S.İ. 2628)
fetile **barurda** köyüp ser-be-ser / yitip maᅇfī eᅇyāga otdın eᅇer (A.N.S.İ. 2988)
bolurda cihān mülki teshīr aᅇga /çü bolᅇusıdur feth-i keᅇmīr aᅇga (A.N.S.İ. 3279)
cenābıᅇgga kilgende bī-hāl idük / **söz ayturda** ķorķunçdın lāl idük (A.N.S.İ. 3733)
kebūterni rāsū **ķılurda** helāk / aᅇga ᅇıfl özin öltürürdin ni bāk (A.N.S.İ. 3914)
maᅇga olça mā‘lüm boldı didim / ki bu **sözni ayturda** ma‘zūr idim (A.N.S.İ. 4182)
tutup ilgini bu **söz ayturda** rüst /kim ol ‘aᅇd mīᅇākın eylep dürüst (A.N.S.İ. 4421)

¹⁰³Üstüner, *a.g.m.* s.163-170.

hem ol terk-i çin yok ki çinî gâzâl / ki şîr-efgen irdi **kılurda** cidâl (A.N.S.İ. 5623)
 ayırdı üç üz teştî tîz-tek/ **barurda** niçük kim hilâl-i felek (A.N.S.İ. 6231)
barurda hasan aytıp atın mañga /kılıp her birin başka telkîn mañga (A.N.S.İ. 7093)
 “-ürde”
 irür sünnetü’llah ü resm-i qadîm/ **bilürde** siniñ dağı mişlin ‘adîm (A.N.S.İ. 6667)

1.2.3. -ArGA, -UrGA (<-Ar/-Ur+GA)

1.2.3.1.Ekin yapısı

Geniş zaman sıfat fiil ekiyle yönelme durum ekinde oluşmuştur. “-mek için ,
 -meğe” anlamında zarflar yapar.¹⁰⁴

1.2.3.2.Ekin kullanılışı

1.2.3.2.1.Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

Ek -ur geniş zaman sıfat-fiil eki ve -ga,-ge yönelme ekinin birleşmesiyle oluşmuş birleşik bir zarf fiil ekidir. Metinde isim işletme eklerini almamıştır.

1.2.3.3 Ekin Fonksiyonları

Bu ek“-mek için, -meğe” anlamında zarflar yapar.

“-arğa”

taparğa ‘inâyet bile perveriş /ulus kılmagay cürmdin özge iş (A.N.S.İ. 153)
çıkargğa çü kıldım ‘azîmet dürüst/ qadem urdum ol ‘ağbe yolığa cüst. (A.N.S.İ. 355)
yutarğa çü ağızları açılıp /şerâr-ı belâ her taraf saçılıp (A.N.S.İ. 618)
 anıñ dik ki tıfl isteбен inbişât /çü satranc **oynarğa** yaysa bisât (A.N.S.İ.2364)
 ki mağzen **yıgarğa** salıp meylini/ tutar irdi tenkîş ile haylını (A.N.S.İ.2416)
 sefer kılmagan âdemî hamdur / savuqda **tonğarğa** kimge ârâmdur (A.N.S.İ. 3128)
 yaruğ kim tâbânnı kılıp çâklığ/ yasap âb-ı hayvân **akargğa** arığ (A.N.S.İ. 3141)
 ol öydin **çıkargğa** cihet körmeyin /be-cüz kaytmaq maşlahat körmeyin(A.N.S.İ.2784)
 irür kirpikim oқиға cānhedef/ nişāne **atarğa** meger çıktı şaf (A.N.S.İ.5130)
 ni haddım işikke **urargğa** ilig / ilig meyl kılmay açıldı ışık (A.N.S.İ. 6969)

“-erge”

barañgardın eylep sipāh-ı fireng / barı qan **tökerge** bolup bî-direng (A.N.S.İ.2086)
 bu kim dehr ili qışnı eyler taleb /irür anı **isterge** munça sebep (A.N.S.İ. 2843)

¹⁰⁴Mustafa Argunşah, *Tarihî Türk Lehçeleri, Çağatay Türkçesi*, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2014), s.157

ki bu iş ki efsün-ı keşmîr irür / anı def **iterge** ni tedbîr irür (A.N.S.İ. 2958)
ki bu iş **büterge** tapıldı cihet / ni nev' imdi dānā körer maşlahat (A.N.S.İ. 3333)
bu kul barsa bu iş ser-encāmığa /**köрге** maḥal şāh ārāmığa (A.N.S.İ. 3798)
bilige müheyyā körüp tüşesin / yüz urdı **tilerge** ciger küşesin (A.N.S.İ. 3940)
yana kirdi hem zāhir **eylerge** küç / giriftār boldı niçük kim ol üç (A.N.S.İ. 5388)
tapıp birk menzil **tüşerge** penāh /hem ol merz ara kıldı ārām-gāh (A.N.S.İ. 5680)
anı **şerh iterge** kılalı şürü' / alarğa yaqîn birle budur vuḳū' (A.N.S.İ. 6026)
suda tu' me **eylerge** kılgay direng /zebün itse bu ejdehānı fireng (A.N.S.İ. 6228)
sürerge sikender semendin revān /ısıq eyledi cismine nā-tüvān (A.N.S.İ. 6352)
(24)cihān bezmi sākīlerihayāsızlığında kim'ömr sāğarığa ecel zehriḳoyarda
ğāfil bile āgāh aratefavūt körmesler ve'ömrbağı sākīlerivefāsızlığında kim ḥayāt (25)
şāhını ecel tihî bile ḳat' iterde bile şāh arafarḳ birmeslerve 'ālem ḥākdin itek **silkerge**
eş'ār ve bu varḫa-ı helākdin ilig tatarğa irşād(A.N.S.İ. LXXVII)
ki şehğa saḫāvet irür nā-güzîr / bolurğa işi ḥalk ara dil-pezir (A.N.S.İ.6839)
barur irdim **eylerge**'arz-i niyāz /iş itmāmını kılmak ifşā-vı rāz (A.N.S.İ. 7025)
“-urğa”
kılunga niyāzımnıñ işbātını/ tutup başqa başqa alar atını (A.N.S.İ. 711)
dime söz mini eyle mest-i ḥarāb /ki taḅla **söz ayturğa** kılgum şitāb (A.N.S.İ.721)
salurğa ḍalālet tünige ziyā / alar içre irsāl itip enbiyā (A.N.S.İ. 734)
ki 'ālem **alurğa** bolur müntehî /bu söz fikride ḥatır-ı āgehî (A.N.S.İ.1496)
birey kim ḥireddür aḅga reh-nümün / bu işlerde ḳoymas bolurğa zebün
(A.N.S.İ.1886)
kılip tāk-verlerğa ḥakm-i cülüs / ban **oltururğa** bolup ḥāk-būs (A.N.S.İ. 1935)
ki bā'ışçikerge bu yaḅlıg sipāh / ḥalāyık ferāğın **kılunga** tebāh (A.N.S.İ.1938)
tilim barmas **ayturğabu** söz ki şāh / ḥarāc istep oldı maḅga kīne-ḥ'āh (A.N.S.İ. 2304)
şeh itse anıḅ dik ki dārā anı / kişi red **kılunga** ni yārā anı (A.N.S.İ. 2573)
çü dārūga ot yitti tuttı nevā / **kılunga** ulus miḫnetiğa devā (A.N.S.İ. 3006)
ki tartıp sikender-meşellik sipāh / **bolurğa** yitti kişver ehliğa şāh (A.N.S.İ. 3162)
tapıp irdi ol naḳbnıñ başını / **kılunga** füsün-sāz pādāşını (A.N.S.İ. 3327)
kop irdi maḅga ḫıdmeti mültemes / **barurğa** velî tapmadım dest-res (A.N.S.İ. 3672)
anıḅ şüktrin **ayturğa** lāl oldılar / du'ā dirde aşüfte-ḫāl oldılar (A.N.S.İ. 3725)
ger artuğ didim söz güneḫ-kār min / siyāset **kılunga** sezā-vār min (A.N.S.İ. 4282)
kılunga ni kim va'de kılmış vefā / munuḅ birle hem tileyin iktifā (A.N.S.İ. 4418)
söz **ayturğa** her kimse eylep heves / velî tapmayinkimse ol dest-res (A.N.S.İ. 5486)

şeh ol mürlarını **kılurğa** helāk / didi atlanıp halk bî-vehm ü bāk(A.N.S.İ. 5587)
 şeh ol sözni çün istimā' eyledi / hem ol yan **barurğa** vedā' eyledi (A.N.S.İ. 5611)
 (4) iskenderniñg hukemā ittifaķı bile felek rāz-ı pinhānisi ve 'ālem sırr-ı nihānisini
 (5) zāhir ü peydā ve rūşen u hüveydā **kılurğa** suṭurlāb-ı hūrşid-tāb ve mir'āt-ı mihr-
 şifāt taşnif kılğanı ve bu ikki tuḥfe-i mihr-mişāldın ḥātır cem' itip (6) yana ikki meh-
 veş mihr-cemāl vişālīga rağbetkılğanı ve ol bābda sūr yaraķın ve sūrür ṭumturaķın
 müheyā kılıp sipihr-i berrin dik eyvānını rūşeng nūrıdın münir tutķanı (8) ve mihr-i
 nāz pertevidin yarutķanı (A.N.S.İ. LVI)

ki bir dest-bürd eyleben āşikār / **kılurğa** hem ol şaydlardın şikār (A.N.S.İ.5710)
 ni emr itkeniñg tā ki bar cānımız / teğāfül **kılurğa** ni imkānımız (A.N.S.İ. 5981)
 bigense aṅga 'aql bolğaç ḥakem / **kılurğa** ḳopar ḥikmet ehli ḳadem (A.N.S.İ. 6891)
 ki min ḥamsede eylep irdim va'īd / ki her kim ki **ayturğa** tutsa ümīd (A.N.S.İ. 7133)

“-ürge”

barı tartıban ḳaṭl üçün tīg-i tiz / ḳılıp tīg-i tiz **öltürürge** sitiz (A.N.S.İ.1816)
 miñg altunga ḳanlıḳ ḳılıp ser-be-ser / **birürge** veli kimse çikmey ciger (A.N.S.İ. 3947)
 yanarğa rızā birmeyin ğayreti / **yörürge** veli za'fdın ḥayreti (A.N.S.İ. 4489)
 tutup bir kün ol menzil içre maḳām /yana kün **yörürge** ḳılıp ihtimām (A.N.S.İ. 6338)

1.2.4. -GAÇ, -KAÇ

1.2.4.1.Ekin yapısı

Muharrem Ergin,“Türk Dil Bilgisi”adlı eserinde ekin eskiden beri kullanılageldiğini fakat işlek bir ek olmadığından söz eder.

Bu gerundium, esas fiilim hareketinden hemen önce yer alan bir harekete işaret eder: *ol bu sözni eşitkeç oldı ḥamûş* “o bu sözü işitince sustu” SS49:128.Bazen bu ek Farsça tā ki edatıyla verilir.¹⁰⁵

-ğaç/-geç zarf fiili: Harezmcade'ki gibi anlamı kuvvetlendirmek için bazen zaman kelimesi ilave edilir.¹⁰⁶

¹⁰⁵Eckman,(2003), *a.g.e.* s.107

¹⁰⁶Janos Eckman “Çağatayca” *Harezmi, Kıpçak Ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Hazırlayan: Prof. Dr.Osman Fikri Sertkaya. (Ankara: TDK Yay. 2003) s.99.

1.2.4.2.Ekin kullanılışı

1.2.4.2.1.Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

Eklendiği fiile “-ınca” anlamı vermektedir. ê- yardımcı fiiline eklendiğinde ise “iken” anlamı verir.¹⁰⁷ Bu zarf fiilin isim işletme ekleri ve edatlarla ile birlikte kullanımını bulunmamaktadır. Tüm metinde yalın halde bulunur.

1.2.4.3. Ekin Fonksiyonları

“-ğaç”

açılğaç bu gülşende insân güli / ni insân güli bâğ-ı rıdvân güli(A.N.S.İ. 85)
munı **anğlağaç** boldı hâlüm tebâh / ki ümmîd ile köprek ittim günâh (A.N.S.İ. 150)
açılğaç kelâmîngdın âb-ı hayât / anı dört burka'ğa saldı uyat (A.N.S.İ. 213)
tüşüp **bolğaç** ârâm-gâhı visâk / yanıp peyk ü cennetka iltip burâk (A.N.S.İ. 331)
yıılğaç sipeh terk i bezm eyleyin / cihân-gîrlük sarı 'azm eyleyin (A.N.S.İ. 403)
basılğaç ki yançılssa mûr-ı za'îf / ni iş kılğalı bolğay âyâ harîf (A.N.S.İ. 655)
bu şûretka **bolğaç** ezeldin kaçâ / kaçâ ilge bu nev' itip iktizâ (A.N.S.İ. 729)
ki **bolğaç** mesîhâğa ol müdde'â / tazarru bile eyleben yüz du'â (A.N.S.İ. 768)
açılğaç girih turmayın anda kiç / dimey kiç kim kılmayın meks hîç (A.N.S.İ. 779)
köp âşüfte **kılğaç** anı bu mihen / ulusnı yığıp tüzdi bir encümen (A.N.S.İ. 1232)
yıılğaç ulus şeh kılıp ibtidâ / halâyıkka söz mundağ itti edâ(A.N.S.İ. 1320)
'ırâk-ı 'acem sarı **kılğaç** hîrâm / nevâ taptı âhengidin ol maqâm (A.N.S.İ. 1520)
açılğaç bular şâh-ı ferhunde-fâl / sa'âdet bile kıldı 'azm-ı şimâl (A.N.S.İ. 1527)
kadem **urğaç** oğ kürdi çün şâhnı / süpürdi yüzi birle der-gâhnı (A.N.S.İ. 1619)
'ukâb ilgide **bolğaç** ol bir tebâh / yana birge boldı biri cilve-gâh (A.N.S.İ. 2011)
icâzet sözin 'arz **kılğaç** turup / tayağlattı qahr eyleben basturup (A.N.S.İ. 2149)
ki **bolğaç** sikenderge mundağ zafer/ 'adûsığa der-gâhı boldı maqar (A.N.S.İ. 2467)
kişi ol hişâr içre **kılğaç** vağan / tılısmî ara bardur ol nev'-i fen (A.N.S.İ. 2654)
ol âşüfte nezzâre **kılğaç** bu hâl / kılıp dey sipâhi anı pây-mâl (A.N.S.İ. 2783)
açılğaç işik öyge kirmiş yörüp / meger öyge kirmek budur baş urup(A.N.S.İ. 2805)
uzun tünde uyğudın **olğaçamân** / irür kesbidin vaqtı mümted zamân (A.N.S.İ. 2834)
bu endîşedin hâşıl **olğaç** ferâğ / sipeh ziyetnin eyler irdi yarağ (A.N.S.İ. 2850)
uşalğaç şadâ çıkqay andın garîb / yana şu'le vü rîh ü dūd-ı 'acîb (A.N.S.İ. 2990)
çü zîbâ tılısm **olğaç** ârâste / hem ol nev' kim mâh-ı nâ-kâste (A.N.S.İ. 2994)

¹⁰⁷Mustafa Argunşah, *Tarihî Türk Lehçeleri, Çağatay Türkçesi*, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2014), s.158

hem ol gūy **atılgaç** kaçıp yek-be-yek / meşeldür ki miñg qarğağa bir kisek (A.N.S.İ. 3016)

sikender **okuğaç** bititti mişāl / ki siz kilgeli bolmañg aşüfte-ḥāl (A.N.S.İ. 3064)

biri yilge yoldur biri otqa yol / **bozulgaç** revān taşqarı kaçtik ol (A.N.S.İ. 3311)

ḥarāret kem **olgaç** bolup mi'de süst / ğıza tapmadı çünki hażm-ı dürüst (A.N.S.İ. 3577)

ki **kılgaç** sikender bu tedbirni / ki firūzğa birdi keşmirni (A.N.S.İ. 3593)

üzüp **çirmagaç** sāl-ḥürde çenār / yıķıp **törtkeç** sidre-āsā menār (A.N.S.İ. 3626)

kılgaç işiñde tefekkür füzün / taḥayyürğa boldı taḥayyür füzün (A.N.S.İ. 3740)

güneh-kār **bolgaç** aña 'özr-cüy / kerem baḥrıdm bolğay ol cürm-şüy (A.N.S.İ. 3880)

güneh lāyıda kimse bolsa esir / **tapılgaç** ayağ bolğay ol dest-gir (A.N.S.İ. 3882)

didi ol kiçe **bolgaç** andağ belā / min oldum 'adū ilgide mübtelā (A.N.S.İ. 3952)

ki sin **barğaç** oğ 'azm kılğum durur / yol āheste āheste kilgüm durur (A.N.S.İ. 4092)

(23) kamer-i seyyāḥ serī'ü's-seyri kıyaş bile kıran kılğan dik ḥākān iskenderge risālet üçün (24) muḥārin bolğanıve ol muḥārinedin muḥābeleğa **barğaç** qahr dik nūr u ziyādın tolganı (A.N.S.İ. XLVIII)

resül **olgaç** allıda ārām-cüy / su'āl itti iskender-i kām-cüy (A.N.S.İ. 4229)

resülāne eylep mañga iltifāt / bu kün asraban şām **bolgaç** uzat (A.N.S.İ. 4328)

bars 'ahd **kılgaç** revān başladı / tarab birle bu dāsītān başladı (A.N.S.İ. 4500)

basıp sīm **bolgaç** girān-bār anı / hem ol şāḥ dik kim basar qar anı (A.N.S.İ. 4990)

ğazāl ol şıfat şir **kılgaç** şikār / şikāriğa mihreyledi āşikār (A.N.S.İ. 5157)

bu yañlıg tılısm **algaç** ārāste / tamām eyle kim māh-ı nā-kāste (A.N.S.İ. 5277)

yiriñg bolsa girdāb-ı baḥr-ı 'anā / sini tu'me **kılgaç** neheng-i fenā (A.N.S.İ. 5310)

gehī bu yanıp tünd öl kirse tiz / geh ol tiz **yanğaç** bu eylep güriz (A.N.S.İ. 5382)

kaçan beyle **bolgaç** pes ol yaḥşırak / ki ṭab' ihtiyār itkey ildin kıraq (A.N.S.İ. 5568)

atıdın mübārizni yıķқан zamān / **yıkılgaç** talaşıp tüketmek hemān (A.N.S.İ. 5722)

sikender sözün **kılgaç** ol il pesend / bolup köñgli ol rāyındın behre-mend (A.N.S.İ. 5931)

okuğaç anı ṭami'-i ḥām-kār / didi ikkisidin bolğay kām-kār (A.N.S.İ. 6061)

közi **bolgaç** ol şu'ledin nūrлуқ / su ehliğa ref' oldı mestürлуқ (A.N.S.İ. 6318)

timürdin yir altundın olğay semā / aña **bolgaç** ol ikki şüret-nümā (A.N.S.İ. 6361)

yana tüzdi **bolgaç** sipihr-i āzmā / sūturlāb u mir'at-ı giti-nümā (A.N.S.İ. 6396)

yayılgaç ulus allıda eṭ'ime / ki tutqay barı çeşn için yir nime (A.N.S.İ. 6489)

bu dem kim uyaķıp mañga āfitāb / **yayılgaç** kıyaşımgā müşkīn seḥāb (A.N.S.İ. 6509)

yiti baħr **bolğaç** ‘ıyān na’-gehān / felekdin taħarrükke tüşti cihān (A.N.S.İ. 6613)
 bigense aᅇga ‘aql **bolğaç** ħakem / kılurğa qopar ħikmet ehli qadem (A.N.S.İ. 6891)
 niyāz ehli kirsün diben çıqtı rāz / bu rāz **aᅇğlağaç** kirdim eylep niyāz (A.N.S.İ. 6970)
 yana seb’aga taᅇım **olğaç** qarīn / işittim yiti çarħdın āferin (A.N.S.İ. 7015)
 meger sin ki bu yolğa **koyğaç** qadem / vüçüduᅇğ ħayālını kıldıᅇğ ‘adem (A.N.S.İ. 7138)

“-geç”

aᅇga **eylegeç** nūr-ı ħüsnüᅇğ zuhūr/ oquban melek ħaylı allāhu nūr (A.N.S.İ. 88)
 yüzün mihr dik **eylegeç** ħāk-i sūd / ħabībiğa yitkürdi ħaᅇdın dürüd (A.N.S.İ. 240)
işitgeç bu söz sāyir-i çarħ-gām / revān qoptı bolmaᅇğa gerdün-ħıram (A.N.S.İ. 242)
tükengeç saçar feyz emᅇār aᅇga / hevāda yana bar mu āᅇār aᅇga (A.N.S.İ. 583)
 bu söz yādığa **kilgeç** oldı zarūr / yitürmek ata perdesiğa sürūr (A.N.S.İ. 1099)
 ata sügini **eylegeç** ber-ᅇaraf / serir ü nigīn taptı andın ᅇeref (A.N.S.İ. 1101)
 diben söz **digeç** ᅇāh-ı gerdün-cenāb / cevābın aristō-yı ħikmet-me’āb (A.N.S.İ. 1306)
 tüᅇige kirer bu iki yār işi / mum **körgeç** aytur aᅇga bir kiᅇi (A.N.S.İ. 1852)
tüşülgeç çirik devrini ᅇaᅇ kılıp / sipeh ħıfzı eylerge ħandek kılıp (A.N.S.İ. 1977)
 biri dip ki **körgeç** qara qaçqusı / biri dip ki ‘özr işikin açqusı (A.N.S.İ. 2030)
 gümān eyleben ᅇu’le **körgeç** tezerv / kılıp devride lerze ᅇimᅇād u serv (A.N.S.İ. 2770)
 nesim **eylegeç** berg sarı ᅇitāb / kılıp barça sim-ābnı sim-nāb (A.N.S.İ. 2777)
yüküngeç tilep ᅇāh firūznı / uzatıp kelām-ı dil-efrūznı (A.N.S.İ. 3429)
 tuᅇüliyyet **ötkeç** ki boldı ᅇebāb / ħired nūrı saldı dimāğ içre tāb (A.N.S.İ. 3558)
 ħıram **eylegeç** nerm-i reᅇtār hem / yörüş barçağa tiz hem-vār hem (A.N.S.İ. 3642)
 anı **körgeç** oᅇ eyledi men’ ᅇāh / ki ol kılmamış irdi ança günāh (A.N.S.İ. 3763)
tökülgeç ħarāmī aᅇga nā-gehān / mirᅇğ altun bilide bar irmiş nihān (A.N.S.İ. 3939)
 bu yan **eylegeç** ‘azm devlet bile / ki taᅇt üzre sin fetᅇ u nuᅇret bile (A.N.S.İ. 4300)
 aᅇga ayt mindin dürüd u selām / selāmım **digeç** beyle yitkür peyām (A.N.S.İ. 4376)
 resül ayıttı kim biziᅇğ ᅇeh sözi / **diyilgeç** gümān it ki aytur özi (A.N.S.İ. 4394)
 bu sözler **digeç** ᅇāh-ı çin ü ħoten / du’āsiğa til çiktiler encümen (A.N.S.İ. 4553)
çikilgeç ‘izārım kırağığa nil / irür taᅇvı vü ‘aql köziğe mīl (A.N.S.İ. 5133)
 revān **kirgeç** oᅇ saldı vaᅇiğa at / aᅇga ehremen kılmadı iltifāt (A.N.S.İ. 5380)
 çü **kirgeç** işikdin yil-i ᅇir-gir / çikip medᅇide meclis ehli neᅇir (A.N.S.İ. 5427)
 yitürgeyler ol yirge barını bat / barı bütti ᅇāh **eylegeç** iltifāt (A.N.S.İ. 5698)
 bular **eylegeç** rīv ile terk-i rezm / alar hem kılıp taᅇ u ᅇaᅇrāğa ‘azm (A.N.S.İ. 5729)
 bu sözler **digeç** ᅇāh-ı kiᅇver-ħıdīv / ulus tiktiler kökke yek-ser giriv (A.N.S.İ. 5976)

bilingeç ki bu nev' imiş rûzigâr / ol iştin özünge bol âmuz-kâr (A.N.S.İ. 6496)

kemîn eylegen **körgeç** ol sâznı / teferrüs bile bildi ol râznı (A.N.S.İ. 6711)

tükengeçdu'â eyledim ilticâ / koyundın çikip hamseni cā-be-cā (A.N.S.İ. 7181)

“-kaç”

her ârām-gāhıda yüz nev'renc / velī **tutkaç** ârāmzımnıda genc (A.N.S.İ. 352)

horāsân havāsıda **tapkaç** hayât / yasap anda şehri niçük kim herât (A.N.S.İ. 1542)

didi ayt dārāğa mindin selām / selām **aytkaç** beyle yitkür peyām (A.N.S.İ. 1644)

birip bīm dārâ ki **tapkaç** zafer / ol ikkige gür ağzın itkey maçar (A.N.S.İ.2252)

tañg **atkaç** resulî yiber kaşıma / ki salsun şeref sâyesi başıma (A.N.S.İ. 4330)

kuçuşkaç iki şâh-ı firûz-baht / sikender yanıp eyledi 'azm-ı taht (A.N.S.İ. 4414)

şeref burcı **tapkaç** kuyaş közgüsü / ki kıldı zamân ref' kış kaygusu (A.N.S.İ. 4895)

(25) maşrıqda genc tapkan kişi hikâyeti kim mağrib genc nâmesini oğup mihr dik

kadem (26) baştın kadem kılıp mağribka bardı ve ol zer-i mağribi **tapkaç** mihr dik

uyaktı (A.N.S.İ. LXXIV)

uzatkaç alarnı bu âyîn ile / yiti yüz kime boldı teskîn ile (A.N.S.İ. 6219)

hudâ vü resül emri **tapkaç** kemâl / velî-ni'met emriğa kıl iştiğâl (A.N.S.İ. 6932)

“-keç”

yanıp yüz koyup rahş u yoldaşığa / tanılmay **yitişkeç** alar kaşığa (A.N.S.İ. 312)

belâ ebridin **tüşkeç** ol ıldırım / körüp deşt-i kıpçaqdın tâ kırım (A.N.S.İ. 776)

sikender **işitkeç** didi kim yörünge / anı kayda bolsa tapıp kiltürünge (A.N.S.İ.1183)

tüketkeç sözün şâh-ı rüşen-zamîr / ulus çiktiler her tarardın nefîr (A.N.S.İ. 1263)

rızâ zâhir **itkeç** şeh-i nev-cevân / aristō-yı ferzâne koştı revân (A.N.S.İ. 1292)

cevâbını dārâ **işitkeç** tamâm / tâgayyür tapıp beyle sürdi kelâm (A.N.S.İ. 1671)

tüketkeç sözün nükte-güy-ı dilîr / cevâb isteyü köz tikip bahtı yir (A.N.S.İ. 1739)

tüketkeç du'â çaptı bāriqqa tiz / aña dağı bāriq bolup berķ-ḥiz (A.N.S.İ. 2167)

işitkeç bu söz dāver-i qahrāmān / sükün ihtiyar eyledi şād-mān (A.N.S.İ. 3041)

kaşınge yayın **itkeç** 'ıyân her taraf / bağır dağın utruda kıldınge hilâf (A.N.S.İ. 3483)

ol ot **öçkeç** oğ öçti bu şem' hem / ta'aqkıl aña holmadı cem' hem (A.N.S.İ. 3580)

şalâh ehli **yitkeç** tüşüp tahtıdın / bu tevfiķ tapıp biyik bahtıdın (A.N.S.İ. 3697)

tüketkeç sözün didi ay şehriyâr / ki bolsun saña dāyimā baht yâr (A.N.S.İ. 4181)

tüketkeç işin şâh-ı bisyâr-dān / bukāvul kilip yaydı destâr-ḥ'ân (A.N.S.İ. 4422)

iki la'lim **itkeç** tekellüm pedîd / kılıp ağzıma il tevehhüm pedîd (A.N.S.İ. 5138)

sunınge devresiğa **yitişkeç** barı / tüşüp her biri devredin bir sarı (A.N.S.İ. 5300)

yitişkeç biri birge aylandılar/ iki kulle dik işke katlandılar (A.N.S.İ. 5369)

işitkeç bu söz dâver-i çâre-res / alar çâresin kılmak itti heves (A.N.S.İ. 5679)
 alarga bu yirge **yitişkeç** maqâl / tulu' eyledi burc-ı ferhunde-fâl (A.N.S.İ. 5983)
 hem ol min şeh ü siz sipeh siz mañga / yaman kün **yitişkeç** peneh siz mañga (A.N.S.İ. 6206)
 ışık fartıdın ber yüzi örtenip / kişiğe ayak yirge **yitkeç** yanıp (A.N.S.İ. 6351)
tüketkeç felâṭun-ı dānā peyām / 'ıyān kıldı sokrāt mundağ kelām (A.N.S.İ. 6626)
 munı bil ki her ni ki bar cünbişi / nihāyetka **yitkeç** sükundur işi (A.N.S.İ. 6647)
 (8) ol ilgi kisilgenning hikāyeti kim qolığa töhmet tıği dest-bürd körgüzdi (9) ve ol
 hem-derdleriğa **yitkeç** dest-endazlığ bile nevha tüzdi (A.N.S.İ. LXXXII)
 alar allığa **yitkeç** ol sine-rış / digey sin ki bağığa sançıldı nış (A.N.S.İ.6708)
işitkeç bu söz baştın eylep qadem / kişi eyle kim kılsa 'azm-ı harem (A.N.S.İ. 6964)
işitkeç bu sözler min-i nā-tüvān / ölüğ cismime kirdi güyā revān (A.N.S.İ. 7007)

1.2.5.-GAIL, -KAIL

1.2.5.1.Ekin yapısı

Bu zarf fiilin etimolojisi hakkında çeşitli görüşler savunulmuştur. Bang -ğa gelecek zaman eki ile -al yardımcı fiilinden oluşan -alı zarf fiilin birleşmesinden; Salonen, Pröhle, Kotwicz ve Baskakov -gan sıfat fiil ekiyle -lı,-li isimden isim yapma ekinin birleşmesinden oluştuğunu söylerler. Brockelmann ise bu görüşleri kabul etmez. Çünkü Türk lehçelerinde isimdem isim yapma eki +lığ şeklindedir ve –ğalı ekinden sonra hiçbir zaman -ğ eki bulunmamaktadır. Räsänen de ekin -a/-e zarf fiili+kel- yardımcı fiili + -a/-e zarf fiilinin birleşmesinden meydana geldiğini savunmaktadır.¹⁰⁸

Talat Tekin, bu ekin iki farklı görevi olduğunu belirtir: Birincisi, “asıl eylemin amacını ifade etmek” yadag yabız boltı tip al-ğalı kälti “(Oğuzlar) Türklerin piyadesi bozuldu deyip (bizi tutsak) almak için geldiler” BK D32 (2000: 177), ikincisi ise “asıl eylemin başlangıç noktası olan bir eylemi ifade etmek”tir: türk bodun kılın-ğalı türk kagan olor-ğalı şantunğ balık(k)a taloy ügüzka tğmiş yok ärmış “Türk halkı yaratılalı, Türk hakani tahta oturalı Şantung (ovası) şehirlerine ve büyük denize kadar gittiği (hiç) olmamış.” (2000: 178).¹⁰⁹

¹⁰⁸Ebru Dilbas, “Türk Dilinde Zarf-Fiil Ekleri”, *Erciyes Üni. Academia.edu/27582365*

¹⁰⁹Aziz Gökçe, “Bünyesinde Art veya Ön Damak /g/ Ünsüzü Bulunduran Yapım Eklerinin Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Tarihsel Seyirleri Üzerine”, *Folklor Edebiyatı*, Cilt-Sayı:16-61, (2010), s.1

Gabain ise, bu ek hakkında şunları söylemiştir: “Bu zarf fiil, -u zarf fiili gibi, modal yardımcı fiillerden önce kullanılır: umuğ bol-ğalı u-ğaylar “umut olabilecekler”. Modal yardımcı fiil, bir isim şeklinde de olsa, kuruluş yine değişmez: yoldın ärtür-gäli u-mak “yoldan geçirtebilecek (yoldan uzak tutmak kabiliyeti)...”Gelecek zaman ifade ifade edilmek isteniyorsa, tasvirî fiillere bağlamak için -ğalı şekli -u’ya tercih edilir: öl-gäli tur- “ölmek üzere olmak”-ğalı zarf fiili, bol- yardımcı fiiline bağlanırsa, iktidar ifade eder: balıklı kuşlı uçğuta batğuta tapınça+kı uç-ğalı bat-ğalı bolurlar (HtY_{3 r7}) ‘balıklar ve kuşlar uçmakta ve (suya) dalmakta, isteklerine göre, uçabilir ve dalabilirler (balıklar ve kuşlar, isterlerse, uçabilir ve ‘suya’ dalabilirler)’ Yer yer bu zarf fiil, daha sonraki zamanlarda, (daha yakın metinlerde) ‘beri’ manasına sahiptir: yıllar aylar ärtgäli, ür kiç boltı (TtV₂₄) “yıllar aylar geçeli çok oldu (Synonym-Kom)”¹¹⁰

Necmettin Hacıeminoğluna göre bu ek Karahanlı Türkçesi ile yazılmış eserlerde az kullanılmıştır: barğalı < bar-ğalı “varalı” DLT I, 22, kılğalı < kıl-ğalı “kılalı, kılarak” KB 3214, öl-geli < öl-geli “öleli, ölerək” KB 4921 (1996: 175).

1.2.5.2.Ekin kullanılışı

1.2.5.2.1.Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

Mustafa Argunşah Çağatay Türkçesi kitabında, “-GAlI, -KAlI” ekinin sebep ve zaman işleviyle kullanıldığını belirtir. Sebep işleviyle “-mak için” anlamında zaman işleviyle de “-eli, -den beri” anlamlarında kullanıldığını belirterek örnekler verir. Bu ek metnimizde yalın şekilde yer almıştır. Üzerine herhangi bir isim işletme eki almamıştır.

1.2.5.3. Ekin Fonksiyonları

“-ğalı”

bu yaŋlıg kirip ħayl-ı eflāk ara / güzer **kılğalı** merkez-i ħāk ara (A.N.S.İ. 325)
 (17) bu ħamse tekmlide kim şalāt-ı ħamse edāsı dik evvel fecr secdātıdın sīmā ħüm fī vücūhuhim min (18) eşeri's-sücūd zümresiğa kirildi ve zühr reke'ātıdın ve'rke'ū ma'a'r-raki'in ħaylığa koşıldı ve 'aşr kıyāmıdın ve iķāmüs' iķāmis-şalāti cemā'atığa yüz (19) koyıldı ve mağrib kırā'a-tıdın iķrā bismi rabbike ellezi ħalağ ħalkığa baş

¹¹⁰A.Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*. Çev. Mehmet Akalın, (Ankara: Türk Dil Kurumu 71 Yayınları1988), s.86

indürüldi ve imdi 'işâ niyetidin 'atıl tab'ını gâflet uykusığa **barğalı** koymayın âdâbığa terğib kıldı (A.N.S.İ. V)

basılgaç ki yançılma mūr-ı za'if / ni iş **kılğalı** bolğay âyâ harif (A.N.S.İ. 655)

yemen san çıktı niçük kim süheyl / 'aķık **olğalı** taşları kıldı meyl (A.N.S.İ. 1523)

çü mülk **alğalı** de'b ü h^vârezm itip /teveccüh bile fetḥ-i h^vârezm itip (A.N.S.İ. 1528)

(14) dārānıᅇ iskender sözidin âşüfte bolup sipāh yıᅇmaᅇdın 'ālemğa âşüb salıp (15)

'ālem 'ālem çirik yıᅇp iskender rezmiğa 'azm **kılğalı** ve iskender hem ol deryā-yı

āfet muᅇbeleside seyl-i belā ve kūh-ı maᅇāfet muᅇbelesığa berᅇ-ı rezm ve veᅇā

yasap (16) yüzleşkeni ve āfāknı ol iki şāh zır ü zeber kıldırda dārānıᅇ livā-ı devleti

özge şarşar āfetidin ser-nigün bolup iskenderniᅇ mühceh-i 'alemi kıyaş livāsıdın

ötkeni (A.N.S.İ. XXVII)

ve ger bu başiretdin olsa yıraᅇ / öküş imtiᅇān **kılğalı** yaᅇsıraᅇ (A.N.S.İ. 2400)

kerānsız sipāhığa birdi hücum / yörup **kılğalı** fetḥ-i tebriz ü rüm (A.N.S.İ. 2414)

ni kim emridin āşikārā durur / ibā **kılğalı** kimge yārā durur (A.N.S.İ. 2582)

yasap irdi mellüv ᅇarab-hāneī / ᅇarab **kılğalı** ᅇasr-ı şāhāneī (A.N.S.İ. 3068)

cevābıᅇdın er boldı āşüfte şāh / kilip inin aᅇğa **bolğalı** 'özr-h^vāh (A.N.S.İ. 4281)

suda öy niçük kim ᅇabāb **urğalı** / hem ol baᅇr devrin ᅇnāb **urğalı** (A.N.S.İ. 6106)

ötüp **kılğalı** baᅇr içinde ᅇirām / bu ᅇaᅇᅇa digin on iki yıl tamām (A.N.S.İ. 6139)

alıpirdi çün mülk-i fānini ᅇazm / beᅇa mülkini **alğalı** kıldı 'azm (A.N.S.İ. 6523)

barı kildiler mātemin **sorğalı** / nihāyetdin artuᅇ ᅇamın **sorğalı** (A.N.S.İ. 6609)

bu iş **bolğalı** kılmadım söz heves / tekellüm kılip urmadım bir nefes (A.N.S.İ. 6695)

“-geli”

nigenc olsabirmekte bardur 'aziz / ni nāmūs iter **birgeli** bir peşiz (A.N.S.İ. 1143)

ᅇalāyıkᅇa yüzlendi bir inbisāt / ki **öltürgeli** yitti müfriᅇ neşāt (A.N.S.İ. 1298)

ata cān bitip oᅇlın **öltürgeli** / oᅇul hem aᅇğa ᅇiᅇ-i kın **sürgeli** (A.N.S.İ. 1819)

maᅇğa çünki meyl itti **öltürgeli** / başıᅇa cefā ᅇiᅇi **yitkürgeli** (A.N.S.İ. 1849)

çü bardı kişi **bilgeli** şerᅇ-i ᅇāl / ki öz ᅇidmetin niᅇün itmiş usal (A.N.S.İ. 1942)

anıᅇ birle bu mācerā **sürgeli** / baᅇāyānı dīvānğa **kiltürgeli** (A.N.S.İ. 1943)

sikender okuᅇaᅇ bititti mişāl / ki siz **kilgeli** bolmaᅇᅇāşüfte-ᅇāl(A.N.S.İ.3064)

(13) yiti ᅇaᅇimniᅇ iskender anasıᅇa 'azā **yitkürgeli** kilmekleri ve her biriniᅇ du'ā

ve şenā gül-rūᅇlarıᅇa özge 'ibāret dībālari libāsı kiydürüp (14) cilve birgeni ve taᅇsın

ü āferin meh-veşleriᅇa özge elfāᅇ geᅇherlerin taᅇᅇanıve ol daᅇı yitti felek ᅇasıda dehr

zāl dik özni pest tutup alarᅇa ma'zeret āşikār kılganı (A.N.S.İ. LXXXI)

“-kālî”

kopup **çıkqalı** meyl körgüzdi hayl / közi şahınıñ uykuğa kıldı meyl (A.N.S.İ. 1312)
 kulağın tutup tartıp **uygatqalı** / köz açqan tümen nâz oqın **atqalı** (A.N.S.İ. 2747)
 kıya dik bilide kemer üzre tîğ / kemerdin ‘adü **çapqalı** bî-dirîğ (A.N.S.İ. 5376)

“-keli”

melekdin tolup bes ki her qol aña / nüzül **itkeli** bağlanıp yol aña (A.N.S.İ. 322)

qarındaş tapıban qarındaşını / dem-â-dem tilep **kiskeli** başını(A.N.S.İ. 1820)

şabûhî çağı köz açıp mäh-veş / humâr **itkeli** ref’ olup cür’a-keş (A.N.S.İ. 2740)

çikip ança ni’met ki çarğ-ı denî / hırâm **itkeli** tüşte körmey anı (A.N.S.İ. 3415)

haq ehli qaşıda şeyh-i nîk-baht / cülûs **ilkeli** kılmayın meyl-itaht (A.N.S.İ. 3700)

ciger-hün-ı bî-dil kılıp dest tay /hem ol şehir geşt **itkeli** urdı pey (A.N.S.İ. 3943)

ni taptı yörüp rezm iterge cihet / ni haylını def’ **itkeli** maşlaht (A.N.S.İ. 4511)

‘izârı üze ikki kımaç köz / ulus qanını **ıçkeli** aç köz (A.N.S.İ. 4619)

tevâzu’ bile çîn şehi turdı h^vaş / şeh allığa **sözletkeli** pîş-keş (A.N.S.İ. 4717)

mübâriz tilep **tökkeli** qanını / reh-âverd üçün **algalı** cânını (A.N.S.İ. 5361)

(7) iskenderniñ mağrib diyârı fethidin soñra rümğa ‘azm itkende ye’cüc zulmıdan
 kayruvân nevâhîsi halkınıñ tazallum (8) kılganı ve anıñ ol belâ rahnesini **birkitkeli**
 sed tarhı salğanı ve mühendis-veş mi’mârlar ve hind sipeh-âyin seng-kârlar şihâb-
 kirdâr (9) vech bile sed ornığa reng tökmek ve ‘utârid-hayâl üstâdlar ve zühâl-âşâr
 haddâdlar keç ornığa rüy-ı mañlül ve ehek yirige pülâd-ı maşkül qoyup sed uçın
 felek tãkığa tigürgenleri (A.N.S.İ. LXVIII)

bolup fâsıl ol tağqa bu dere / ‘ubür **itkeli** ol gürüh-ı sere (A.N.S.İ. 5662)

yitişkey barınıñ başıda ğazab / barı il qanın **ıçkeli** teşne-leb(A.N.S.İ. 5686)

1.2.6. -GANÇA (<-GAN+ÇA)

1.2.6.1. Ekin yapısı

-GAN sıfat-fiil ekiyle eşitlik durumu ekinden oluşmuştur. Eklendiği fiile “-
 diği kadar, -diği gibi” anlamları katar. Sıfat-fiilden sonra iyelik ekleri de alabilir:
 küyide yol tapmasam düzağ sarı bar-ğança bar “onun köyünde yol bulamasam
 cehenneme varıncaya kadar git” (Nevayi), yêt-kençe “yettiği kadar”¹¹¹

¹¹¹Argunşah.(2014), *a.g.e.* s.158.

1.2.6.2.Ekin kullanılışı

1.2.6.2.1.Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

Bu zarf fiilin isim işletme ekleri ve edatlarla ile birlikte kullanımı bulunmamaktadır. Tüm metinde yalın halde bulunur.

1.2.6.3. Ekin Fonksiyonları

“-ğança”

letâyif tapılmas idi ança hem / yana törtige lâhik **olğança** hem (A.N. S.İ. 685)

kaçan kıldı miñg ħasm kîn-ħ^vâh oħı / yarım kiçe **kılğança** bir âh otı (A.N.S.İ. 1481)

añga niçe kuvvet muñga ança za'f / diy **alğança** kuvvet diy **alğança** za'f (A.N.S.İ. 2004)

mini eyle āgaħ ki ol iş kılay / niçe eyley **alğança** gūşiş kılay (A.N.S.İ. 4310)

“-gençe”

kılıp olça ħâtırğa **kilgençe** iş / alarğa naşib olmadı ança iş (A.N.S.İ. 997)

barı kılğanın dimek âsân imes / **digence** tükenmeklik imkân imes (A.N.S.İ. 1503)

1.2.7. -GAndA, -KAndA(<-GAn/-Kan+dA)

1.2.7. 1.Ekin yapısı

Türkçede eklerin bir bölümü bir başka ekle birleşmek yoluyla oluşturulmaktadır. -GAn sıfat-fiili de bulunma hali eki +DA ile birleşmek suretiyle -GAndA zarf-fiil ekinin kuruluşunu sağlamaktadır.

Bu yapı Kıpçak ve Çağatay lehçelerinde -GAndA, Oğuz grubu lehçelerde ise -AndA şeklinde görülmektedir. Çağataycada, -GAn sıfat-fiili bulunma hali eki +DA ile birleşip zarf-fiil işleviyle “-dıħı zaman, dıħında” anlamında, hareketin zaman sınırını zarf işleviyle belirtmektedir.¹¹²

1.2.7.2.Ekin kullanılışı

1.2.7.2.1.Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

Bu zarf fiilin isim işletme ekleri ve edatlarla ile birlikte kullanımı bulunmamaktadır. Tüm metinde yalın halde bulunur.

1.2.7.3. Ekin Fonksiyonları

“-ğanda”

¹¹² Ali Akar, “-GAn Sıfat Fiil Eki”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, C.14,(Güz 2003), s. 103-115.

çü deryâ-yı rahmetka **salğanda** mevc /kuruğ qalmamış ni hażiz u ni evc (A.N.S.İ. 120)

tamızganda her qatre-i su aᅇga / su ornıda tamğandurinçüaᅇga (A.N.S.İ. 672)
 anıᅇg dik ki **bolğanda** ol zer-feşān / yitip barça ‘ālemga andın nişān (A.N.S.İ. 835)
 keyāniler **olğanda** bir bir nihān/ ki dārā-yı behmenğa qaldı cihān (A.N.S.İ. 1002)
 meger feth **boğanda** mağrib-zemīn / şehī zāhir eylep idi qatl u kīn (A.N.S.İ. 1164)
 yörüp çīnga **bolğanda** mesned-nişīn/ kemer bağlap allında ᅇākān-ı çīn(A.N.S.İ. 1537)
 sipāhān sarı dest **kılğanda** tay / binā eyleben şehri andağ ki rey (A.N.S.İ. 1543)
 ki ‘ālemni **alganda** cemşid şāᅇ /kim ol ᅇusrevī irdi ᅇikmet-penāᅇ (A.N.S.İ. 3090)
 bu eşcār evcide her cins tayr / bolup tayer **olğanda** eflāk-seyr (A.N.S.İ. 3827)
 yimekke ulus meyli **bolğanda** fāş /gezek ortadın çıktı tartıldı aş (A.N.S.İ. 4710)
 velī bolmağay andın artuğ tarab / ki **salğanda** cān içre hicrān ta‘āb (A.N.S.İ. 5547)
 balıqlar ki **bolğanda** cünbiş-nümāy / öte almağay sür‘at itse bir ay (A.N.S.İ. 6325)
 qazāsıdın **olğanda** āgāᅇliğ / asığ kılmayın ᅇaşmet ü şāᅇliğ (A.N.S.İ. 6459)

“-gende”

üzülgende tapıp çü tāb u şikenc / iki ‘anberīn ef‘i ol cism genc (A.N.S.İ. 206)
 çü **ölgende** birür bu ikki metā‘ / tiriglikte neyiçün kılurlar nizā‘ (A.N.S.İ. 1191)
 yakīn bilse **tüzgende** pīrāyesin / ri‘āyet çağı her kişi pāyesin (A.N.S.İ. 2357)
 iki vaşfın tılısm **eylegende** ᅇakīm / bu nev‘ eylemiş saz ᅇab‘-ı selīm (A.N.S.İ. 3094)
 cenābıᅇgga **kilgende** bī-hāl idük / söz ayturda qorqunçdın lāl idük (A.N.S.İ. 3733)
 tirilgen zamān sebze **ölgende** hūt / ki subᅇāne ᅇayye‘l-lezī lā-yemūt (A.N.S.İ. 4962)
 tiᅇgiz içre itkenge hem-ber ol / beyābānda **ölgende** hem yāver ol (A.N.S.İ. 6456)

“-kende”

‘adāletka **yitkende** kılmış ᅇudā /öz atını el-‘adl birle edā (A.N.S.İ. 1366)
 ki ‘adl içre **ötkende** bir sā‘atı / irür biᅇ ki cinn ü beşer tā‘atı (A.N.S.İ. 1387)
 birige niçe genc ü maᅇzen tolup/ yana birge **yitkende** taz‘īf olup (A.N.S.İ. 2502)
 bu kim emri **yitkende** ‘azm itmedim / aᅇga gāyet ‘aczdın yitmedim (A.N.S.İ. 3670)

1.2.8. -GAndIn (soᅇgra) (<-GAN+dIn),-KendIn (soᅇgra) (<-Ken+dIn)

1.2.8.1.Ekin yapısı

-GAN sıfat-fiil ekiyle ayrılma durumu ekinden oluşmuştur: bolğandın soᅇg
 “olduktan sonra” (qatıq bol-ğandın soᅇg biri birige yapışa turur “katı olduktan sonra

birbirine yapıştır” -Ebulgazi Bahadır Han), eşit-kendin soᅅg “işittikten sonra”(Kara Han bu sözni eşit-kendin soᅅg “Kara Han busözü işittikten sonra”¹¹³

Mustafa Argunşah’ın bu tanımında geçen “soᅅg” edatı bizim metnimizde “soᅅgra” şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

1.2.8.2.Ekin kullanılışı

1.2.8.2.1.Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

Bu zarf fiilin isim işletme ekleri ve edatlarla ile birlikte kullanımı bulunmamaktadır. Tüm metinde yalın halde bulunur.

1.2.8.3. Ekin Fonksiyonları

(10) maᅅmūd hikāyeti kim ecel ağır uykusığa **barᅅandın soᅅgra** mes'üdnıᅅg (11) tüşige kirdi ve (11) tüşige kirdi ve ‘adālet ‘aynım bī-dār kıılır üçün aᅅga pendler birdi (12) ve naşihat zülālıdın anıᅅg yüzige bir su urdı kim anı ᅅaflet uykusıdın siskendürdi (A.N.S.İ. XXI)

(8) iskenderniᅅg kıuyaş dik cihān-gırlıkidin soᅅgra deryā fethi üçün (9) ārzū kimesige kirip heves yilkenin tartkanı ve ᅅukemā ittifākı bile rüm deryası sāhilide ‘ālem mülkiniᅅg māhir tüccalārın yıᅅıp kime tertūbiᅅa emr kıılᅅanı (10) ve üç miᅅg hilāl-i kıavs-mānend **kurulᅅandın soᅅgra** mihver-āsā türler bile alarᅅa kıatık yaydın kııkᅅan oᅅ dik revānlık birmekleri ve anıᅅg (11) ol sefinelerde mevc ᅅuᅅūtidın biᅅār feth-nāmesin oᅅuᅅanı (A.N.S.İ. LXXII)

(15) iskenderniᅅg yitti deryā bile on ikki miᅅg cezāyir bilādın **feth itkendin soᅅgra** (16) kim bir kıatla muᅅit devresin pergār-şıfat ivrölüp irdi muᅅit noᅅᅅa-gāᅅıᅅa ‘azimet kıılᅅanı ve ol seyrde yıᅅaᅅ merākibniᅅg yildin ᅅareketi ve su deşᅅtiniᅅg semāvī (17) hey’eti ve kölekdin ol deşᅅt ara köp arᅅadal nümū-dārı ve ᅅabābdın ol yol ara köp seng-rīze āşarı ve iskenderniᅅg muᅅit merkezige yitkeni ve çarᅅ dölābı anı aylandırıp iskenderiyye ‘azmitkeni(A.N.S.İ. LXXVI)

iskenderniᅅg keşmır şehriᅅa **yitkendin soᅅgra** mellüvniᅅg tılısm kıorᅅanıdın keşmırdın yil bile otı oᅅurlaᅅanı ve ol vilāyetni bir ölüᅅ cism dik ki nefsi münᅅatı’ ve ‘azīzi ᅅarāreti(6) müntefi bolmış bolᅅay kıılᅅanı ve eflāᅅünniᅅg ol tılısmı açᅅanı ve yaşıᅅan yil bile mellüvniᅅg ᅅayātın ber-bād itip maᅅfı ot u şerār u aᅅkerin anıᅅg ᅅırmen-i (7) ‘ömriᅅa saᅅᅅanı ve iskenderniᅅg mellüv ornıda firüzniᅅg çerāᅅ-ı devletin yarutᅅanı (A.N.S.İ. XXXIX)

¹¹³Argunşah (2014), *a.g.e.* s.159.

(23)ol gâfil yigit hikâyeti kim vâkıf bir naşihatıkadın bilmedi iş vaqtıdın (24)min ötkendin soñgra peşimânlığı sūd kılmadı (A.N.S.İ. XLI)

1.2.9. -GİnçA, -GUñçA, -KUñçA(<-GUN/ -KUN +çA<-GU+çA)

1.2.9.1.Ekin yapısı

Bu ekin yapısı hakkında bilim adamları farklı görüşlere sahiptir.

Talat Tekin’e göre bu zarf-fiil eki “asıl eylemin işlenmesi için geçecek zaman sınırını belirtir. to”uz “at üçürgün toplu-ğınça tãritzün “Dokuz kat keçe delininceye kadar terlesin” IB₅₀ (Tekin 2000: 179)¹¹⁴.

Prof. Dr. Zeynep Korkmaz Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), (TDK, Ankara, 2003) adlı çalışmasının 1004. sayfasında yer alan 454. dipnotta şunları söylemektedir: “Bu ekin yapısı üzerinde de farklı görüşler öne sürülmüş- tür: Gabain’e göre (Özb. Gr. §287), fiilden ad yapan -g eki ile +ı iyelik ve +ça eşitlik durumu birleşmesinden (< -g+ı+n+ça); Deny’ye göre (Grammaire de la langue Turque (dialecte Osmanlı), Paris, 1920-1921, § 979) kañ+Çañ ~ kañ+çañ birleşmesinden; Kononov’a göre (Grammatika Sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka, Sovyet Bilimler Akademisi, Moskva-Leningrad, 1956): -gın ~ -gan + -ca < cag kaynaşmasından; Ergin’e göre -gın+ça eklerinin birleşmesinden oluşmuştur. Banguoğlu ise (SN §217), -İcAk (< -gU+çA) zarf fiiline bir zamir -n’ sinin sokulmasıyla oluştuğu görüşündedir. Bizce bu konuda tarihî gelişme sürecine en uygun yapı açıklaması Gabain’inkidir. Çünkü Kutadgu Bilig başta olmak üzere bütün eski metinler, bu yapıyı gerçekleştiren işlev örnekleri vermektedir.”¹¹⁵.diyerek Gabainin görüşünü kabul etmiştir.

Mehmet Akalın’ın çevirisini yaptığı “Eski Türkçenin Grameri” kitabında Gabain, bu ek hakkında şunları söylemektedir: “Bu zarf fiil, ‘-ınca, -dığı müddetçe, -ıncaya kadar’ manasına gelen cümle belirleyicisi olarak vazife görür; isme gelen diğer şekil unsurlarıyla genişletilebilir ve +ı+ 3. şahıs iyelik eki olduğu için (-ğ+ın+ça) dudak uyumuna girmez. küçi yit-ğınçā (TTV A₇₃) “gücü yettiği müddetçe”; işlärkä inanma-ğınça (TTI₈₀) “işlere inanılmadığı müddetçe” ançağınça (Suv. 6I₈, I₄)

¹¹⁴Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, (Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 179,2000http://dergipark.gov.tr[18.01.2019]

¹¹⁵Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*,(Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: , 2003), s.827.

“nihayet, o esnada” kelimesi belki de ança+”+ın+ça’dan oluşmuştur; tur-ğınça+ra (TTX₃₄₃) “hemen, derhal” (Gabain 1988: 87)¹¹⁶

Harezmi Türkçesinde ek daha sık ve eski şekli /G/’li olarak kullanılmıştır. Ekin hem düz hem de yuvarlak ünlülü şekilleri ile -Kınça ve -Kunça şekillerinin Harezmi Türkçesinde görülmesi dikkat çekicidir.

-GInça- zarf-fiil eki Kıpçak sahasında az görülmektedir. Ayrıca Kıpçak sahasında Oğuzlaşmanın bir belirtisi olarak /G/ sesinin düştüğü örnekler de vardır¹¹⁷.

Ahmet Bican Ercilasun “Türk Dili Tarihi” adı kitabında Çağatay Türkçesinde “-ğInça” zarf-fiil ekinin yuvarlaklaşarak “-ğUnça” şeklini aldığını belirtir¹¹⁸.

1.2.9.2.Ekin kullanılışı

1.2.9.2.1.Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

Osman Fikri Sertkaya’nın hazırlamış olduğu “Harezmi, Kıpçakve Çağatay Türkçesi Üzerinde Araştırmalar” kitabının içinde yer alan Janos Eckmann’ın “Çağatayca” makale çevirisinde -ğınça/-günçe eki ile ilgili aslında iki teşkilin olduğu bunlardan yalnız -ğınça’nın asli bir zarf fiil eki olduğundan, Çağatayca’da her iki şekilde zarf fiil eki olarak kullanıldığından ve a:“neye kadar, -diği müddetçe, -meden önce”; b: “-mak yerine, -eceğine, -ecek yerde”¹¹⁹ anlamlarında kullanıldığından bahsedilmektedir.

1.2.9.3. Ekin Fonksiyonları

“-ğınça

keremdin kişi kayda saçkay direm / direm sin aña **kılmağınça** kerem (A.N.S.İ. 106)

sin **olğınça** bu il başıdın yırak / yırak bolsalar cānıdın yahşırak (A.N.S.İ. 1268)

aña böyle **bolğınça** rıhlet dağı / kilip irdi erkān-ı devlet dağı (A.N.S.İ. 3396)

“-günçe”

alardın kaçan **yitmegünçe** meded / maña nāme şebt itkeli kayda had (A.N.S.İ. 706)

bu sözler **digünçe** aqız kanımız / ki bolsun yoluñguzda fedā cānımız (A.N.S.İ. 1267)

¹¹⁶A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*(çev.) Mehmet Akalın, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 71, 1988), s.87

¹¹⁷Funda Toprak, “Harezmi Türkçesi ve Fiillerin Özellikleri” *TİKA / Ankara Sosyal Bilimler Dergisi*.116

¹¹⁸Ercilasun. (2012), *a.g.e.* s.427.

¹¹⁹Eckmann (2003), *a.g.e.* s.100-101

velikin sikender sarı barça cezm / ki kılmak kirek taᅅla **ölgünçe** rezm (A.N.S.İ. 2031)

min eylep niçe ay beyābānnı tay / **yitürgünçe** bu mülk ü kişverge pey (A.N.S.İ. 2672)

bu düstür ile ibtidā kıldılar / **tüketgünçe** bir bir edā kıldılar (A.N.S.İ. 2705)

kişi tanımay munda miᅅdin birin / alar **dimegünçe** ol iş sāhirin (A.N.S.İ. 3017)

kılıp hey **digünçe** bu vādini tay / çü kıysaᅅ qarılık tarıkıᅅa pey (A.N.S.İ. 3499)

velikin qolumdın kilür munça iş / ki kılgay min allıᅅda **ölgünçe** iş (A.N.S.İ. 5471)

aᅅga kim cihān kāmın eyler heves / bu efsāne tenbīhi **ölgünçe** bes (A.N.S.İ. 6419)

körüp il bu yaᅅlıᅅ felek cevriini / **öçürgünçe** āşūbdın hevrini (A.N.S.İ. 6537)

küşād **eylegünçe** bu muᅅkem ᅅiᅅār / besī eylep efsānede iᅅtiᅅār (A.N.S.İ. 7037)

“-kūnça”

ᅅuşūlıda anıᅅ **uzatkūnça** qol / sūhūlet bile qoptı allımdınol (A.N.S.İ. 587)

tilin ‘özr sarıkılıp nükte-senc / ki **buşkūnça** ᅅöd yitmedi yolda renc (A.N.S.İ. 3703)

bu işte ᅅücūm itti qayᅅu aᅅga / taᅅ **atkūnça** yok irdi uyᅅu aᅅga (A.N.S.İ. 4191)

çü köymiᅅ öyi yumup **açkūnça** köz / dimiᅅ aᅅga ᅅāᅅib-dilī beyle söz (A.N.S.İ. 4445)

taᅅ **atkūnça** āşūb u ᅅavᅅā bile / qalın meᅅellik ‘alālā bile (A.N.S.İ. 5730)

“-kūnçe”

ni menzilᅅa **yitkūnçe** ger renc olup / velī behre menzilde bir genc olup (A.N.S.İ. 361)

tüketkūnçe sözni ᅅeh-i nükte-gū / mehābet iᅅitküçini kıldı su (A.N.S.İ. 1668)

yitüşkūnçe bu nāme birle resūl / özi daᅅı ᅅehr iᅅre kıldı nüzūl (A.N.S.İ. 3067)

yaᅅı miᅅᅅge **yitkūnçe** irdi bu ᅅāl / birev kıldı ᅅayret yüzidin su’āl (A.N.S.İ. 6423)

1.2.10. -GuçA, -KUçA(<-GU+çA)

1.2.10.1. Ekin yapısı

-gu/-gü sıfat fiili (gelecek ve gereklilik ifade eder) eki ve -ça eşitlik ekinin birleşmesiyle oluşmuş bir birleşik zarffil ekidir. Bu çalışmamızda çok fazla örneᅅi bulunmamaktadır.

1.2.10.2.Ekin kullanılışı

1.2.10.2.1.Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

-ğunça / -ğünçe ve -ğuça / -güçe zarf fiil eki, sedasız konsonantlardan sonra daha çok *ğunça/-künçe* ve *ğuça / -küçe*¹²⁰ şeklinde kullanılmaktadır. Fiile “-dikçe, -acak kadar” anlamları vermektedir.¹²¹

Yine Eckman’a göre -ğuça/-güçe zarf fiil eki -ğu/-gü sıfat fiil ekinin eşitlik çekiminden başka bir şey olmadığını ve “kadar, süresince, yeterince” anlamlarını taşıdığını belirtir. Bu manaya daha önceki dönemlerde rastlandığı gibi Çağatay Döneminde de rastlandığını belirtir.¹²²

1.2.10.3. Ekin Fonksiyonları

“-ğuça”

kisip deştñiṅ rāh u bī-rāhını / aṅṅa **salğuça** sāye-i cāhını (A.N.S.İ. 2924)

ḳoyun dik yüz urḡum durur her ṫaraf / bu ḥāki beden **bolğuça** ber-ṫaraf (A.N.S.İ. 3937)

“-küçe”

muṅḡa **yitküçe** barça irān-zemīn / bolup irdi ḥükmiḡa zīr-niḡin (A.N.S.İ. 2859)

1.2.11. -(U)p,-ban /-ben gerundiumu (bağlayıcı gerundium)

1.2.11.1.Ekin yapısı

Orhun Yazıtlarında ve Karahanlı Türkçesinde sıkça rastladığımız -UbAn- /-Iban- /-bAn zarf-fiil eki Harezmi Türkçesinde -p, -I ve -U, -A zarf-fiil ekleri hem zarf-fiil olarak hem de birleşik fiillerde bağlayıcı olarak kullanılmışlardır.

Muharrem Ergin Türk Dil Bilgisi kitabında -uban/-üben ekinde şu şekilde bahsetmektedir. “Eskiden kullanılan bugün unutulmuş bir gerundium ekidir. Asıl ek -uban, -üben olup -ubanı, -übeni ve -ubanın, -übenin onun genişlemiş şekilleridir.-uban, -üben, -up, -üp dolayısıyla -p gerundiumundan çıkmıştır. Fakat bu türeyiş çok eskidir. Daha Eski Türkçenin başlarında -pan,-pen şeklinde bu gerundiumu görürüz.-p gerundiumuna bir -an,-en unsurunun eklenmesiyle ortaya çıkmış olduğu görülen bu gerundium eki sonradan -p gerundiumunun gelişme seyrine uygun olarak Batı Türkçesinde başına vokal almış ve p’si de iki vokal arasında b olduğu için -uban, -

¹²⁰Eckmann,(2003), *a.g.e.* s.108

¹²¹Argunşah,(2014), *a.g.e.* s.159.

¹²²Eckmann (2003), *a.g.e.* s.100.

üben şekline geçmiştir. Eski Anadolu Türkçesinde sonradan bundan -ubanı, -übeni ve -ubanın, -übenin şekilleride çıkararak bu üç şekil yan yana kullanılmıştır: san-uban, iste-y-üben, kalk-uban, gel-übeni; var-ubanın, di-y-übenin misallerinde olduğu gibi.”¹²³

Köktürkçede zarf fiil eki -p'dir. Ek, ünlü ile biten tabanlara - p, ünsüzle bitenlere çoğunlukla -(I)p, son hecesinde yuvarlak ünlü bulunanlara da -Up şeklinde gelir (Gabain 1995: 84). Eski Anadolu Türkçesinde ek daima yuvarlak ünlüyle kullanılır (Gülsevin ve Boz 2004: 152). Çağatay Türkçesinde hem düz hem de yuvarlak yardımcı ünlü alabilen ek (Eckmann 1988: 113, 114), düzlük yuvarlaklık uyumuna girmiştir.¹²⁴

Gürer Gülsevin ve Erdoğan Boz (2004) “Eski Anadolu Türkçesi” adlı kitabında -up, -uban ve -ubanın zarf fiillerini “Bağlama zarf fiil ekleri” başlığı altında örneklerle vermiştir.-uban zarf fiil ekinin -up zarf fiil; -ubanın zarf fiilinin -uban zarf fiil ekinde genişletilmiş şekli olduğunu belirtmişlerdir.¹²⁵

-pAn, -pAnIn zarf-fiil (gerundium)eki: Taş yazıtlarla n lehçesi ve nadiren de y lehçesi metinlerinde görülen bu ek -p zarf fiili ekinin genişletilmiş bir türüdür. Türkiye Türkçesinde -p ve -arak/-erek eklerini karşılar. Kullanışı oldukça boldur. Biz bu eki, daha sonraki dönemde ön sesi tonlulaşmış -bAn, -bAnI, -bAnIn genişletilmiş türleri ile Eski Anadolu metinlerinde bol bol bulabilmekteyiz.¹²⁶

Schinkewitsch, -p zarf-fiilini Harezmi Türkçesinde geçmiş zaman zarf-fiili (“Gerundium perfecti”) olarak adlandırmasına rağmen bunu gösterdiği hareketin asıl hareketten biraz önce (“etwas früher”) ve asıl hareketle aynı zamanda (“zu derselben Zeit”) gerçekleştiğini belirtmektedir. (1927,23). Çağatay’a göre bu zarf-fiil, Eski Anadolu Türkçesinde hem”esas fiille aynı zamanda olan işi” hem de “esas fiilden bir an evvel tamamlanmış işi” anlatmaktadır (1948,27). Korkmaz, aynı lehçe için “esas fiilden biraz önce veya onunla aynı zamanda” şeklinde ifade ettiği benzer görüşlere sahiptir.(1973,193). Şçerbak, bu zarf-fiili Çağatayca için geçmiş zaman zarf-fiili (“deepriçastie proşedşego vremeni”) olarak adlandırmaktadır (1962,171). Eckman

¹²³ Ergin (2009),*a.g.e.* s.345

¹²⁴ Ümit Eker,(2010) “Çağatay Türkçesinde Eklerde Görülen Yuvarlaklaşmalardaki Eski Anadolu Türkçesi Etkisi”,*Turkish StudiesInternational Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume*Cilt-Sayı:5-1, s. 374-389

¹²⁵G. Gülsevin ve E. Boz, *Eski Anadolu Türkçesi*, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2004), s.152

¹²⁶Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*,(Ankara: TDK Yay, 2013), s.52

ise, aynı lehçe için bunun, aynı zamanda (“simultaneous”) ve birbirini takip eden zamanda (“successive”) olarak iki durumundasn söz etmektedir.(1966,149).¹²⁷

1.2.11.2.Ekin kullanılışı

1.2.11.2.1.Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

Vokalle biten kök ve gövdeler eki doğrudan doğruya alır: asrap saklayıp dép “deyip” oku-p “okuyup”, yürü-p “yürüyüp”; konsonantla bitenler, araya bir yardımcı vokal alırlar: al-ıp “alıp”, kél-ip “gelip”, qop-up “çıkıp yükselip”, kör-üp “görüp”¹²⁸.

1.2.11.3. Ekin Fonksiyonları

“-ıp”

iki harf emrin **kılıp** nükte ver / ‘ıyân eylediñg munça dil-keş şuver (A.N.S.İ. 20)
 iki üç ü dört **açılıp** perleri / hārīm-i celālīñg kebūterleri (A.N.S.İ. 22)
 közidin belā raḥnesi **açılıp** / demidin nuḥūset otı **saçılıp** (A.N.S.İ. 39)
 sa’ādet ziyāsın **saçıp** mihr-sān / yüzinde şeref ḥullesi ṭaylesān (A.N.S.İ. 42)
 menāzilğa bat bat **kılıp** işti’āl / atın gāh **aytıp** bedr gāhī hilāl (A.N.S.İ.70)
kılıp köñglini rāz gencinesi / yüzün eylediñg zāt āyīnesi (A.N.S.İ.87)
 aṅga sin ḥazāyin iligin **açıp** / çü saçmaqqa emreyleben ol **saçıp** (A.N.S.İ.108)
 qadımın hacālet yüki ḥam **kılıp** / aṅga cürm serbāzlıg hem **kılıp**(A.N.S.İ.123)
tutaşıp vücūdumğa ḥirmān otı / ni ḥirmān otı belki ‘ısyān otı (A.N.S.İ.124)
 tün ü kün ḥarābat ara mey-perest / **kılıp** özni ‘ısyān meyi birle mest(A.N.S.İ.144)
 dimey kirri rūsül her ni kim rūḥ / bu kibrītdin barça **tapıp** fütūh(A.N.S.İ.170)
 ḥiredqa **salıp** ‘acz zātīñg siniñg / ḥired ehliğa mu’cizātīñg siniñg (A.N.S.İ. 177)
 kelāmī ki sindin **tapıp** intizām / anıñg lafz-ber -lafzı mu’ciz-nizām(A.N.S.İ. 181)
 sini çünki sācid **kılıp** kird-kār / aṅga secde kılmak**bolup** āşikār(A.N.S.İ. 187)
kılıp fāş maḥfūz asrar fenin / zarūret ki mihr itti öz maḥzenin(A.N.S.İ. 195)
kılıp her kün ol sāyeğa reşk fāş / töker **sargarıp** titrep eşkin quyaş(A.N.S.İ. 201)
 dimey zülfi iki gīsū-yı ‘anberīn / **kararıp** alar ‘ıtrıdın müşk-i çin (A.N.S.İ. 203)
 üzülgende **tapıp** çü tāb u şikenc / iki ‘anberīn ef’i ol cism genc(A.N.S.İ. 206)
 kaçan kim tarar çağda tābın **açıp** / şabā berg-i gül üzre sünbül **saçıp** (A.N.S.İ. 207)
 dimey hāl gīsū-yı müşk-riz / **kılıp** āferiniş üzre müşk-biz (A.N.S.İ. 221)

¹²⁷Mustafa Uğurlu “-ArAK ve-p ile Kurulan Zarf-Fiilli Parçalarda Sınır Vurgulayışın Rolü”,3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı1996,Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu*, (Ankara: TDK yayınları:678,1999)

¹²⁸Eckmann,(2003),*a.g.e.* s.109

ni sîmîn varak belki yüz lem'a nûr / **kılıp** ol şebistânda her yan zuhûr (A.N.S.İ. 224)
 kayan kim **salıp** gâm be-yek nazar / yüz ança **kılıp** gâmı anıñg güzer (A.N.S.İ. 238)
 yolıdın **kaçıp** zâhir itmey sürûd / revân yaşurup çâderi içre rûd (A.N.S.İ. 254)
kisalıp ulus terkidin kınğa tiğ / **kılıp** terk-i kan tökmekin bî-dirîg (A.N.S.İ. 258)
 du'asığa minberde çün qol **açıp** / basığa felek naqd-ı encüm **saçıp** (A.N.S.İ. 260)
açıp güllerin ol müsemmen çemen / başı üzre **saçıp** gül ü nesteren (A.N.S.İ. 264)
 hamel çün anıñg dik **tapıp** mihrîbân / kirekmes diben müsî yañlıg şebân (A.N.S.İ. 265)

iki peyker **açılıp** du'asığa il / **tañgıp** hıdmetide iki yirde bil (A.N.S.İ. 267)
 müşerref**kılıp** çünki harçengni / açıp rahşî tîmarığa çengni (A.N.S.İ. 268)
kaçıp şîr yitken zamân ol dilîr / qarî tülkü ol nev' kim yitse şîr (A.N.S.İ. 269)
 çayan nûş saçmak**kılıp** ihtidâ / itip nîşiniñg bend bendin cüdâ (A.N.S.İ. 272)
 yolu üstide qopqa kim su **saçıp** / saçar vaqtı su yok inçü saçıp (A.N.S.İ. 275)
 felek bağı andağ **tapıp** zîb ü fer / ki bir çarh olup anda her nîlüfer (A.N.S.İ. 277)
 ötüp dağı bir yirge **tartıp** 'alem / ki bolmay aña hem-rehî hem-çadem (A.N.S.İ. 286)
kılıp püyedîn peyk-i eflâk gerd / çadem almayın rahş-ı gerdün-neverd (A.N.S.İ. 287)
 özidin çü cânıda qalmay nişân / **salıp** özni cânân sarı cân-feşân (A.N.S.İ. 293)
 çü özlükni özdin **kılıp**- ber-çaraf / kılıp cilve maqşûd aña her çaraf (A.N.S.İ. 295)
kılıp meyl ümmet nizâmığa hem / **yanıp** lî ma'a'llâh maqâmığa hem (A.N.S.İ. 304)
kılıp müstemi'lıgda 'arz-ı niyâz / **tapıp** haq te'âlâdın ismâ'-ırâz (A.N.S.İ. 305)
 eğer mahfî vü fâş olup haq sözi / özi **aytıp** u hem işitip özi (A.N.S.İ. 306)
 çü **tapıp** tilep tapmağannı kişi / kirip köñlige 'avd kılmak işi (A.N.S.İ. 309)
yanıp yüz koyup rahş u yoldaşığa / tanılmay yitişkeç alar kaşığa (A.N.S.İ. 312)
 gülî çün **kılıp** tâze bu bâğnı / itip gayret 'arş tofrağnı (A.N.S.İ. 330)
 tüşüp bolgaç ârâm-gâhı vişâk / **yanıp** peyk ü cennetka iltip burâk (A.N.S.İ. 331)
 barıp kilmek andağ**tapıp** ittişâl / ki bolmaq burun soñgra lafzı muhâl (A.N.S.İ. 334)
 demî seyr iterdin biyik himmeti / murâdını hâşıl **kılıp** ümmeti (A.N.S.İ. 336)
 aña çıkmak olmay kişiniñg işi / meger kim **çıkıp** bir iki üç kişi (A.N.S.İ. 353)
kılıptenğa âsüdeliğni harâm / hem ol dört menzilni kıldım hırâm (A.N.S.İ. 358)
salıp çün biyik yolğa çıkmakça hîz / mekân tayy **kılıp** ot kibi germ ü tîz (A.N.S.İ. 360)

salıp köñlüme söz dimek niyyetin / kiyip ignime dağı söz kisvetin (A.N.S.İ. 396)
 nümü-dâr-ı resm-i riyâset **kılıp** / ibâ eylegenge siyâset kılıp (A.N.S.İ. 400)
 gehî mescid içre 'alâlâ **salıp** / harâbatara gâh gavgâ **salıp** (A.N.S.İ. 433)

hulel kim cemâlin müşekkel **kılıp** / me'ânî düridin mükellel **kılıp** (A.N.S.İ. 438)
 yüzige birip zîb şan'at bile / **salıp** zülfiğa tâb diqqat bile (A.N.S.İ. 439)
 kögüske **kakıp** yumruğ ornığa taş / urup yir üze börk ornığa baş (A.N.S.İ.448)
 birevge yitişkenge kısmet peşiz / yana birge kısmet **kılıp** genc-ğiz (A.N.S.İ.465)
 nice kim **açıp** genc dökmekke qol / velî mağzen-i râz gencürî ol (A.N.S.İ.468)
 şihâb-ı qalem çünki eylep tırâş / **tapıp** şafha-imihir andın hırâş (A.N.S.İ.478)
 felek 'üd süzıda aħker **kılıp** / melâyik ani'üd-ı micmer **kılıp** (A.N.S.İ.480)
 ni kâgazğa kim kilki gevher-feşân / **kılıp** mihr-i zer-keş anga zer-feşân (A.N.S.İ.481)
 çüçük nüktedin **yapışıp** nâmesi / meger ney-şekerin **bolup** hâmesi (A.N.S.İ.488)
 ki ol sünbül-i ter qaranfil **saçıp** / qaranfil dağı gâh sünbül **saçıp** (A.N.S.İ.490)
 yana hem **kılıp** naqd-cülüğ edâ / bu sevdâğa urdı qadem her gedâ (A.N.S.İ.505)
tapıp cüzvî sūd birle sürür / **salıp** könglige ol sürürü ğurür (A.N.S.İ.508)
 tecävüz **kılıp** 'adl u inşâfdın / **qabartıp** özin da'vî vü lâfdm (A.N.S.İ.509)
 bi-ğamdi'llâh ol gül **tapıp** reng ü bû / bir aqқан arıqqa yana aqtı su (A.N.S.İ. 520)
 qolığa **alıp** nize ornığa kil / söz iqlimini ser-be-ser kıldı milk (A.N.S.İ. 522)
 çüsür'at ara ot **saçıp** hâmesi / yana germ olup nükte hengâmesi (A.N.S.İ. 524)
 çü tab'ıdın **akıp** me'ânî suyu / kilip çeşme-i zinciegânî suyu (A.N.S.İ. 526)
 ni cāmî ki çün cür'asıdın nemî / tereşşuh **kılıp** mest olup 'âlemî (A.N.S.İ. 530)
 yanğı aynı cām-ı hilâlî **kılıp** / nice kim tola bolsa hâlî **kılıp** (A.N.S.İ. 534)
 çü ol cāmdın âb-ı hayvân **tapıp** / onı cān birip ger biri cān tapıp (A.N.S.İ. 537)
 bu dem kim **kılıp** hâmesin dür-feşân / sikender hadîsidir aytur nişân (A.N.S.İ. 553)
 ki cāmığa özni **kılıp** cür'a-keş / söz eyley edâ mest ü divâne-veş (A.N.S.İ. 564)
 yolunda ni kim ejdehâlık **kılıp** / qolumda mededğa 'aşalık **kılıp** (A.N.S.İ. 589)
 bozuğ sāyeside **kılıp** def'-i renc / tüşümge kirip maħfi allında genc (A.N.S.İ. 590)
 yutarğa çu ağızları **açılıp** /şerâr-ı belâ her taraf **saçılıp** (A.N.S.İ. 618)
 bu yan kök yüzün hayl-i kölek aŋğa / habâb **aŋlatıp** güy-ı eflâk aŋğa (A.N.S.İ. 622)
 kum içre **tapıp** ol beyāban ğümü / meşaqkat hisābı beyāban qumı (A.N.S.İ. 628)
 kişi kim **bakıp** âşikâr u nihân / körüp beyle miħnet cihân-der-cihân (A.N.S.İ. 629)
kılıp yād da'vî vü lâfımnı hem / **sağınıp** burundın ğüzâfımnıhem (A.N.S.İ. 632)
 uyatqa **salıp** beyle hâlet mini / helâk eyleben bel hacâlet mini (A.N.S.İ. 633)
 velî dir zamân qaysıbir defterin / **saçıp** baħr-ı endişeniŋ gevherin (A.N.S.İ. 679)
 işittim**kılıp** zîb defter sözin / kılr nazm güyâ sikender sözin (A.N.S.İ. 689)
kılıp fâtiħa hatmı ihlâş ile / közüm baħrıda cism-i ğavvâş ile (A.N.S.İ. 710)
 tazallum yüzidin tazarru' **kılıp** / meded her biridin tevâkku' **kılıp** (A.N.S.İ. 712)

bulardın soñg ilgimge **alıp** kalem/ ni kim hâtır ister kıılır min raqam (A.N.S.İ. 713)
 kireklik üçün zabtu âyın dağı / **kıılıp** naşb alarğa selâtin dağı (A.N.S.İ. 735)
 atığa kazâ dâme ihsânehu / **yazıp** halleda'llâhu sultânehu(A.N.S.İ. 741)
 bu a'râz ara cevher-i zât aña / **kıılıp** pāk gevherlik işbât aña (A.N.S.İ.743)
 'adū bolsa bu çarh-ı gerdân aña / **çıkıp** bir nefes yutmaq âsân aña (A.N.S.İ. 752)
tapıp 'âlem ol h^v ânlarıdın hōriş / anıñg dik ki ol kurş ile perveriş (A.N.S.İ. 756)
 ni baħr içre bir dürr-i ğaltân **kalıp** / ni kân içre bir la'l-i raħşân **kalıp** (A.N.S.İ. 758)
 veli kân gedâlığ**tapıp** çâresi / gedâlar dik eṭrâfıda hâresi (A.N.S.İ. 760)
alıp baħr u kânnıñg çü sermâyesin / iki nâ-tüvânnıñg yasap dâyesin (A.N.S.İ. 761)
 'atâsı **kıılıp** baħr u kânğa cefâ / aña baħr u kân dağı kıılmay vefâ (A.N.S.İ. 763)
kıılıp çünki bolsa belâgat-şi'âr / mesihâdın enfâs-ı cân-baħş 'âr (A.N.S.İ. 767)
 çü ol nükte sürmekke aĝzın **açıp** / dimey cân birip ilge kim cân **saçıp** (A.N.S.İ. 770)
 anıñg dik ulus nuṭkıdın cân **tapıp** / ki ölgen kişi âb-ı hayvân **tapıp** (A.N.S.İ. 771)
 demidin **tapıp** bir eger miñg hayât / kıuyaşdın niçük kim yarur kâyinât (A.N.S.İ. 772)
 oķı rezm vaķtı çü **tapıp** küşâd / 'adū cânı tenĝa diben hayr-bâd (A.N.S.İ. 777)
 anıñg nevkige mâni' olmay zirih / kim ol haş köñglidin **açıp** girih (A.N.S.İ. 778)
 uçı kaṭre sudın **tapıp** çâsnî / ni tañĝger tişer kaṭre su taşnı (A.N.S.İ. 782)
kıılıp haşmnı bir bir ol div-zâd / anıñg dik ki hâşâknı dîv-bâd (A.N.S.İ. 785)
alıp 'âlemi eylep a'dânı ref' / bu işdin bolup 'âlem ehliĝa nef' (A.N.S.İ. 787)
 uşatmaĝda zâyî' **kıılıp** rencini / murâdı seħâ eylemek gencini(A.N.S.İ. 791)
 ger ol sa'y birle **alıp** huşk u ter / bu bî-sa'y bezl eyleben baħr u her(A.N.S.İ. 796)
 muṭî' i **kıılıp** baħr ile berni hem / ber ü baħr alĝan sikenderni hem (A.N.S.İ. 798)
yıĝıp yaħşılıķ birle yaħşî kıılıĝ / kıılıĝ dik başıñĝdın ayaĝ yaħşılıĝ (A.N.S.İ. 816)
 sözüñĝdin yitip ilge kıüt-ı hayât / hıızır suyunu kem **kıılıp**ol uyat (A.N.S.İ. 820)
 kıoluñĝ himmet evcide çün **açılıp** / nücüm ol direm kim kıoyı **saçılıp** (A.N.S.İ. 828)
 direm yoķ ki baħr-ı kefiñĝ dür **saçıp** / seħâb eyle kim yirge müldür **saçıp** (A.N.S.İ. 830)
yayıp sünbüli müşķ isin dehr ara / ki devrân şebistânın eylep kıara (A.N.S.İ. 833)
 çü sarıĝ gülin çarh bâĝı **açıp** / ṭabaķ birle 'âlemĝa altun **saçıp** (A.N.S.İ. 834)
 kıadeħ bezm-i'ayşıñĝ ara zer-nigâr / cevâhir **kıılıp** anı gevher-nigâr (A.N.S.İ. 837)
kıılıp haķ anı seyidü'l-mürselîn / risâlet üze boldı mesned-nişîn (A.N.S.İ. 850)
kıılıp özĝeler birle taṭbîķ hem / bu ser-nâme fihristin ittim raķam (A.N.S.İ. 858)
 yana mülk üze kııldı gurşâsb hüķm / niçük kim **kıılıp** irdi luhrâsb hüķm (A.N.S.İ. 902)
 niçe kün **kıılıp** zulum yâ 'adl u dâd / cihân mülķige eyledi hayr-bâd (A.N.S.İ. 927)

çü eşkân-ı dârâğa qaldı çihân / **kılıp** zulmnı il közidin nihân (A.N.S.İ. 928)
 yana aldı firüz bin-i yezd-i cerd / cihânda **kılıp** 'adl u inşâf derd (A.N.S.İ. 966)
 yana ferruğ aldı cihân kişverin / **salıp** 'adl ara tab'-ı dânişverin (A.N.S.İ. 981)
 çü kitküm durur dehr bezmi **kılıp** /kitey bārī kāmımnı meydin **alıp** (A.N.S.İ. 987)
tapıp biş yüz ü belki miñg yıl amân / bu müddetde maḥkūmı ehl-i zamân (A.N.S.İ. 996)
kılıp olça ḥātırğa kilgençe iş / alarğa naşīb olmadı ança iş (A.N.S.İ. 997)
 bu sevdā**salıp** cismiga pīç pīç / kem olmas idi ol temennası hīç (A.N.S.İ. 1009)
 meger bir kün avdın **alıp** köñgli behr / ṭarab birle eylep idi 'azm-ı şehr (A.N.S.İ. 1010)
yatıp allıda tıflı zār u zebūn / çikip geh gehi yığlağan ün (A.N.S.İ. 1015)
 ünige bu kim yıglamağnı katıp / ana sūgi anı meğer **yığlatıp** (A.N.S.İ. 1017)
salıp çün alarğa nazār filikūs / digil tüşti köñglige nār-ı mecūs (A.N.S.İ. 1018)
açıp baḥşış ü bezl ebvābını / tüzetti besī sūr esbābını (A.N.S.İ. 1042)
kılıp hızığa kiçe kündüz kıyām / füzūnraq itip dem-be-dem ihtimām (A.N.S.İ. 1044)
 nazar çābükin çün **kılıp** tiz-bīn / bolup nāzır-ı vech-i 'ayne'l-yaqīn (A.N.S.İ. 1051)
bakıp çarḥınıñ barça ḥālātığa / kevākibniñ ikbāl ü āfātığa (A.N.S.İ. 1057)
kılıp hükmler encüm erkāmıda / raqamlar qoyup irdi aḥkāmıda (A.N.S.İ. 1059)
 müretteb **kılıp** levḥ-i irşādını / aṅğa kıldı ta'lim bünyādını (A.N.S.İ. 1070)
 muğannī **kılıp** sāz-ı rūd-ı neşāt / anıñ birle tüzgil sūrūd-ı neşāt (A.N.S.İ. 1105)
 cu'aldür tizek taşımaqđın zebūn / ni bolmış **kararıp** yüzi ser-nigūn(A.N.S.İ. 1130)
 (14) iskender bile ol gedālīg iḥtiyār itken pādişāh belki fi'I-ḥaqīka pādişāhlıqqa(15)
 yitken gedā ḥikāyeti kim iskender anı mezellet çāhidın **çıkarıp** salṭanat-gāhığa (16)
 olturtmaq istedi ve ol tāt terkin **kılıp** başıdın terk-i taci ḥayālın çıkarmadı (A.N.S.İ. XVII)
kılıp mu ikin bir anıñ dik kişi / ki kılsam rücū' anga bu mülk işi (A.N.S.İ. 1168)
 başı tāt terkin **kılıp** iḥtiyār /bolup terk-i taci bile baḥtiyār (A.N.S.İ. 1177)
 sikender işitkeç didi kim yörünğ /anı qayda bolsa **tapıp** kiltürünğ (A.N.S.İ. 1183)
 revān ḥükmler ile her ṭaraf sūrdiler / **tapıp** şāh bezmiğa yitkürdiler (A.N.S.İ. 1184)
 iskenderniñ salṭanat taciğın serkeşlik **kılıp** ḥilāfet taḥtıdın ayaq tartqanı ve rūm ehli
 başların ayağığa qoyup / anıñ maqdemidin taḥt pāyesi bülend **kılıp** tāt qadrın
 ercümend kılganları ve anıñ 'adlı 'aynınıñ quyaşı bilezūlm şāmınıñ ḥuffāşın
 köritip cihānnı yarutqanı ve zūlm ehliniñ zūlmet dik 'ālem yüzidin kıraq tutqanı
 (A.N.S.İ. XIX)

köp aşüfte kılgaç anı bu mihen/ ulusnu **yıgıp** tüzdi bir encümen (A.N.S.İ. 1232)
 didim bağlaban zālīm ilginı rest / **asıp** boğzıdın ol öy allıda cest (A.N.S.İ.1445)
 re'âyası tünler itigaçıban /sipāhisi **barıp** aňgaçaçıban (A.N.S.İ. 1483)
 kişi kim **kılıp** hayye nezzāresi / gümāneylebensiyeh ip pāresi (A.N.S.İ. 2773)
alıp zahmet-i cism ü renc-i revān / ħired aytıban anı genc-i nihān (A.N.S.İ. 2877)
 her eşheb ki kökke **bakıp** kişneben /kuyaş eşhebi tābı dik işneben (A.N.S.İ. 3644)
yanıp çün kuçardın **bolup** köňgli ħ^vaş /kitürgenlerin eyleben piş-keş (A.N.S.İ. 3770)
kılıp rüşeng birle 'ayş u neşāt / anıň birle az eyleben inbisāt (A.N.S.İ. 5065)
 ħamāyil-şıfattartıban koynığa / iligin ħamāyil **kılıp** boynığa (A.N.S.İ. 5156)
 hem ol şehirler şāhı **salıp** şefi' /kabül eyleben māl boldı muṭi' (A.N.S.İ. 5191)
 tiňgiz eyleben kāt' u tağ **artılıp**/ yörür irdi yol rüm 'azm **kılıp** (A.N.S.İ. 5622)
 müheyyā **kılıp** ihtimām eyleben/barın cehd ile tiz-gāmeyleben (A.N.S.İ. 5697)
kılıp memleket ehliğa ħayr-bād / nevāziş bile eyleben ilni şād (A.N.S.İ. 5961)
 urup on iki miň cezāyirğa gām / **kılıp** fetĥ çün eyleben ihtimām (A.N.S.İ. 6133)
 çü yir tapıban çarĥ miqdārlik / **tapıp** yana kök dik nigün-sārlik (A.N.S.İ. 6534)
 sözümaçıban būsitān dik igin / **kılıp** luṭf ignimge saldı yinġin (A.N.S.İ. 7073)

“-ip”

zeber-destler zīr-destiň siniň / biyikler **kilip** barça pestiň siniň (A.N.S.İ. 3)
 vücūd ehliniň kāmı vücūduňg bile / **kilip** cūd-1 kâyim vücūduňg bile (A.N.S.İ. 5)
kilip bir biri içre her bir nihān/ fezā her birige cihān-der-cihān (A.N.S.İ. 26)
 felek tākıda ün **çikip** köňgli tinç / bolup eyle kim dāyire içre sinc (A.N.S.İ.62)
kilip lem'a-1 tiġi berç-1 belā / hem ol su ara ħalkġark-1 belā (A.N.S.İ.48)
 kisük başınıňg kāsesein cām **itip** / veliġan mey ornığa āşām **itip** (A.N.S.İ.50)
 çü tārığa destān güzāriş **birip** / bağırlarğa tırnağı ħāriş **birip** (A.N.S.İ.59)
 kaçan hoş-nevā laĥn bünyād **itip** / eger 'aql-1 küll bolsa feryād **itip** (A.N.S.İ.60)
 kıyan kim **yitip** berbatıdın neġam / ni yol anda tapıp küdüretni ġam (A.N.S.İ.61)
 müdekkik zamiride memlū fūnūn / **kilip** diġkat ehli ara zu-fūnūn (A.N.S.İ.64)
 birige **birip** luṭf-1 ṭab'-1 ħayāt / ħayāt ehliğa birdiň andın necāt (A.N.S.İ.77)
birip bu tezevvüçka peyvend hem / pedid eylediň niçe ferzend hem (A.N.S.İ.80)
 bes ol fi'l-ħaġika kerem-kış imes / özüňg mükrim ol **birip** biş imes (A.N.S.İ.109)
 şererdin kevāķib yüzi **örtenip** / ni kevkeb melāyik peri **çörkenip** (A.N.S.İ.129)
 günehde mini öltürürge kaçā / **kiyip** dehr şahşı libās-1 'azā (A.N.S.İ.132)
 için hem kıara kıayġu ġam-nāk **itip** / yaķasın daġı şubĥdın çāk **itip** (A.N.S.İ. 133)
 muňga tigrü andın ki özni **bilip** / dālālet ara 'ömr zayı'kılıp (A.N.S.İ.141)

çü mūsîğa tevrît **itip** haķbeyân / saᅇga ol beyân içre mu'ciz 'ıyân (A.N.S.İ. 178)
 niçe kim kütüb āsumānî **kilip** / barısında sindin nişānî **kilip** (A.N.S.İ. 182)
 bu işdin felek tapkaç āgāhlık / saᅇga şehler üzre **birip** şāhlık (A.N.S.İ. 189)
 şabā çin sarı andın **iltip** şemīm / bolup çin dağı nāfe müşkin nesīm (A.N.S.İ. 204)
 melāyik **inip** rüşen aħter kibi / uçup dehr devride şeb-per kibi (A.N.S.İ. 227)
 bu kuşlar cenāhı yili çün **yitip** / şeyātın ğubārını ber-bād **itip** (A.N.S.İ. 228)
 kilip hāşılā cebreyīl-i emīn / **yitip** turfa tāvūs-ı huld-ı berīn (A.N.S.İ. 235)
 bola almayın ol şebistānda fāş / **kirip** yir tūbige uyatdın kıyaş (A.N.S.İ.256)
birip çünki kürsige pīrāyeī / 'urūcığa kürsī bolup pāyeī (A.N.S.İ. 281)
 kalemğa **yitip** maķdemidin küşād / yazıp çeşm-i zaħmı üçün in yükād (A.N.S.İ. 283)
kilip ğonçe vü bāğ-ı rıdvān yanıp / **yitip** kaħre vü baħr-ı 'ummān yanıp (A.N.S.İ.310)
 çü bir ğayl **itip** ğayr-bādığa meyl / **yitip** ğayr-maķdem dibenözge ğayl (A.N.S.İ. 320)
 bular kılmayın 'avd pā-būs **itip** / ki bir özge ğayl-ı melāyik **yitip** (A.N.S.İ. 321)
 bu yaᅇglığ **kirip** ğayl-ı eflāk ara / ğüzer kılgalı merkez-i ğāk ara (A.N.S.İ. 325)
 barığa **birip** müjde-i şādlığ / ğüneh intikāmıdın āzādlığ (A.N.S.İ. 337)
 sühan-verlığ esbābını sāz **itip** / dūr-inazm saçmağlığ āğāz **itip** (A.N.S.İ. 397)
 niçük kim sikender **kizip** ğuşk u ter / musaħħar kılay nazm ile baħr u ber (A.N.S.İ.
 410)
 ki ya'nî **çikip** ğāme-ī ğoš-ħırām / sikender işige kılay ihtimām (A.N.S.İ. 411)
 ol evc üzre kim saçılıp söz dūri / şüreyyā **kilip** anda taħte's-şerī (A.N.S.İ. 420)
birip nükfe-dānlığ feşāhat aᅇga / yasap nükte-rānlığ belāğat aᅇga (A.N.S.İ. 440)
kilip taħ'ı gerdūn-ı 'ālī-esās / me'ānī dūri anda encüm-kıyās (A.N.S.İ.476)
 bu 'aħfārlığda maķāşıd **bilip** / anı dāl dāniş-i 'uᅇarid kılıp (A.N.S.İ.493)
 bu yirge **çikip** pāye ğusrevluğı / bilik evcide mihr pertevluğı (A.N.S.İ.498)
 ger ol reh-rev olsa bu pey-rev **kilip** / ger ol şāh bu dağı ğusrev **kilip** (A.N.S.İ.503)
 velī her birige bir āfet **yitip** / kim ol kāmtaħşīli men'in **itip** (A.N.S.İ.506)
 yana subħa cānriştesin tār **itip** / ki her mühre bir dūr-i şeh-vār **itip** (A.N.S.İ. 550)
çikip ğāme leylī vü mecnūn sarı / yüz āfet **salıp** tağ u hāmūn sarı (A.N.S.İ. 552)
 ğayālımda kışver-sitānlığ **kirip** / memālikde şāhib-kırānlığ **kirip** (A.N.S.İ. 607)
 nazarğa **kilip** genc-i bī-intihā / velī her biri üzre yüz ejdehā (A.N.S.İ. 630)
 ğehī **yüzlenip** ol sözümdin uyat / sözümdin dimey özümdin uyat (A.N.S.İ. 634)
yitip ğaybdın çün bu nīrū maᅇga / bolup söz dimek meyli asru maşa (A.N.S.İ. 663)
 bu yaᅇglığ **yitip** tōrti itmāmğa / biri yitmemiş irdi encāmğa (A.N.S.İ. 683)
 bu sözdin maᅇga **yüzlenip** şādlığ / tapıp ğātırım ğamdın āzādlığ (A.N.S.İ. 692)

birip dāsītān zībi ilge firīb / sözidin firīb olğay artuqsı zīb (A.N.S.İ. 700)
 bu şūretka bolğaç ezeldin қаzā / қаzā ilge bu nev' **itip** iktizā (A.N.S.İ. 729)
 salurğa dālālet tūnige ziyā / alar içre irsāl **itip** enbiyā (A.N.S.İ. 734)
 velī enbiyā içre andaқ ki şāh / muḥammed **kilip** özge ḥayl u sipāh (A.N.S.İ. 736)
 cihān ḥalkıdın pāk zātı ğaraž / bu cevher **kilip** āferiniş 'araž (A.N.S.İ. 742)
 eger bezm-i 'ayşı tüzülse sipihr / tokuz ḥ^vān **kilip** anda bir қurş-ı mihr (A.N.S.İ. 755)
 güli 'ıtrı yüz yılçılık yol **kitip** / yüz ilig ölüg can tapıp çün **yitip** (A.N.S.İ. 765)
 çüçük til bile nūş **itip** ilge behr / қılıçı tilidin tapıp lik zehr (A.N.S.İ. 773)
 çü rezm içre raḥşığa cevlan **birip** / 'adū çün körüp vehmdin cān birip (A.N.S.İ. 784)
 ki 'ālem fütūḥıda her ni **yitip** / barın 'ālem ehliğa iḥsān **itip** (A.N.S.İ. 788)
çikip fitne ye' cūcığa ber-serī / қılıç şeklidin sedd-i iskenderī (A.N.S.İ. 789)
 ger ol āb-ı ḥayvān tiley can **birip** / munuṅ nüktesi āb-ı ḥayvān **birip** (A.N.S.İ. 795)
 ger ol su **birip** ḥızr 'ömriğa med bu sudın ulusқа ḥayāt-ı ebed (A.N.S.İ. 821)
 bu yaṅlıg yağınlar bile ol seḥāb / **birip** çarḥ bosānığa āb u tāb (A.N.S.İ. 831)
 қutuldı alar dehr āzārıdın / **kitip** barı қaldı cihān bandın (A.N.S.İ. 985)
 iskender dāsītāniṅ āğāzı kim ḥaқ encāmığa yitkürgey ve tāriḥi (7) -niṅ iftitāḥı kim
 tiṅri iḥtimāmı raқamın sürgey ve anıṅ nesebide iḥtilāf kim tāriḥ ehli қılmışlar ve ol
 iḥtilāfı **ref'itip** ehl-i taḥkiқ işiniṅ ḥākiқatın(8) bilmişler ve melik filikūsniṅ dār-ı
 beқāğa kitkeni ve iskenderniṅ mülk-i fānī taḥtın maқām itkeni (A.N.S.İ. XV)
 mübāhat **itip** taḥt ile tāc aṅga / birürler idi şāhlar bāc aṅga (A.N.S.İ. 1003)
 melek-veş **kilip** her şifātı anıṅ / melek-veş velī pāk zātı anıṅ (A.N.S.İ. 1005)
birip perverişқа münāsib ḥūriş / münāsib ḥūrişdin tapıp perveriş (A.N.S.İ. 1045)
 çü tedbir ile def'-i āfet **itip** / anıṅ rāyıdın şeh mübāhat **itip** (A.N.S.İ. 1053)
 kadınıṅ ḥamıdın **bilip** irdi ḥayl / ki cismiğa tofrağ sarı boldı meyl (A.N.S.İ. 1087)
 tutay kim biyik tağқа çıқsun meleng /tolun ayğa **sigrip** yitürgey mü çeng
 (A.N.S.İ.1153)
kilip bu kelāmı sikenderge ḥ^veş didi k'ey zebān-āver-i bār-keş (A.N.S.İ. 1192)
 ki çün filikūs ortadın çikti raḥt /sikenderge **teslīm itip** tāc u taḥt (A.N.S.İ. 1227)
 eger terkige köṅlini **şād itip** / atanıṅ vaşiyetlerin **yād itip** (A.N.S.İ. 1231)
çikip rāyet-i mihr-i işrākı /yaruқ eyleben deşt-i kıpçaқını (A.N.S.İ. 1529)
 sikender қаşığa **kilip** қoydı baş / başın çün köterdi diben tökti yaş (A.N.S.İ. 3373)
kilip nez' vaқtı anıṅ başığa / sūkūn tuttı raḥm eylebenқаşığa (A.N.S.İ.3540)
kilip tağ dik her biriniṅ teni / çü zūr eylebentağ yıқmaқ feni (A.N.S.İ.3619)
 şeh allığa çābük-süvār-ı dilir / **yitip** sigribenatdın andaқ ki şir (A.N.S.İ. 5419)

hirāsān **kilip** yanıban şād-mān / kime seyridin tınmayın bir zamān (A.N.S.İ. 6333)

“-up”

vücūdunġkaçan kılsa zāhir kıdem / **bolup** barça eşyā vücūdı ‘adem(A.N.S.İ. 6)

cemālınġ ki mihr-i cihān-tāb **olup** / hafā perdesi içre nā-yāb **olup** (A.N.S.İ. 14)

barın tab‘bir cānib **aylandurup** / burunġı barın tab‘ile **yandurup** (A.N.S.İ. 29)

bolup ol sikizniġ medārı aġga / taħarrük ara ihtiyārı aġga (A.N.S.İ. 30)

barı bir biri cevfade tū-be-tū / biri birge vā-best **olup** mū-be-mū (A.N.S.İ. 28)

bolup cilve-ger yüz tümen māh-veş /velī cilve içre sükün birle ħ^veş (A.N.S.İ. 35)

bolup yaħşılıkka münir aħterī /ħarīdālġımı diyin müşterī (A.N.S.İ.45)

bolup zāt-ı raħşende mir‘āt aġga/güvāh uşbu da‘vīde zerrāt aġga(A.N.S.İ.55)

işī ser-beser lu‘b u nīreng **olup**/su dik kayda kim tüşe ol reng **olup** (A.N.S.İ.65)

bu ‘işyān otı içre köymek ara / **bolup** dūdıdın rüzigārım kara (A.N.S.İ.125)

karartıp tütün çarħ cevfin tamām / zamāne **koypup** anıġ atını şām (A.N.S.İ.130)

muşallā girev dāmı ālā **bolup** / revā gūşesi bāde-pālā**bolup** (A.N.S.İ.145)

bolup mey-kede deyr-i zulmel-esās / min anda çarı kibr-i ħaħ-nā-şinās (A.N.S.İ.146)

tutup gevher-ī zātınġ evvel vücūd / **bolup** sonġra mevcūd būd ne-būd (A.N.S.İ.166)

zamānī ki nūrunġga bolmay zıhūr / ni zulmet **bolup** zāhir ol demni nūr (A.N.S.İ.167)

çü ħaħkeylep ol nūrnu şem‘-i cem‘ / anıġ nūrıdın**yarutup** cem‘-i şem‘ (A.N.S.İ.168)

bu meş‘al çü öz şu‘lesin **yarutup** / rūsül şem‘i andın yaruġluk **tutup** (A.N.S.İ.169)

bolup çünki dāvūd kısmı zebūr / siniġ mu‘ciziġ anda eylep zıhūr (A.N.S.İ. 179)

çü ‘īsīga incil nāzil **bolup** / ħaħ anda şıfātınġga kıyıl **bolup** (A.N.S.İ. 180)

bolup çün zıhūr-ı velādet saġga / **bolup** fāş nūr-ı sa‘ādet saġga (A.N.S.İ. 183)

anıġ pertevıdın niçük kim kıyaş / medāyin **bolup** mekke ehliġa fāş (A.N.S.İ. 184)

sücūdunġga bütler **bolup** yirge pest / anıġ dik ki büt allıda büt-perest(A.N.S.İ. 185)

bu mihrī ki naħşın **tutup** ol ketif / kıyaş içredür aħter münħasif (A.N.S.İ. 192)

ni-kim çarħ u encüm saġga cilve-gāh / ki cilvenġ çağı ‘arş **olup** ħāk-i rāh (A.N.S.İ. 218)

rikābınġda çāvüş **olup** cebreyil / bu ma‘nīga mi‘rāc şāmı delil (A.N.S.İ. 219)

ni şām ol şebistān-ı ferħunde-fāl / **bolup** āferiniş ‘izārīga ħāl (A.N.S.İ. 220)

çü anıġ **olup** āşikārā isi / cihānnı **tutup** müşk-sārā isi(A.N.S.İ. 222)

ol envārdın cirm-i ġabrā **yarup** / ni ġabrā şebistān-ı ħazrā **yarup**(A.N.S.İ. 225)

kıyaş dik ulusdın nihānī **bolup** / yiri hücre-i ümmühānī **bolup**(A.N.S.İ. 230)

aġga sidre-gāhı nevā-gāh **olup** / muġga ravza bāġı çerā-gāh **olup** (A.N.S.İ. 234)

burāk-ı sebük-seyr-i kıdsī-siriş / **bolup** cilve-gāhı riyāz-ı behiş (A.N.S.İ. 236)

çü yitti peyâm-âver-i reh-neverd / **bolup** cebhedin hâk-i der-geh-neverd (A.N.S.İ. 239)
 ki hicrân bisâtın tayy itmek kirek / **kopup** haq vişâlîğa yitmek kirek (A.N.S.İ. 241)
 çikip kâşid ol rahş u **aylandurup** /sefer sâzını qoldap **atlandurup** (A.N.S.İ. 243)
bolup def` anîng barça nahsiyyeti / kulı **bolup** anîng sa`âdet atı (A.N.S.İ. 262)
bolup şadqası çarh-ı devvâr öyi/ kılıp dü reh andağ ki `aşşâr öyi (A.N.S.İ. 266)
bolup hüşeğa dâne gevher kibi/ ni gevher kibi belki ahter kibi (A.N.S.İ. 270)
 ayagığa mîzân **koyp** başını /`adâlet yüzidini tüzüp taşını (A.N.S.İ. 271)
bolup kaş uçdın işâret-nümây/birin kâbe kavseyndin müjde yay (A.N.S.İ. 273)
 süti öçküniñ şire-i cân **bolup** / anîng katresi dürr-i gâltân bolup (A.N.S.İ. 274)
 münevver **bolup** levh envârıdın / kılıp şemsehürşid ruhsârıdın (A.N.S.İ. 282)
 güzër-gâhı ol dem ki refref **bolup** / yüzidin dem-â-dem müşerref **bolup** (A.N.S.İ. 285)
 burâkın tüşüp peykige **tapşurup** / qademsiz yörüp püyesiz gâm **urup** (A.N.S.İ. 288)
 boyıdın vücûdî libâsın **soyup** / başıdın ta`ayyün livâsın **koyp** (A.N.S.İ. 291)
 vücûdî `adem-kerdî eylep sağınc /vücûd u `ademdin **bolup** köngli tinç (A.N.S.İ. 292)
bolup ref` özlük ara perdesi / pedid oldı vağdet-serâ perdesi (A.N.S.İ. 296)
yarup vaşl hürşididin `ayn aña /mu`ayyen **bolup** kâbe kavseyn aña (A.N.S.İ.301)
 niçe ikkilik naqşı nâ-büd **olup** /bir oq vağdet-i şırf mevcûd **olup** (A.N.S.İ.303)
 bu maqşûdnı `arz kılğan zamân /taleb birle tapmaq **bolup** tev-emân (A.N.S.İ.308)
 melâyik **tutup** yol başın cevq cevq/ temâşâsıda barça könglide şevq (A.N.S.İ. 316)
 melekdin **tolup** bes ki her qol aña /nüzült itkeli bağlanıp yol aña (A.N.S.İ. 322)
 velî nûriğa nûrdın yoq gezend / **bolup** nâr ol nûrdın behre-mend(A.N.S.İ. 324)
 ni pervâne kim barça şem`in **tutup** / anın meş`alı nûrdın **yarutup** (A.N.S.İ. 328)
 kiçik irkenimdin **bolup** qaşım /uluğ müdde`â saldıngız başım (A.N.S.İ. 348)
 qadem urmağım bî-müdârâ **bolup** / kim ol hâre yolumda hârâ **bolup** (A.N.S.İ. 357)
 ni menzilğa yitkünçe ger renc **olup** / velî behre menzilde bir genc **olup** (A.N.S.İ. 361)
 velîkin bişinçide tab`-ı nevend / nice kün **bulup** levhğa pey-bend (A.N.S.İ. 383)
 çikip barça âlûdelıgdın ayağ / **tutup** barı bîhûdelıgdın kırağ (A.N.S.İ. 394)
 salıp tenğa söz cevşen ü begterin / **koyp** baş üze pâk nazm efserin (A.N.S.İ. 404)
 hem ol genc-rîz ü hem ol genc-pâş / **bolup** bezldin dehr ara genc taş (A.N.S.İ.467)
tutup genci bu çarh-ı nüh-tâknı /niçük kim kıyaş nûrı âfâknı (A.N.S.İ.472)
 bu gerdün ara tab`ı hürşid **olup** / anıñ nûrı `âlemde câvid **olup** (A.N.S.İ.477)
 kıyaş çünki nûr añlamay `aynıdın / anı **yarutup** gerd na`leynidin (A.N.S.İ.484)
bolup söz meyiğa çü hüşı girev / aña cür`a-keşyoq meger kim birev (A.N.S.İ.485)

ki dāniş sevādıda her kim ki şāh / anıñg hıdmetide **bolup** hāk-i rāh (A.N.S.İ.499)
 anıñg kim **bolup** nazın pīrāyesi / bu sevdāni kılmağğa sermāyesi (A.N.S.İ.507)
 kişi naql kılmağğa çıkmey nesak / **bolup** ol varağ reml çikken varağ (A.N.S.İ.512)
 çü ol çāšnīğa müşerref **bolup** / özi çergerliklerdin eşref **bolup** (A.N.S.İ.517)
 hem ol otğa kim nazm şem'in **tutup** / me'āni sebestānını **yarutup** (A.N.S.İ. 525)
 bu yañlıg cām-ı me'ānī **tutup** / melek haylığa dōst-kānī **tutup** (A.N.S.İ. 531)
bolup çün anıñg cāmıdın cūr'a-çeş / **bolup** çarğ şūfileri cūr'a-keş (A.N.S.İ. 532)
 ki meş'ūf **olup** cām-ı mestāneğa / girev eyleben hırğa meyhāneğa (A.N.S.İ. 533)
 cenāhın **olup** sekrdin hāk-rüb / gehī dest-efşān gehīpāy-küb(A.N.S.İ. 535)
bolup cilve-ger tab'ı közgüside / ki şebt eyledi hamse utrusıda (A.N.S.İ. 544)
 ki fāriğ **bolup** halk bī-dādıdın / ferāğ istemey dād-ger yādıdın (A.N.S.İ. 573)
 murādım eger hāre bünyād idi / **bolup** gerd allımda ber-bād idi (A.N.S.İ. 588)
 velī tağınıñ tīgı ol nev' tiz /ki kök ham **bolup** eylep andın güriz (A.N.S.İ. 613)
bolup lāle kan sebze tīg-i helāk /giyāhı dağı ser-be-ser zehr-nāk (A.N.S.İ. 615)
bolup çün bu 'ālemğa nāzır demī/ mañga yüzlenip her zamān 'ālemiv (A.N.S.İ. 631)
 özümün işim ye's-i cāvid **olup**/ işimün köñgöl dağı nevmid **olup** (A.N.S.İ. 637)
 ki hağ luğfi bolmay **bolup** irkin ol / ol açmay yarup irkin allıñda yol (A.N.S.İ. 648)
 niçe mūr iseñg baht **olup** reh-nümün /sañga ejdehālarnı kılğay zebün (A.N.S.İ. 658)
 kažadın körüp germ-i hengāmeni /**yonup** hamse taħririğa hāmeni (A.N.S.İ. 664)
bolup kilkim andağ dil-āver neheng /ki baħr-me'ānide kılmay direng (A.N.S.İ. 676)
 şürü'ı dağı nā-pedidār **olup** /ki tağyir vaşfida düşvār **olup** (A.N.S.İ. 684)
 çü hağdın **bolup** luğf zāhir mañga/ naşib oldı mundağ cevāhir mañga (A.N.S.İ. 695)
yonup hāme kāğaz nigāriş kılay /hem ol dāsitānnı güzāriş kılay (A.N.S.İ. 696)
bolup germ ni herze sözler didim/ meger mest idim yoksa mecnün idim (A.N.S.İ.
 703)
 kılurğa niyāzımınñ ısbātını / **tutup** başka başka alar atını (A.N.S.İ. 711)
 ezel şubhı kim mevc **urup** baħr-ı cūd /birip āferinişka nağş-ı vücūd (A.N.S.İ. 724)
 velī köpreki suğa maħrūn **bolup**/ beşer me'meni rub'-ı meskūn **bolup** (A.N.S.İ. 726)
 zarūret ki eṭvār **olup** muhtelif /her il bir şan'atka **bolup** muttaşıl (A.N.S.İ. 731)
 eger bolsa ba'zığa āgāhlıg /**bolup** lık köprekke gümrāhlıg (A.N.S.İ. 733)
bolup kağrı bağı felek 'ālemi /münir encüm ol bāgnıñ şebnemi (A.N.S.İ. 745)
 yaruğlug ki eṭrāfin anıñg**tutup**/ anı ağızınıñ şu'lesi **yarutup** (A.N.S.İ. 751)
 seħāsı çü zāhir bolup baħr u kån /**tutup** tofrağ u taş içinde mekån (A.N.S.İ. 757)
bolup baħr dīvāne vü telğ-kām /yağasıda saçkan kefiğe mağām (A.N.S.İ. 759)

yüzidin biri kim **bolup** müstecâb /anı halk cân-bağş eylep hitâb (A.N.S.İ. 769)
 nevâyî ü bezm oldı ârâste / kadehdin **tutup** mâh-ı nâ-kâste (A.N.S.İ. 804)
 nihân luftuñg er bî-müdarâ **bolup** /yaşurğan sayı aşıkâra **bolup** (A.N.S.İ. 818)
 yok ol kim **bolup** emr ü fermân bile/ ki ‘ömrüñgga **eylep** du‘â cân bile (A.N.S.İ. 825)
tolup ol kadehla‘li rağşân bile/ni rağşende la‘l âb-ı hayvân bile (A.N.S.İ. 838)
tutup ger cihânı esâsı anıñg/ ded ü vağş çermi libâsı anıñg (A.N.S.İ. 864)
 başı üzre tâc-ı keyânî **bolup** / direfşi anıñg kâd-yânî **bolup** (A.N.S.İ. 874)
bolup zâb tahmâsbıñg nevbeti / felekcin ötüp çetriniñg rif‘atı (A.N.S.İ. 881)
 veziri **bolup** şâh ile hışm-nâk /anıñg kaşdıñ boldı dârâ helâk(A.N.S.İ. 911)
 yana erdevân bin-i eşgân **bolup** / zamâne anıñg gadrını hem **kolup** (A.N.S.İ. 939)
 ol itti beka mülki sarı hırâm / **koypup** oğlı hürmüzni kayim-makâm (A.N.S.İ. 956)
 kubâd bin-i firûz hem tüzdi bezin/ ki kâh içre lîkin **koypup** kıldı ‘azm (A.N.S.İ. 968)
 cihân aldı perviz-i behrâm hem /koliğa **tutup** tiğ ile câm hem (A.N.S.İ. 979)
 ayakçı mañga câm-ı şâhâne tut / tükengen sayı **toldurup** yana tut (A.N.S.İ. 986)
 körer kim **koypup** haml bir hâmile / qarîn qalmayın rûh aña cism ile (A.N.S.İ. 1014)
bolup şâm-ı rihlet ananıñg küni / kilip gâh u geh yok oğulniñg üni (A.N.S.İ. 1016)
 ve ger râyı birle **bolup** çâre-sâz / dilâverliğ u küçke bolmay niyâz (A.N.S.İ. 1084)
 kuvâsını za‘f eylegen çağda süst /sikender **bolup** irdi şehliğda cüst (A.N.S.İ. 1088)
 necâset yolıñ **tolup** külheni/ zañirim dip enbâr eylep anı (A.N.S.İ. 1129)
 meger haq yitürey bu âgâhlık / ki faqr istegey il **koypup** şâhlık (A.N.S.İ. 1159)
 ni mesken **bolup** kiçe bir büm aña / ni küñüz yimek vechi ma‘lûm aña(A.N.S.İ. 1178)
 kişibirle yok muñlakâ ülfeti / **bolup** halk gavğasıñ külfeti(A.N.S.İ. 1179)
 cihân şuğlı gerdige silkip itek / **tutup** ikki ilgige ikki süñgek(A.N.S.İ. 1186)
 icâzet sözin ‘arz kılgaç **turup** / tayağlattı qahr eyleben **basturup** (A.N.S.İ. 2149)
 harâret çü gâlib **bolup** bâdedin / cünün artıban ol perî-zâdedin (A.N.S.İ. 2753)
 ki içkeç tüvânâ **bolup** nâ-tüvân / güzer eyleben ‘ömr yanğlığ revân (A.N.S.İ. 2910)
bolup çün tezerv eyleben meyl-i serv / bu gül-deste meyli muñallâ‘tezerv (A.N.S.İ. 3844)
bolup şâd hâkân-ı devlet-qarîn / du‘âlar bile eyleben âferîn (A.N.S.İ. 4311)
 besî devr **urup** ihtiyât eyleben / bozuğ üzre qondu neşâteyleben (A.N.S.İ. 5855)
 bular çün **bolup** ber-çaraf yana fevc / pedîdar olup salıban suğa mevc (A.N.S.İ. 6262)
 diben birbir olhayl atın rehberim / körüşmekke dağı **bolup** bâverim(A.N.S.İ. 7105)
 “-üp”

saᅅga **körgüzüp** mevc-i deryā-yı cūd / sin eylep ‘ıyān kār-gāh-ı vüçüd (A.N.S.İ. 4)
tüşüp devr ara cām-ı nılūferi / aᅅga berg yüz miᅅg şeref gevheri (A.N.S.İ. 32)
 vebāl ü şeref **körgüzüp** sür‘ati / gehī za‘fi artıp gehī kuvveti(A.N.S.İ.71)
 güneh şu‘leşin çün çikip ol tamuğ /**köyüp** ebr-i raᅅmet niçük kim
 mamuğ(A.N.S.İ.128)
 kadem urmayın gayr-ı bi-rāhga / ki andın **tüşüp** baş tüben çāhga(A.N.S.İ.143)
 yüzüᅅg sünbül-i ‘anberīn-fām ara/ sa‘ādet tezervi **tüşüp** dām ara (A.N.S.İ. 208)
ötüp haml-ı evvelde bu bāgdın / yıl ü ot bile su vü tofrağdın(A.N.S.İ. 246)
körüp ümmetini‘ ilmler maᅅzeni / revān ‘ilm kesb itmek oldı feni(A.N.S.İ. 252)
 çü törtünçi sarı tekāver **sürüp** / kuyaşka besī serzeniş **yitkürüp**(A.N.S.İ. 255)
 bişinçige çün **yitkürüp** gāmını / kılıpbende-i emri behrāmını (A.N.S.İ 257)
 çü altıçığa **yitkürüp** rehberi / oᅅup ᅅuᅅbe-i devletiᅅg müşteri(A.N.S.İ 259)
 çü seyr eylep ol niçe ᅅarem sarı / tekāver **sürüp** ‘arş-ı a‘zam sarı (A.N.S.İ. 279)
 ti kim isteben eyler irdi heves / tamāmıga ᅅaᅅ **yitkürüp** dest-res (A.N.S.İ.300)
sürüp berᅅ seyrini cān mülkige / ni cān mülkige lā-mekān mülkige(A.N.S.İ. 284)
körüp baᅅr-ı ᅅufrānını çün mevc-nāk / tilep ‘aşı ümmet günāhını pāk(A.N.S.İ.307)
 felek ehli içre ‘alālā **tüşüp** / melek ᅅaylıga şūr u gāvᅅā **tüşüp**(A.N.S.İ. 315)
 saᅅıp nūr barı ayağın **öpüp** / ayağ ni ki raᅅşı tuvağın **öptüp** (A.N.S.İ. 319)
 başıga anıᅅg **ivrülüp** her felek /niçük kim felek üzre ᅅayl-ı melek(A.N.S.İ. 326)
 disem ‘azm terᅅıbiᅅa yüz meşel/ anıᅅg def‘ıga **körgüzüp** miᅅg ᅅiyel (A.N.S.İ. 370)
 bu yaᅅᅅlıᅅ ki genc-i me‘ānī **töküp** /cihān ehliᅅa cāvidānī **töküp** (A.N.S.İ.473)
 yitip anda altınçı kök zīveri / **öpüp** basıᅅa sanᅅıban müşteri(A.N.S.İ.482)
 çü hindūsitāndın **sürüp** dāsitān / kılıp dehrni daᅅı hindūsitān(A.N.S.İ.495)
 hem ol çeşmedin çün su birmek **tüzüp** / sūᅅan-verlik olᅅen tenin **tirgüzüp**(A.N.S.İ.
 527)
körüp tıᅅri luᅅfın felek çaᅅlıᅅ / niçük kılmay utruda tofraᅅlıᅅ(A.N.S.İ. 591)
 oᅅur vaᅅtı ehl-i selāmet munı / **körüp** ‘ālem içre kıyāmet küni(A.N.S.İ. 602)
 yarımᅅuᅅ **körüp** seyr terk itmedim /yiri ᅅalmadı kim aᅅga yitmedim (A.N.S.İ. 610)
 ᅅamāᅅat tapıp çün **körüp** ᅅül aᅅga /bu deşᅅ içre bāzī bitip ᅅül aᅅga(A.N.S.İ. 627)
 belā ebridin tüşkeᅅ ol ıldırım / **körüp** deşᅅ-i kıpᅅaᅅdın tā kırım (A.N.S.İ 776)
körüp menzil-i tıre yitken zamān /ki yitmek hemān aᅅga ötmek hemān (A.N.S.İ 780)
tüşüp çün veᅅā ‘ālemiᅅa demi / demi sa‘y itip fetᅅ olup ‘ālemi (A.N.S.İ 786)
 anıᅅg közᅅüsi ger cihān **körgüzüp** / munuᅅg közᅅü dik rāyı ‘ālem **tüzüp**(A.N.S.İ 792)
 çü meşᅅül boldum temāşasıᅅa /**ötüp** vādī vü taᅅ ü deryasıᅅa(A.N.S.İ. 609)

bu yol kat'ıdın taymağınġ ni idi / **körüp** ġamse sustaymağınġ ni idi (A.N.S.İ. 646)
 behâne tarîkıını ber-bād kıl / **sürüp** dāsītān nükte bünyād kıl (A.N.S.İ. 845)
 ġalāyıkġa köp **yitkürüp** intifā' / garīb emr köp eyledi ihtirā' (A.N.S.İ. 870)
 muğannitüzüp nağme-i pehlevī / sürūdī anıġ birle çik ma'nevī(A.N.S.İ. 918)
 hemānā ki sūr eylegen tün şehāb / şadefġa **töküp** irdi dürr-i ġoş-āb (A.N.S.İ. 1025)
 bu yirde mini çün ki 'aciz itti lāl / **öpüp** yirni dānādınittim su'āl (A.N.S.İ. 1034)
körüp müstaķīmīn bilip rāci'in / yazıp irdi mevlūdınıġ ġālī'in(A.N.S.İ. 1058)
 yiti kök üzre şevketi yitküsi/ **yörüp** rub'-ı meskūnnı feth itküsi(A.N.S.İ. 1061)
 sipihr evciġa **yitkürüp** himmetin /felek ġāķıġa çalġusı nevbetin(A.N.S.İ. 1062)
 çü meydān ara zūr resmin **tüzüp** /çürük ip kibi ejdehānı **üzüp** (A.N.S.İ. 1083)
 atası daġı çün sürüp irdi 'ömr / vedā' itkeli **yitkürüp** irdi 'ömr (A.N.S.İ. 1086)
 buruntartıban rezm üçün tıġ-i kīn /**yörüp** eyledi 'azm-ı maġrib-zemīn (A.N.S.İ. 1512)
tüşüp mevcġa bahr-ı cabbārlıġ / 'ıyān eylebenmevc-i ġahhārlıġ (A.N.S.İ. 1839)
 birisoġluban gurde-gāhıba tıġ / **töküp** yirge ġanın anıġ bī-dirıġ (A.N.S.İ. 2267)
 yanabaķıban şem' ü meclis **tüzüp** / yetīmāne köp şīveler **körgüzüp** (A.N.S.İ. 2741)
körüp her dem emrī be-ġayet 'acīb / anı tartıban iltür irdi naşīb (A.N.S.İ. 3178)
 ki hem-rāh anı rūmdın **kiltürüp** / hevāeyleben ol per ü bāl urup(A.N.S.İ. 6128)
öpüp tofraġnı **töküp** sevl-i eşk / ki andın yiben tokġuz eflāk reşk (A.N.S.İ. 7118)
 “-ban”
 anġa eylegeç nūr-ı ġüsnüġ zühūr / **okuban** melek ġaylı allāhu nūr (A.N.S.İ. 88)
 alar kim ölümge devā ķıldılar / 'aşā **taşlaban** ejderhā ķıldılar (A.N.S.İ. 212)
 anıġ şevketiġ bī-'aded **tapıban** /niçe aġmed istep aġad **tapıban** (A.N.S.İ. 313)
 cemālġa çün közlerin **açıban** / ġabaķ nūrlar başıġa **saçıban**(A.N.S.İ. 317)
 raķam **tapıban** çarġ-ı minā daġı / anıġ cevfade cirm-i ġabrā daġı(A.N.S.İ. 725)
 muğanni sürūd **aytıban** rūd tüz / vefāsız cihān birle pedrūd tüz (A.N.S.İ. 988)
 ġarındaş **tapıban**ġarındaşını / dem-ā-dem tilep kiskeli başını (A.N.S.İ. 1820)
 ata oġlıġa **yıġlaban** hāy hāy / ġızıġa ana **tartıban** vāy vāy (A.N.S.İ. 1840)
 bu yanġlıġ sipeh **başlaban** ikki şāh / ki bir küncilik ġaldı yol rezm-gāh (A.N.S.İ. 1981)
 tüşüp boynıġa **baġlaban** paleng / şeh allıġa yitkürdi ķılmay direng (A.N.S.İ. 2172)
 yaķa **yırtıban** tācını **taşlaban** / didi zār yıġlay bu söz **başlaban** (A.N.S.İ. 2299)
 özümge kirek kulluġın **çaġlaban** /anıġ bār-gāhıda bil **baġlaban** (A.N.S.İ. 2302)
 muṡi' oldılar ġükm ü fermānıġa / köġgül **baġlaban** luṡ u iġsānıġa (A.N.S.İ. 3233)
 çirik **yapıban**'arşa-ı ġākni / anıġ gerdi andaķ ki eflākni (A.N.S.İ. 3602)

ni kim hükmi irdi ibâ kılmadım / boyun **tolğaban** mâcerâ kılmadım (A.N.S.İ. 3673)
 birer nâme kim ol taraf**barıban** / kilip nâme-ber birle **yalbarıban** (A.N.S.İ. 4025)
 du'â **aytıban** şâh-ı ferzâneğa / hırâm eyledi mihmân-ğâneğa (A.N.S.İ. 4362)
 alarınıñtilin fehm kılmay kişi / ni kim **aytıban** herze bilmey kişi (A.N.S.İ. 5213)
 anı mużtarib **eyleben** tâbdın / özin **asraban** lîk kıllâbdın (A.N.S.İ. 5413)
 bu iş **salıban** şâh köñglige tâb / mizâcıda zâhir bolup ıztırâb (A.N.S.İ. 5394)
 niçe tar tutқан kime **kaçıban** / ınâbını turğan kime **açıban** (A.N.S.İ. 6113)
 mini **tartıban** baħr-ı zehħar ara / ğariķ itse deryâ-yı ħün-ğ'âr ara (A.N.S.İ. 6227)
 anğa beyle ħâlet ki yitti ğürüh / kıara astığa **kalıban** deşt ü küh(A.N.S.İ. 6553)
 sitem-dîdeler dik kıadem **alıban** / uyatdın felek başkoyı**salıban**(A.N.S. İ. 6557)
 kisük ilgini **taşlaban** çıktı vây / alar içre hem tüşti köp ħây ħây (A.N.S.İ. 6709)
 kıazâ def iğa **salıban** ilge renc / ğalaıdur tama' eylemek mâl u genc (A.N.S.İ. 6809)
 bolur irdi pend **aytıban** nükte-senc / niçük kim boğuzdm 'ıyân bolsa genc (A.N.S.İ. 6875)
 çü pençemğa 'işret bile **bakıban** /bu pençemğa ol pençeni **kaķıban** (A.N.S.İ. 6958)
 sevâdığa her kim ki köz **salıban** / kıara şâm-ı miħnet ara**kalıban** (A.N.S.İ. 6994)
 salıp türe tofrağ ara **yığlaban** / bu yanğlığ tüzüp mâcerâyı**ığlaban** (A.N.S.İ. 7182)
 “-ben”
 üçünçi sarı çün şitâb **eyleben** / felek i zühreğa ihtisâb **eyleben** (A.N.S.İ. 253)
 çü germ **eyleben** çarħ-ı atlaşka at / töşep atlasın atı allında bat (A.N.S.İ. 278)
bolup müftaħir 'arş anıñğ zâtığa / ki na'l **eyleben**'ayındın atığa (A.N.S.İ. 280)
 yakınrağ sığındı vişâlisteben / vişâl evciğa ittişâl **isteben** (A.N.S.İ. 299)
 tapıp her ni maķşud kim **isteben** / **bolup** barça mevcud kim **isteben** (A.N.S.İ. 311)
 yanasi**griben**merkebi üzre cüst / **kılıp** püye 'azmi niçük kim nühüst (A.N.S.İ. 314)
 nedâmet közin eşk-nâk **eyleben** / hem ol su bile ğusl-ı pâk **eyleben** (A.N.S.İ. 395)
 biri nâle-i derd-nâk **eyleben** / biri delķ peşmine çâk **eyleben** (A.N.S.İ. 445)
 kıaçan ħâme destân-serâ **eyleben** / sevâdı cihännı kıara **eyleben** (A.N.S.İ. 494)
 anıñğ cür'ası ilni mest**eyleben** / dimey mest kim mey-perest **eyleben** (A.N.S.İ. 529)
 işitmekliki zevķ-nâk **eyleben** / velî derk-i ma'ni helâk **eyleben** (A.N.S.İ. 540)
 çü yūsuf sūzın âşikâr **eyleben** / zeliħa kibi ilni zâr **eyleben** (A.N.S.İ. 551)
 şek irmes ki feth **eyleben** ħuşk u ter / sikender kibi alğusı baħr u ber (A.N.S.İ. 554)
 bu endişe köñglümde kıoymay kıarar / **helâk** **eyleben**'acz ile ıztırâr (A.N.S.İ. 636)
 kıayan kim bu suda tavâf **eyleben** / sunı cöng yanğlığ şikâf **eyleben**(A.N.S.İ. 677)
 eger râyınıñğ miħri körgüzse tâb / kıuyaş zerre dik **eyleben** ıztırâb(A.N.S.İ. 753)

ki bolgaç mesîhâğa ol müdde'â / tazarru'bile **eyleben** yüz du'â(A.N.S.İ. 768)
sözünĝ **eyleben** 'ömr bahşendelik / yüzünĝdin ħalâyıkka ferħundelik(A.N.S.İ. 823)
anĝa ħaĝ naşîb **eyleben** ħ uşk u ter / **yörüp** feth kılĝusıdur baħr u ber (A.N.S.İ. 1068)
sini **isteben** tapĝanımdm murâd /budur kim kaçan eylesem ħayr-bâd (A.N.S.İ. 1097)
bülend **eyleben** himmet ol bî-niyâz / ki her niçe himmet biyik miħnet az (A.N.S.İ. 1154)
didiler ħalâyık du'â **eyleben** / ħadîşîĝa cânlar fedâ **eyleben** (A.N.S.İ. 1170)
ki terk **eyleben** faĝr sermâyesin / pesend itke min şâhlĝ pâyessin(A.N.S.İ. 1196)
sikendemi ħayret zebûn **eyleben** / didi baş uyatdın nigûn **eyleben** (A.N.S.İ. 1202)
alıp tâcnı **eyleben** ercümend /anıĝ başıdın eyledi ser-bülend (A.N.S.İ. 1293)
yana tüzdi altun terâzûsını / ħavî **eyleben** 'adl bâzûsını (A.N.S.İ. 1347)
cedel **eyleben** dâd-ħ'âhı bile / **kilip** ol iki üç güvâhı bile (A.N.S.İ. 1442)
cüdâ **eyleben** kizb âlâyışın /anĝa eylesem naz ârâyışın (A.N.S.İ. 1508)
yana**eyleben** fârs fethîĝa 'azm / müyesser **bolup** eylemey kînü rezm (A.N.S.İ. 1526)
şimal ehlin ihsânĝa garĝ **eyleben** / tevaccüh kılip 'azm-ı şarĝ **eyleben** (A.N.S.İ. 1533)
çü ref' **eyleben** küfr yanĝlıĝ 'uyûb / birip reh-neverdiĝa 'azm-ı cenûb (A.N.S.İ. 1540)
sipâhân sarı deşt kılĝanda tay / binâ **eyleben** şehri andaĝ ki rey (A.N.S.İ. 1543)
alardın revâ **eyleben** kâmını / kime içre koydı yana gâminı (A.N.S.İ. 1567)
kitürdi bu sözni **diben** nükte-güy / ara yirge bir şavlecân birle güy (A.N.S.İ. 1730)
diben ĝoptı meclisdin eylep şitâb / uluĝ zarf ara küncid-i bî-hisâb (A.N.S.İ. 1736)
ki yir hey'etin **eyleben** cüst ü cüy / müdevver tapıpturlar andaĝ ki güy (A.N.S.İ. 1757)
binsınzafer **eyleben** çire-dest / yana bir san zâhir olsa şikest (A.N.S.İ. 1829)
çü her birni körmekke şâh **isteben** /barıp ħâcib-i bâr-gâh **isteben** (A.N.S.İ. 1922)
bu işĝâlnı **eyleben** ber-ĝaraf / ħaylâyıkını tarĝattılar her ĝaraf (A.N.S.İ. 1933)
bu işdin özige şükûn **eyleben** /yanıp ħaşm ĝaddın nigûn **eyleben** (A.N.S.İ. 2014)
yezek **eyleben** eyle âĝâhlık /ki kılmay anĝa sâye hem-râhlık (A.N.S.İ. 2019)
sipeh-bendleri ħöd ĝulû **eyleben** / sikender sözin ĝüft ü ĝü **eyleben** (A.N.S.İ. 2028)
zuhûr **eyleben** arz zilzâlihâ / ve aħrecetü'l-arz eşķalehâ (A.N.S.İ. 2041)
benefş **eyleben** şidde birle dirâşş / semend üzre bergüstevân hem benefş (A.N.S.İ. 2071)
anı rezm ili şîr-i derrân **diben** / atın encümen ehli ħarrân **diben** (A.N.S.İ. 2165)
anĝa **eyleben** ħayret ehl-i cihân / anĝa tigrü kim boldı közdin nihân (A.N.S.İ. 2220)
ol ikki kişi hem yaraĝ **eyleben** / anıĝ katlıĝa ittifaĝ **eyleben** (A.N.S.İ. 2253)

anıñg dik ki tıfl **isteben** inbişät / çü satranc oynarğa yaysa bisät (A.N.S.İ. 2364)
 e'ādisi qasd **eyleben** cāniğa / kılıç la'l-gün kıldılar qanığa (A.N.S.İ. 2425)
 birige kerem āşikār **eyleben** / yana birni ümīd-vār **eyleben** (A.N.S.İ. 2511)
 hazāyinga hūkm itti līkin nühüst / ki ehl-i qalem **eyleben** bāz-cüst (A.N.S.İ. 2513)
 şeh iqbālı tapmağnı cezm **eyleben** / barı yittiler şehğa 'azm **eyleben** (A.N.S.İ. 2635)
diben kim sikender yibergen bitik / ki semdin açığdur kılıcdın itik (A.N.S.İ. 2685)
 gümān **eyleben** şu'le körgeç tezerv / kılıp devride lerze şimşād u serv (A.N.S.İ.2770)
 bu isfendiyār **eyleben** çün sitiz /salıp 'ālem ehli ara rüste-hiz (A.N.S.İ. 2780)
 çü bir rıtl nüş **eyleben** mest olup / ki sākī ayağıda oq pest olup (A.N.S.İ. 2787)
 hem ol belh kim kıldı hüşeng şāh / cihāndın güzīn **eyleben** taht-gāh (A.N.S.İ. 2874)
 didi kim bu yirdür cinān gülşeni /pesend **eyleben** hātır-ı rüşeni (A.N.S.İ. 2890)
 çü bu lafzğa iltifāt **eyleben** / hem ol şehr atın herāt **eyleben** (A.N.S.İ. 2893)
 çü sa'y **eyleben** kıldı dārā-yı dehr / binā beyle kişverde bu nev' şehr (A.N.S.İ. 2901)
 bu dervāzeni eyle rüst **eyleben** / kim ol ikki cüzvin dürüst **eyleben** (A.N.S.İ. 2937)
 alar qoptı şehni du'ā**eyleben** / ni kim kāmı irdi revā**eyleben** (A.N.S.İ. 2976)
 fetilesiğa otnı cüst **eyleben** / koyup ra'd yanığa rüst **eyleben** (A.N.S.İ. 2986)
 haqtın şehr ehli sevād **eyleben** / anıñg hūkmığa inkıyād **eyleben** (A.N.S.İ. 3056)
 ki kılığay idük hıdmet izhārını / 'ıyān **eyleben** kulluq āsārını (A.N.S.İ. 3058)
 ki min hod kilür min şitāb **eyleben** / yiberdi bu yanğlıq hitāb **eyleben** (A.N.S.İ. 3066)
 'avām allığa ilticā **eyleben** / yıraqtın çikip ün du'ā **eyleben** (A.N.S.İ. 3074)
 hoş ol kim köñgölde küşād **isteben** / qopup'azm kılığay murād **isteben** (A.N.S.İ. 3132)
 du'ā **eyleben** sürdi dānā maqāl / ki ay şevketiñgğa pāy-māl (A.N.S.İ. 3334)
 diğec nükte dānā-yı bisyār-dān / **diben** āferinler şeh-i kām-rān (A.N.S.İ. 3342)
 harīm-i vişāl içre hāş**eyleben** / nikāh emriğa ihtisās **eyleben** (A.N.S.İ. 3388)
 hem ol sūg ref'iğa şāh-ı zemen / mülükāne sāz **eyleben** encümen (A.N.S.İ. 3410)
 ki erkān-ı devlet hırām **eyleben** / şeh aħkāmını ihtirām **eyleben** (A.N.S.İ. 3423)
 didi kim atañgğa niçe 'ömr idi / hisāb **eyleben** vüz on ikki didi (A.N.S.İ. 3545)
 'ıyān **eyleben** hind 'azmını cezm / revān kıldı hindūsitān sarı 'azm (A.N.S.İ. 3600)
 barınıñg libāsı sarığ yā kızıl / bahār u hazān **eyleben** muttaşıl (A.N.S.İ. 3636)
 hem ol pīl çün kim hırām **eyleben** / bular añğa uyqu harām **eyleben** (A.N.S.İ. 3637)
 bular allıda i'tizār **eyleben** / besī 'aczlar āşikār **eyleben** (A.N.S.İ. 3665)
 mini luṭf ile **eyleben** ser-bülend / halāyık ara eylese ercümend (A.N.S.İ. 3677)
 ni nev' olsa özlerni zabte**eyleben** / du'ā sarı āyīn-i rabṭ **eyleben** (A.N.S.İ. 3727)
 qabūl **eyleben** boldı hoş-ḥāl köp / hem ol ilge yüzlendi iqbāl köp (A.N.S.İ. 3790)

yana iltimās **eyleben** didi rāy / ki hükm eylese şāh-ı kişver-güşāy (A.N.S.İ. 3797)
 şeh ol yirdin asru neşāt **eyleben** / yörüp her yanın ihtiyāṭ **eyleben** (A.N.S.İ. 3866)
 gehī bīşe içre şikār **eyleben** / şikār içre mey ihtiyār **eyleben** (A.N.S.İ. 4003)
 anı bā-vücūd ihtişār **eyleben** / için līk muhkem hişār **eyleben** (A.N.S.İ. 4115)
 türe barca kullāb ile bend ü best / mekīn **eyleben** kiynide ehl-i şest (A.N.S.İ. 4119)
 ‘ıyān **eyleben** hıdmet izhārını / alur her ni kim mülkidür barını (A.N.S.İ. 4174)
 sikender didi **eyleben** ihtirām / aṅga tahtım allında eyleṅg maḳām (A.N.S.İ. 4217)
diben şeh bu sözni didi kim yörünḡ / digen kimseni içkeri kiltürünḡ (A.N.S.İ. 4224)
 didi **eyleben** fikr hākān-ı çīn / ki ay dehr mülkige mesned-nişīn (A.N.S.İ. 4260)
 köp izhār-ı ‘ayş u neşāt **eyleben** / sühanver bile inbisāt **eyleben** (A.N.S.İ. 4389)
 te’emmül kıılır irdi rāy **isteben** / pür-endīşe-i reh-nümāy **isteben** (A.N.S.İ. 4490)
 şanem zülfi dik **eyleben** tār u mār / kıoparur idi barçamızdın demār (A.N.S.İ. 4547)
 çü nāz ol tezerv āşikār **eyleben** / besī bāz u şāhīn şikār **eyleben** (A.N.S.İ. 4626)
 uluḡ ḡaylını reh-şinās **eyleben** / şeh ihzārını iltimās **eyleben** (A.N.S.İ. 4644)
 kıabül **eyleben** sözni dārā-yı dehr / revān atlanıp eyledi ‘azm-ı şeh (A.N.S.İ. 4646)
 gehī şayd işin ihtiyār **eyleben** / yörüp çīn kıyikin şikār **eyleben** (A.N.S.İ. 4852)
 hem ol fi‘lını āşikār **eyleben** / ki bed-mestni şerm-sār **eyleben** (A.N.S.İ. 4860)
 bu yan ikki yüz ol taraf ikki yüz / **diben** kıçe kündüz bu ma‘nīde söz (A.N.S.İ. 4877)
 çü ḡusrevḡa ol ikki iş birdi dest / neşāt **eyleben** boldı ‘işret-perest (A.N.S.İ. 4918)
 çemeney **eyleben** hüllesin reng reng / töküp ḡulle ḡil‘at üçün teng teng (A.N.S.İ. 4974)
 sikender niçe **eyleben** cüst ü cüy / semen-ber dilir eylemey ḡüft ü ḡüy (A.N.S.İ. 5084)
 nice bu niyāz āşikār **eyleben** / ol āyīn-i nāz āşikār **eyleben** (A.N.S.İ. 5085)
 kime içre ḡāhī maḳām **eyleben** / cezāyir bile geh ḡırām **eyleben** (A.N.S.İ. 5183)
 sevāḡilde fetḡ-i bilād **eyleben** / cezāyir diyārın küşād **eyleben** (A.N.S.İ. 5185)
 meded **eyleben** luft-i bārī aṅga / mekān boldı maḡrīb diyārı aṅga (A.N.S.İ. 5188)
 sipehdin tola kördiler yir yüzün / kıara **eyleben** dehr taḡ u tüzün (A.N.S.İ. 5349)
 gehī ḡamleler **eyleben** rū-be-rū / red eylerni fevt itmeyin mū-be-mū (A.N.S.İ. 5383)
 anı daḡı rüst **eyleben** dīv-zād / ḡanīm isteyü eyler irdi ‘inād (A.N.S.İ. 5386)
 yitip köṅgli ḡālīḡa yüz miṅḡ gezend / tekellūf bile **eyleben** zehr-ḡand (A.N.S.İ. 5399)
 çikerdin tenin nā-tüvān **eyleben** / boyın tofraḡ içre nihān **eyleben** (A.N.S.İ. 5417)
 çikip tīre tofraḡ üze şaydını/ velīk **eyleben** rüst anıḡ ḡaydını (A.N.S.İ. 5420)
 tüzüp meclis ehli bile encümen / revān **isteben** ḡürd-i vaḡşī-figen (A.N.S.İ. 5426)
 ‘ināyet besī āşikār **eyleben** / başıḡa cevāhir nişār **eyleben** (A.N.S.İ. 5429)

çü kördüm sipâhîngni andaq ki mür /yitişkey **diben** kavm u haylîmgâ zür (A.N.S.İ. 5474)

çü şeh baqtı luţf **eyleben**ol sarı / biri bar idi bârîk-ı berberî (A.N.S.İ. 5498)

kilür çağ alar biz firâr **eyleben** / vaţandın celâ ihtiyâr **eyleben** (A.N.S.İ.5665)

barın **eyleben** nuql büngâhğa / budur ‘arzımız kim didük şâhğa (A.N.S.İ. 5672)

ki bir dest-bürde**eyleben** âşikâr /kılurğa hem ol şaydlardın şikâr (A.N.S.İ. 5710)

‘acebrağ ki ni haşm u ni öz **diben** / yıkılğannı fi’l-hâl üzüşüpy**iben** (A.N.S.İ. 5724)

alar hem kop ilni helâk **eyleben** / helâk eylegenni hürâk **eyleben** (A.N.S.İ. 5721)

dimen kim **yiben** cism ü kâlîbnı hem / ni cism ü ni kâlîb ki merkebni hem (A.N.S.İ. 5723)

yana küngür ü burc itip qal’a-vâr / timürler bile **eyleben** üstüvâr (A.N.S.İ. 5765)

ve ger birmese dest kâm u tarab / tarab yoğ**diben** özge bilme ta’ab (A.N.S.İ. 5814)

felek gerdişi **eyleben**zûlm u zür /niçe yıl **eyleben** hâne-gür (A.N.S.İ. 5847)

bu iş beyle nivçün durur hikmet it / tarîkın beyân **eyleben** ‘illet it (A.N.S.İ. 5862)

çü şeh kime içre maqâm **eyleben** / ulus hem ser-â-ser hürâm **eyleben** (A.N.S.İ. 5987)

alar çün bu yaŋlıg şitâb **eyleben** / muhâsibler anı hisâb **eyleben** (A.N.S.İ. 6119)

cezâyirni tâ fethi kılğunça şâh / hisâbın hakîme**eyleben** rû-be-râh (A.N.S.İ. 6124)

çü ol nâme şerhin dürüst **eyleben** / kebüter ayağığa rüst**eyleben** (A.N.S.İ. 6127)

hakîmî ki ança ‘aded **eyleben** / hesâb içre şehğa meded **eyleben** (A.N.S.İ. 6153)

du’â haţtı bizge raqam-zed kılîng / becel **eyleben** ‘azm-i maqşad kılîng (A.N.S.İ. 6230)

gümân **eyleben**hayl-ı deryâ-hurrâm/ ki gerdün ara eylemişler maqâm (A.N.S.İ. 6243)

çü kölek özin çarğ-ı şüy **eyleben** / felek saţığığa âb-ı rüy **eyleben** (A.N.S.İ. 6281)

ta’ab közlerin âşikâre**eyleben** / tîngiz içre gevher-nigâr **eyleben** (A.N.S.İ. 6290)

aŋğa tigrü kim **eyleben** sunı tay / sa’âdet bile koydı sâhilğa pey (A.N.S.İ. 6339)

temüz otıdın irdi ‘âlemğa cüş / sular **eyleben** kaynamaqtın hürüş (A.N.S.İ. 6349)

anıng kim mizâcın ‘alîl **eyleben** / beyâbânda zâr u zelîl **eyleben** (A.N.S.İ. 6458)

çü hağ şükr ü hamdın edâ**eyleben** / vaşiyet bu nev’ ibtidâ**eyleben** (A.N.S.İ. 6462)

saŋğa **eyleben** hâk-i der-gâhlîg / anıng atın aytsam idi şâhlîg (A.N.S.İ.6470)

yana terk-i âh u figân **eyleben** /ni hükmi ki şâh-ı cihân eyleben (A.N.S.İ. 6539)

mağâfe ara **eyleben** anı rüst / qadem koydılar şeh digen sarı cüst(A.N.S.İ. 6541)

burunraq kişi **iltiben** nâmeni /anasığa ‘arz itti hengâmeni (A.N.S.İ. 6542)

‘ıyân **eyleben** nükteî dil-hırâş/ dir irdi vü közdin töker irdi yaş (A.N.S.İ. 6671)

yana dest birdi ‘aceb şiddetî / kolın kistiler **eyleben** töhmetî (A.N.S.İ. 6700)

bu nev'eyleben şāh-ı āzādeni / anıñg köñgli isterçe şeh-zādeni (A.N.S.İ. 6872)
 anıeyleben rüşen envār-ı kıuds / munuñg nuḫkıdın rüşen esrār-ı kıuds (A.N.S.İ. 6972)
 bu yañgılığ mini eyleben güng ü lāl / 'ıyān eyledi 'ısi-āsā maḫāl (A.N.S.İ. 6978)
 niçe genc kim āşikār eyleben / ayağığa barın nişār eyleben (A.N.S.İ. 7066)
 kayu sözde kim bir su'āl eyleben /cevābın diğec zevk u hāl eyleben(A.N.S.İ. 7069)
 selām eyleben merḫabā eyledi / risālef tarıḫın edā eyledi (A.N.S.İ. 7084)
 irür ḫāzret-i şeyḫ -āgāh bol / niyāz eyleben ḫāk-i der-gāh bol (A.N.S.İ. 7096)
 ḫabūl eylebenmin ni kiin aytıp ol / ki ḫaḫ' oldı köprek bu mecma'ğa yol(A.N.S.İ.
 7102)

“-p”

Tilep ol kebüterler ārāmını / yasadıñg felek ḫasrınıñg tamını (A.N.S.İ. 23)
 vücuduñgdın eylep ḫazā kīmiyā / misin altım eylep ban enbiyā (A.N.S.İ.172)
 aña kim saña birdi mundaḫ vücūd / bu şükrāneğa sin hem eylep sücūd (A.N.S.İ.
 186)
 siniñg toğmağıñg rüşen eylep cihān / anıñg dik ki toğkay ḫıyaş nāgehān (A.N.S.İ.
 188)
 te'ennī bile cünbiş eylep nesīm / yayıp müşk zımnında evrāk-ı sīm (A.N.S.İ. 223)
 yitiñge çün 'abīr eylep semend / sa'ādetdin olup züḫal behre-mend (A.N.S.İ. 261)
 çü eylep sikizinci sarı mürür / şevābit tapıp maḫdemidin sürür (A.N.S.İ. 263)
 felek **dip** demidin tirilgende ḫūt / ki subḫāne ḫayy ellezi lā yemūt (A.N.S.İ. 276)
 çerāğığa pervāneler dik nücüm / özin örtemeklikke eylep hücüm (A.N.S.İ. 327)
 felek ehlin eylep çü nūr iç re ğarḫ / felekdin inip yirge andaḫ ki berḫ (A.N.S.İ. 329)
 kerem eylep ikki kolum koldañgız / söz iḫlimi sarı mini yoldañgız (A.N.S.İ. 345)
 ḫılay **dip** maḫām ol felek-veş serir / ilik taş ayağımğa irdi ḫarir (A.N.S.İ. 356)
 sikender dik eylep sipeh-dārılık / sipehni ḫaleldin nıgeh-dārılık (A.N.S.İ. 409)
 dil-ārālīg anda cihān-der-cihān /leḫāfet anı közdin eylep nihān (A.N.S.İ. 436)
 veli ger **tilep** ḫalk āfetlerin / kiyip şavt ile ḫarf kisvetlerin (A.N.S.İ. 437)
 luḫfıdın yüzün eylep ārāste / bolup eyle kim mäh-ı nā-kāste (A.N.S.İ. 441)
 bu hāl olsa minber üzre āşikār / verā' ehliniñg köñglin eylep figār (A.N.S.İ. 444)
 felek ehli ol nāme körgeñ zamān / başı üzre misvāki eylep kemān (A.N.S.İ.483)
 eger kāğazda kim nükte eylep raḫam/ raḫam ḫılmay anı yana kimse
 hem(A.N.S.İ.511)
 çü **istep** ḫarab ḫab'-ı āzādesi / ḫoyup nazm cāmığa söz bādesi (A.N.S.İ. 528)
 burun cilve eylep 'ıyān tuḫfesi / birip 'ālem ehliğa cān tuḫfesi (A.N.S.İ. 549)

'atâyânı **anġlap** müsebbib işi / özin bilmegey orta yirde kişi (A.N.S.İ. 580)
 velikin ni ġam tîngri **eylep** kerem / uluġ müdde'â birse maqşûd hem(A.N.S.İ. 599)
 ġazel tarzıġa evvel **eylep** sitiz /cihân içre saldı uluġ rüste-ġîz(A.N.S.İ. 601)
 'ubür **eylepol** yan belâ şarşarı/ ki mevc-i belâ yüzlenip her sarı(A.N.S.İ. 621)
 belâ menzili merz u bûmı anıġġ / ecel şahşın **örtep** semûmı anıġġ(A.N.S.İ. 625)
 gehî **dip** ki yoġ dahl-ı imkân muġġa / taşarruf kıla almak insân muġġa(A.N.S.İ. 635)
 saġġa türk eġâlîmin **eylep** raġam / ezelde naşîb eylemiş yek-ġalem (A.N.S.İ. 643)
 köġgildin tevehhümüni **eylep** 'adem / ilig işke ur yolġa ġoyġıl ġadem (A.N.S.İ. 659)
 ki ferzânele **dip** köp efsâne hem / sözün nazm itiptür bu ferzâne hem (A.N.S.İ. 701)
 kieylep yarım tünler uyġu ġarâm / ki ġak secdesiġa ġılur min kıyâm(A.N.S.İ. 708)
yasap çünki hem dūzahġ u hem behişt / beşerni ġılıp zişt ü zibâ-sirişt(A.N.S.İ. 727)
 suyn kim ġaġ **eylep** zülâl-i ġayât / bütün barġa andın nihâl-i ġayât(A.N.S.İ. 766)
 sikender niçe rest **baġlap** tılısm / bu eylep tılısmın uşatmaġı ġısm (A.N.S.İ. 791)
 letâfet nihân **istep** ehl-i cihân / cihân-ı letâfet sin **eylep** nihân (A.N.S.İ. 817)
 çü bu ġâşiyet bolmay ol su ara / nihân **eylep** özni ġaranġu ara(A.N.S.İ. 822)
 işitken melek-sân şıfâtıġġ siniġġ / du'â birle **istep** ġayâtıġġ siniġġ(A.N.S.İ. 826)
 sin içmekke **eylep** anġa iltifât / dem-â-dem ki bolsun memed-i ġayât(A.N.S.İ. 839)
 velî tuttı zerdüst âyîni ol / mecûs oldı **istep** alar dîni ol (A.N.S.İ. 903)
 ki dârâġa birdi kızın şâh-ı rûm / **yasap** zîb ile eyle kim naġl-ı mûm (A.N.S.İ. 1023)
 sikendeni taptı melik filiġûs / **yasap** mülkin andaġ ki zibâ 'arûs (A.N.S.İ. 1041)
 anı asramay kâġ u eyvân ara / **yasap** yir köġgül içre bel cân ara (A.N.S.İ. 1046)
 meger fetġ boġanda maġrib-zemîn / şehî zâhir **eylep** idi ġatlı u kîn (A.N.S.İ. 1164)
 atamnı eger luġf **eylep** ilâh / bu kişver üze eyledi pâdişâh (A.N.S.İ. 1237)
 kızıl yaşıll **eylep** çü her yan hücûm / yasalġan kibieyleben reng-i mûm (A.N.S.İ. 3834)
 resûlâne **eylep** maġġa iltifât / bu künasraban şâm bolġaç uzat (A.N.S.İ. 4328)
 özi eyleben suda fetġ-i bilâd / cezâyir bilâdını **eylep** küşâd (A.N.S.İ. 6103)
 niyâz ehli kirsün dibençıġtı râz / bu râz anġġaġaç kirdim **eylep** niyâz (A.N.S.İ.6970)

1.2.11.4. Ekin Birleşik Fiil Teşkilleri Oluşturması

Janos Eckman, “Çaġatayca” makalesinde -p zarf fiili ile ilgili şunları söylemiştir: “Harezmce'deki gibi. Menfisi -map kullanılmaz, (Nevâyî'de ve öncesinde tespit edilmedi) yine de krş. turmap “durmayıp” (B105v:8), kalmap idi

“kalmamıştı”(H38r:11), onun yerine çoğunlukla-may şekli kullanılır. almay, körmäy. -ban şekli, şiirde Harezme’de olduğu gibi vezin zaruretiyle kullanılır.”¹²⁹

-p zarf fiili ile yapılan birleşik fiiller:

bar- “varmak”, uzaklaşmayı ifade etmek için:

Çağatay Türkçesinde de hem esas hem yardımcı fiil olarak kullanılan bu fiil, esas fiile -A, -U, -y ve -p zarf-fiil ekleriyle bağlanır. Bu şekilde oluşan birleşik fiillerin olumsuzu, yardımcı fiil üzerine getirilen -mA olumsuzluk ekiyle yapılır. Bar-“varmak” yardımcı fiilinin asıl işlevi, esas fiilde ifade edilen oluş ve kılışın oluşum sürecini, devamlılığını bildirmektir.¹³⁰

mübâriz **tilep bar idi** na‘re-zen / žbmîriġa a‘dânıġ âteş-figen (A.N.S.İ. 2190)

bu sözdin bolup özgeçe hâletim / özümge **kilip bardı** ol ġıybetim (A.N.S.İ. 7196)

bol-“olmak, var olmak”, imkânsızlığa işaret eden olumsuzluk için kullanılır.

Tarihî lehçelerde ve Oğuz grubu Türk lehçeleri (Türkmen Türkçesi hariç) dışındaki çağdaş Türk lehçelerinde çoğunlukla bol- “olmak” şeklinde bulunan bu fiil, ilk olarak Uygur metinlerinde “imkân” ve “imkânsızlık” bildiren bir yardımcı fiili olarak kullanılmıştır. Ancak kullanımı seyrek: kılu bol- “yapabilmek”, eşidgeli bolma- “işitememek” (Korkmaz 1959: 120). Uygur devrinden sonraki metinlerde ise bu yardımcı fiil, genellikle -p ekiyle yapılmış zarf-fiillerden sonra görülür. Ancak bu tür yapılar, Uygur döneminden sonra da sık görülmez: Tewedin inip bolmas “Deveden inmek olmaz.” (KE 49v/4); ve-lîkin bu ġalûyıkıġı tilinden kırtulup bolmas “Fakat bu insanların dilinden kurtulamaz.” (GT 124/6).

“Çağatay Türkçesinde bol- “olmak” fiili daha çok isimlere gelen yardımcı fiil olarak görülmüş; bu fiilin zarf-fiil eki almış bir esas fiille oluşturduğu birleşik yapılara seyrek rastlanmıştır. Bu tür yapılarda bol- “olmak” yardımcı fiili, esas fiile -p zarf-fiil ekiyle bağlanarak esas fiildeki oluş ve kılışın yerine getirilmesi için gerekli olan iktidar ve olabirliğe işaret etmiştir.”¹³¹

bilip bolmas irdi tavaġkuf aġga / kılır irdi türlüġ taşarruf aġga (A.N.S.İ. 1072)

kaçıp boldılar ‘âzim pâ-y-taġt / aġga tigrü kim mellüvî tîre-baġt (A.N.S.İ. 3012)

şeh **aġlap bolup** ġayret âyîn aġga / didi eylep iġsân u taġsîn aġga (A.N.S.İ. 3332)

sikender alarnı **körüp boldı** şâd / hem ol şâdlıġda kılıp ġaġnı yâd (A.N.S.İ. 3349)

kilip bolġa siz kılganıġa şefî‘ / ni kılgay be-cüz ‘afv-ı rây-ı refî‘ (A.N.S.İ. 3710)

¹²⁹ Eckman,(2003) a.g.m. s.97.

¹³⁰ Filiz Meltem Erdem Uçar, “Çağatay Türkçesinde Tasvir Fiilleri”, *Türkbilgi*, 2016/32: 21-56.

¹³¹ Erdem Uçar(2016), *a.g.m.*, s. 21-56.

bu sözdin bolur şād hākān besī / **kopup boldı** şehğa şenā-h^vān besī (A.N.S.İ. 4428)
kopup boldı hākān dağı hem-rehi / bolup hıfzıda hem ata hem-rehi (A.N.S.İ. 4734)
 bu yañlıg üç gürd rezm-āzmūm / **kirip boldılar** dīv-veşka zebūn (A.N.S.İ. 5389)

çık- “çıkma”, bulunma:

ki mellüv çü **salıp çıkıp** mülkini / kaçıp kaldı güyā ki bir hāzini (A.N.S.İ. 3084)

kil- “gelme”, yaklaşmayı göstermek için:

Kél- “gelme” fiili, Türkçenin ilk devirlerinden itibaren hem esas hem yardımcı fiil olarak kullanılmıştır: Üç oguz süsi basa kelti “Üç Oğuz ordusu baskın yaptı.” (BK D32) (Tekin 2010: 62-63); bir bitig éltü kelip erklig kanka birti “Bir belge gönderip Erklig Kan’a verdi.” (AY 14/9); yana turdı ança bu oldurdiya / sarıg tañ ata keldi öñdürdi ya “Sabah olup gök aydınlana kadar öylece durup oturdu.” (KB 5971); ‘aybımnı aytmadı téyü perdedin çıka kéldi “Suçumu söylemedi diye perdeden çıkageldi.” (KE 90v/18). Nesne almayan bu fiil, esas fiile -A, -y, -p zarf-fiil ekleriyle bağlanarak daha önceki bir tarihten beri devam eden bir durum veya hareketi ifade eder (Eckmann 2003: 106).¹³²

sikender **tüşüp kildi** dārā sarı / işi tüşti rıfķ u müdāra sarı (A.N.S.İ. 2277)

çıkıp kildi barı serāsime-vār / tutaşp hem ol şu’ledin sime-vār (A.N.S.İ. 3366)

işik ehliğa tüşti şūr u şegāf / **kirip kildi** ol vahşī bü’l-‘aceb (A.N.S.İ. 5491)

ki mazlūm ildin tilep ferdliķ / **çikip kildi** ol ilge hem-derdliķ (A.N.S.İ. 6712)

kal- “kalmak”, hareketin bitmesiyle ortaya çıkan bir durumu belirtmek için:

Geçişsiz bir fiil olan kal- “kalmak” fiili, Türkçenin ilk dönemlerinden itibaren yardımcı fiil olarak kullanılmaktadır: Ölügi yurtda yolta yatu kaltaçı ertigiz “Ölenler (de) yazıda yabanda yata kalacak idiniz.” (KT K9) (Tekin 2010: 38-39); ataları ilig begke ötünüp ayıtıp kaltılar “Babaları padişaha yalvardılar.” (AY 608/12); bu ay toldı buldı tilekin tükel / tüketti tiriglig turu kaldı mal “Bu Ay Toldu, isteğine tamamen kavuştu, ömrünü tüketti malı ise kalıverdi.” (KB 1051); bu kimerse anlar artınga baķa qalur “Bu kişi onların ardından bakakalır.” (NF 439/17); baķa qal- “bakakalmak” (TZ 8a), qata qal- “katakalmak” (TZ 8a). Çağatay Türkçesinde de oldukça işlek bir kullanıma sahip olan kal- “kalmak” fiili, esas fiile -A, -y, -p zarf-fiil ekleriyle bağlanarak hareketteki devamlılığa işaret eder (Eckmann 2003: 106).¹³³

ki mellüv çü **salıp çıkıp** mülkini / **kaçıp kaldı** güyā ki bir hāzini (A.N.S.İ. 3084)

¹³² Erdem Uçar(2016), *a.g.m.*, s. 21-56.

¹³³ Erdem Uçar, (2016) *a.g.m.*, s.21-56.

körüp kalmayın özde vādī-neverd / özin saldı der-gehğza andağ ki gerd (A.N.S.İ. 4043)

tur-“ durmak”, hareketin sürekliliğini belirtmek için:

Çağatay Türkçesinde de hem esas hem yardımcı fiil olarak kullanılan tur-“durmak” fiili, esas fiile -A, -(y)U, -y, -p zarf-fiil ekleriyle bağlanır. Kimi örneklerde Oğuzcanın etkisiyle fiilin /d/’li şekli görülmektedir. Bu fiilin başlıca işlevi, esas fiildeki oluş ve kılışı süreklilik anlamıyla tasvir etmektir (Eckmann 2003: 107). Bu süreklilik anlamı kimi zaman ifadeye âdet, alışkanlık gibi anlam incelikleri katabilir.¹³⁴

bakıp tursa vahşî besî herze dip/ şeh ol işde namûsdın guşsa yip (A.N.S.İ. 5396)

1.2.12. -ken

1.2.12.1.Ekin yapısı

“i”ken, “i-(#er-)” fiilinin zarf-fiili; “-ken” de, bu zarf-fiili oluşturan ektir. “-ken” eki, Eski Türkçede “-kan” şekliyle birlikte “kaide olarak fiil köklerine değil, isim soyluya benzeyen kelimelere”(Gabain, 1988-Akalın,437); ikinci olarak da “-mazlı isim-fiillere” (sıfat-fiil) (age. ,437) getirilmiştir.”iken”in Eski Türkçedeki şekli “erken” , muhtemelen “är-mâz+kän” e benzeterek teşkil edilen olumlu bir *är-ür+kän den (age. , 437) kısalmıştır.¹³⁵

Jean Deny, -An sıfat fiil ekinin aslında -ken / -қан biçiminde olduğunu ve içinde bir gırtlak sesi olan қ'yı da içerdiğini söyler. Doğu lehçelerinde aynı biçimde kalmış olan bu ekten Osmanlı Türkçesinde geriye ancak -ken zarf fiilinin ve -ken’li sıfat fiillerin kaldığını söyler (Deny, 2012: 409).

Reşid Rahmeti Arat Eski Türk Şiiri’nde -қан ve -ken şeklinin Kutadgu Bilig’deki "oğlan erken" örneğinden hareketle, Gabain’in fiillerin isim fiil yapısının üzerine gelen ekin zamanla eksiltiyle "oğlan er-ür er-ken" biçiminden "oğlan er-ken"e dönüştüğü fikrinin kabul edilmesi gerektiğini söyler.¹³⁶

Arat, er-ken ve i-ken edatlarınınmsa eski -қан şekliyle er- fiilinin -gen isim fiil şekliyle karıştırılmış olmasından ortaya çıktığını düşünmektedir (Arat, 1991: 434).

¹³⁴Erdem Uçar, (2016) *a.m.*, s.21-56.

¹³⁵Kamil Tiken, *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf Fiiller*, (Ankara: TDK Yay.2004) s.146

¹³⁶B. Durgunay, “Karahanlı Türkçesinde -ken Zarf Fiil Ekinin Kullanım Alanına Katkıları”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Cilt-Sayı:5-2, (2016), s.565-576.

Tahsin Banguoğlu, er- fiilinin şimdiki zaman sıfat fiili "-gen"den geldiğini ve er-gen > i-ken > -ken gelişmesi içinde sıfat fiil anlamından sıyrılıp zarf fiil anlamı kazandığını ifade eder (Banguoğlu, 2011: 480).

Talat Tekin, -kAn ekinin asıl fiilin işlenme zamanını belirttiğini söyler. Ona göre -mAzkAn ekinin oluşumu ârkân zarfındaki -kAn ekinin, -mAz olumsuz şimdiki zaman biçimlerine benzetme yoluyla eklenmesine bağlıdır (Tekin, 2003: 178)¹³⁷

Yalnız ê- ~ êr -ek- fiilinden sonra gelmektedir.

1.2.12.2.Ekin kullanılışı

1.2.12.2.1.Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

bu kün kâmil ol nev'-i mefhûm imes / burun **bar iken** dağı ma'lûm imes (A.N.S.İ.555)

tüvânâ **iken** çağda eylep günâh / ni sūd eylegen vaqt 'emrin tebâh(A.N.S.İ. 3522)

ni sūd ol dem olmak 'ıyân bu țâriķ / ki mațlûb ara **bar iken** sin ğariķ (A.N.S.İ. 5311)

1.2.12.3. Ekin Fonksiyonları

sikenderge ikki **ikenni** 'aded / çü allında taħķiķ idi kıldı red (A.N.S.İ. 1035)

kişi kılsa ol çâh başını rüst /hem ol nev' kim rüst **ikendür** nühüst (A.N.S.İ. 3301)

1.2.13. -rdın burun

1.2.13.1.Ekin yapısı

Mustafa Argunşah'ın "Geniş zamanın olumsuz -mAs ile ayrılma durumu ekinin birleşmesinden oluşur. 'burun' edatıyla birlikte gelerek eklendiği fiillere '-madan önce' anlamı katar"¹³⁸. Tanımına rağmen metnimizde "-rdın burun" şeklinde geçmektedir.

1.2.13.2.Ekin kullanılışı

Olumsuz şekli az kullanılan bir ektir: *ot yaķar yer taptıöyni menzil et-mestin burun*"evi menzil etmeden önce ateş yakacak yer buldu" (Nevâyî), *kuşnı kim biryân etiptürbismil et-mestin burun* "bismillah demeden önce kuşu kebab etmiş" (Nevâyî), *uruş-mastın burun* "savaşmadan önce".¹³⁹

¹³⁷Durgunay, (2016).*a.m.* s.565-576.

¹³⁸Argunşah, (2004)*a.g.e* s. 160

¹³⁹*a.e.* 160

Bu ek metnimizde geniş zaman eki -r ile ayrılma durum ekinin birleşmesi sonucu ve “burun” edatı ile birlikte kullanılmaktadır.

1.2.13.3.Ekin Fonksiyonları

ni yirge yitişkey hıred bilmeki / bar irse **barurdın burun** kilmeki (A.N.S.İ. 335)

bolurdın burun bir biridin bañıl / bolup irdiler barçası muzmañıl (A.N.S.İ. 5307)

çü âñır barur sin şitâbıñg nidür / **barurdın burun** ızırâbıñg nidür (A.N.S.İ. 5805)

1.2.14. -mAy(olumsuz gerundium)

1.2.14.1.Ekin yapısı

Çağatay Türkçesinde –may / -mey , -mayın/-meyin¹⁴⁰ şeklinde kullanılan bu ekler: Karahanlı Türkçesinde –mAdIn/-mAdI/-mAYI¹⁴¹ şeklinde, Harezmi Türkçesinde -mAYIn ve -mADIn¹⁴² şekillerinde ve Kıpçak Türkçesinde -mAYIn, -mAYInçA¹⁴³ şekillerinde kullanılmaktadır.

Janos Eckmann “Çağatay Dili Hakkında Notlar” makalesinde Çağatayca’yı Orta Asya İslam-Türk yazı dilinin önceki devirlerinden ayıran başlıca fonetik ve morfoloji hususiyetlerini şöyle hulasa edebiliriz diyerek maddeler halinde vermiştir ve bu maddelerde şu bilgiler yer almaktadır: “Eski –madın/-medin zarf-fiil ekinin yerine -mayın/-meyin ve –may/-mey eklerinin geçmesi”.¹⁴⁴

Janos Eckman menfî zarf fiil ekinin mayın olduğunu ve anlamının Harezmi Türkçesindeki gibi olduğunu belirtir. Bu zarf fiilin -may olarak kısaltıldığını belirtir.¹⁴⁵

-a/-e/-y/-p gerundiumlarının olumsuz şekillerini yapar.¹⁴⁶

1.2.14.2.Ekin kullanılışı

1.2.14.2.1.Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

Olumsuzluk eki ile zarf-fiil eki -y’den oluşmuştur. Fiillere “-madan,-mayıp” anlamları katar.

¹⁴⁰ János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, (6. Baskı. İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s.121

¹⁴¹ Mustafa Argunşah, Gülden Sağol Yüksekkekaya ve Özcan Tabaklar, *Tarihi Türk Lehçeleri (Karahanlıca, Harezmi, Kıpçakça Dersleri)*, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2010-2011), s.43.

¹⁴² Argunşah, Sağol Yüksekkekaya, Tabaklar, *a.e.* s.159.

¹⁴³ Argunşah, Sağol Yüksekkekaya, Tabaklar, *a.e.s.*293

¹⁴⁴ János Eckmann, “Çağatay Dili Hakkında Notlar” *Harezmi Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* Haz. O.F.Sertkaya, (Ankara: TDK Yay.2003), s.143

¹⁴⁵ János Eckmann, “Çağatayca”, *Harezmi Kıpçak ve Çağatay Üzerine Araştırmalar*, Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya, (Ankara: TDK Yay.2003) s.100

¹⁴⁶ János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, Çev. Karaağaç Günay (Ankara: Akçağ Yayınları, 2003) s.111.

mühendis şî'ârî taḥammül işi /taḥammüllük ol nev' **bolmay** kişi (A.N.S.İ. 37)
dimey hür kim çarḥ mülkide şāh / aṅga taḥt-ı firūze ārām-gāh (A.N.S.İ. 53)
sipihr ehliniṅ zīb ile zeyni ol / **dimey** 'aynı ol ḳurretü'l-'aynı ol (A.N.S.İ. 54)
dimey enbiyā ḳavm u ḥaylīṅ siniṅ / barı āferīniş ṭufeyliṅ siniṅ (A.N.S.İ. 165)
dimey kirri rüsül her ni kim rūḥ / bu kibritdin barça tapıp fütūh (A.N.S.İ. 170)

1.2.14.3. Ekin Fonksiyonları

“-may”

ötüp daḡı bir yirge tartıp 'alem / ki **bolmay** aṅga hem-rehī hem-ḳadem (A.N.S.İ. 286)
özidin özin tā ki **ḳılmay** ḥalāş / ḳıla almayın özni cānāṅga ḥāş(A.N.S.İ. 294)
demī kim aṅga **zāhir olmay**vücūd / kim irdi 'adem içre būd u ne-būd (A.N.S.İ. 449)
nime āferīnişde **tutmay** orun / ki tiprenmiş olḡay bu yıldın burun (A.N.S.İ. 456)
velī ḳāni' **olmay** uşak işke hīç / dimāḡımda irdi uluḡ pīç-pīç (A.N.S.İ. 604)
vefā **ḳılmay** ol 'ālem-ārāḡa mülk / yana müşte'al boldı dārāḡa mülk (A.N.S.İ. 908)
bularḡa daḡı bākī **olmay** ḥayāt / felek mülkni birdi bat aldı bat (A.N.S.İ. 944)
yana bīr yigitlik ki **tapmay** ḥalel / ḳarılıḡ bile bolmaḡay ol bedel (A.N.S.İ. 1199)
çü ma'mūreni tüzdi **ḳılmay** direng / tiṅiz meyli ḳıldı niçük kim neheng (A.N.S.İ. 1553)
çü yir ḳalmadı almaḡan suda hem / bu işler bile **bolmay** āsūde hem (A.N.S.İ. 1558)
ve ger ref' **ḳılmay** köṅgüldin ḥilāf / 'ıyān ḳılmasaṅ 'acziṅge i'tirāf(A.N.S.İ. 1733)
alar kiltürüp dāne tirmekke zūr / ki bir dāne hem **ḳalmay** iltürge mūr (A.N.S.İ. 1767)
ve ger raḥm **ḳılmay** ulus cāniḡa / 'azīmet ḳılıp rezm meydāniḡa (A.N.S.İ. 1828)
bu āşüb derdiḡa **bolmay** devā / çirik cem'iḡa boldı fermān-revā (A.N.S.İ. 1896)
ki ger mūr tiprense **ḳılmay** direng / tikerler idi közin atıp ḥadeng (A.N.S.İ. 1980)
yezekdin sipeh devride eyle bīm / ki tiprenmek imkāni **tapmay** nesīm (A.N.S.İ. 2021)
ili hīç **tinmay** yasap sāz u berk / müheyyā ḳılıp cevşen ü ḥöd u terk (A.N.S.İ. 2035)
tüşüp boyniḡa bağlaban paleng / şeh allıḡa yitkürdi **ḳılmay** direng (A.N.S.İ. 2172)
velikin gümān ḳıldı mekr ü firīb / dem **urmay** öz öziḡe birdi şikīb (A.N.S.İ. 2260)
te'enni bile 'azm itip ol ṭaraf / ki **bolmay** perīşān sipāhıda şaf (A.N.S.İ. 2274)
yana 'āzim oldum çü **ḳılmay** direng / naşīb oldı ḥaḳdın diyār-ı fireng (A.N.S.İ. 2595)
kiḳozḡalḡay ol ḥaylı **tapmay** amān / hem ol nev' kim tünd yıldın saman (A.N.S.İ. 2647)
sularmuzdın andaḡ bolup çāk-best / ki taş ursalar mümkün **olmay** şikest (A.N.S.İ. 2758)

ki **tapmay** taḥarrükniᅡ imkânını / yaman varᅡada körgey öz cânını (A.N.S.İ. 2944)
inanmay yaraᅡın nümâyiş bile / yaᅡîn eyledi âzmâyiş bile(A.N.S.İ. 2948)
anıᅡıᅡ dik ki mey cezb **kılmay** kişi / ala almaᅡay cezb **kılmay** kişi (A.N.S.İ. 3098)
ni vâᅡıf kişi öydin **almay** ᅡadem / ki ni cân-fezâdur ᅡavâf-ı ᅡarem (A.N.S.İ. 3131)
bu yaᅡıᅡlıᅡ ‘azîz ol ki miᅡmâni bar / ᅡaçan mîzbân **bolmay** imkâni bar (A.N.S.İ. 3145)
sefer kim meşâᅡᅡatde kildi saᅡar / anıᅡıᅡ otıda kimse **tutmay** maᅡar (A.N.S.İ. 3210)
ᅡü on yitti gâᅡ urdı **kılmay** güzer / iki yanıᅡa yaᅡşı kılᅡay naᅡar (A.N.S.İ. 3308)
ili ᅡalmak **olmay** ᅡayâl eylemek/ irür pest ᅡayâl u muᅡâl eylemek (A.N.S.İ. 3316)
niᅡe kimse kim ᅡaldı **bolmay** helâᅡ / biri bar idi mellüv ibn-i hebâᅡ (A.N.S.İ. 3369)
anıᅡa râstî resti itse nigâr / ᅡaçan râst **bolmay**bolur rest-kâr (A.N.S.İ. 4460)
dem **urmay** ᅡü ol dürr-i ᅡalᅡan alur / tiᅡıᅡiz ᅡa‘rıdın gevher âsân alur (A.N.S.İ. 4477)
iki yüz anıᅡa ay u kün dik yaruᅡ / velî tîre **bolmay** bolurdın aᅡuᅡ (A.N.S.İ. 4598)
ni menzilᅡa kim yitti **bolmay** şabür / ᅡılır irdi menzil-be-menzil ‘ubür (A.N.S. İ. 5195)
şeh ol dest ara ᅡondı **kılmay** hirâs / velî mürdın tuttılar kiᅡe pâs (A.N.S.İ. 5339)
şebistânᅡa **turmay** ᅡırâm eylesün / şeh uyᅡusun anda ᅡarâm eylesün (A.N.S.İ. 5446)
bulut baᅡrın ay hecri güyâ söker / nidin yoksa eşkini **yummy** töker (A.N.S.İ. 5525)
alar **bolmay** eyᅡen imes cânımız / kim ol mürlardur nigeᅡ-bânımız (A.N.S.İ. 5590)
ᅡayan kim kılıp ‘azm **ᅡoymay** alıp / ᅡü alıp ᅡarâyiᅡᅡa köp köz salıp (A.N.S.İ. 6102)
ni kim su ara taptı pâlüdeliᅡ / itek **tapmay** andın cüz âlüdeliᅡ (A.N.S.İ. 6374)
ki **kılmay** tavaᅡᅡuf tün ü kün sürüᅡıᅡ / ananıᅡa bu meᅡtübni yitkürüᅡıᅡ (A.N.S.İ. 6508)
siniᅡıᅡ dik tapa **almay** âᅡâᅡ ᅡız / ki dehr olmasun sindin âᅡâᅡsız (A.N.S.İ. 6638)
(2) ᅡıᅡmet ol bâbda kim meşveretde diᅡüᅡiᅡe mûlaᅡaᅡa **kılmay** ve tiyilgenni (3)
köᅡᅡülᅡe cilve birmek kirek ve saᅡılᅡan cevâᅡirdin münâsibni tirmek kirek
(A.N.S.İ.LXXXVII)
ni ᅡaddim işikken urarıᅡa ilig / ilig meyi **kılmay** aᅡıldı işik (A.N.S.İ. 6969)
ᅡıla almayın ‘arz-ı ᅡâlıᅡını hem / ᅡayâl eyley **almay** ᅡayâlıᅡını hem(A.N.S.İ. 6977)
“-mey”
siniᅡıᅡ der-geᅡiᅡıᅡde ni bolᅡay ᅡasî /**dimey** ᅡas ki ol ᅡasdın öksük besî (A.N.S.İ.155)
dimey cism kim genc-i şâᅡîdür ol / niᅡâtemniᅡin-i ilâᅡîdür ol (A.N.S.İ. 196)
felekdin **dimey** ötmek âsân idi / ᅡoyını teᅡi birle yeksân idi (A.N.S.İ. 248)
ta‘allümᅡa **yitmey** şedîdü'l-ᅡuvâ / közi taptı mâzâᅡa özi mâᅡaᅡa (A.N.S.İ. 302)

yitişmey köp ol işde pencümğa renc / naşīb oldıbiş gencidin tört genc (A.N.S.İ. 380)
 ki genc eyle yoqtur feridünğa hem / feridün **dimey** belki qarünğa hem (A.N.S.İ. 382)
 çü terk-i edeb züll itip iktizâ / söz ayturğa tevfiğ **birmey** kazâ (A.N.S.İ.510)
dimey cevr kim kılsa a' dâsı cevr / anğa bolmağay tartmağ kine tavır (A.N.S.İ. 575)
 öziğe ara yirda **körmey** vücüd / bu şükranega hağğa itkey sücüd (A.N.S.İ. 579)
 huşuşâ ki sin barçadın pest sin / **dimey** nest ki tofrağğa hem-dest sin (A.N.S.İ. 652)
 açılğaç girih turmayın anda kiç / **dimey** kiç kim kılmayın meğş hiç (A.N.S.İ. 779)
 anğa tâc ile taht **tüşmey** kabûl / bu endişedin bî-had irdi melûl (A.N.S.İ.1229)
 yana bir başın açıp **itmey** hirâs / 'ıyân eyledi yalbarıp iltimâs (A.N.S.İ. 1847)
yibermey hazâyınğa üç yıl harâc / basığa ser-efrâzlığ saldı tâc(A.N.S.İ. 1941)
 işidin anğa hâşıl olmas ferâğ / **yimey** köp kiçe düd-ı çerâğ (A.N.S.İ. 2836)
 birevdin birevge **yitişmey** gamî / kişidin kişi almayın dirhemî (A.N.S.İ.3080)
 çikip anca ni' met ki çarğ-ı denî / hıram itkeli tüşte**körmey** anı (A.N.S.İ. 3415)
 didi tecribem yok idi ay refiğ / su üzmeğni **örgenmey**oldum garîğ (A.N.S.İ. 3543)
 kayu ot ki su kılsa tuğyan anğa / özünğ di ki **öçmey** ni imkân anğa (A.N.S.İ. 3576)
 bu kişverde kim köp garâyib durur / **dimey** köp ki kân-ı 'acâyib durur (A.N.S.İ.
 3781)
 sikender niçe eyleben cüst ü cüy / semen-ber dilir **eylemey** güft ü güy (A.N.S.İ.
 5084)
 didi şeh ki ay haste cân âfeti / **dimey** haste cân kim cihân âfeti (A.N.S.İ. 5104)
 köngül nâme mahvı kılıp közni hem / kayanı unuttı **dimey** özni hem (A.N.S.İ. 5561)
 bular sarı hiç **eylemey** iltifât / urar irdi öz tamın istep kanat (A.N.S.İ. 5854)
 şeh er meşveretde sitem-kâredür / sitem **çikmey** ol işte ni çâredür (A.N.S.İ. 5924)
 vağan **eylemey** turfa kâşâneî / kılıp sin mekân künc-i vîrâneî (A.N.S.İ. 6425)
 mañga na's içinde mağâm eyleñgiz / **dimey** kiçe kündüz hıram eyleñgiz (A.N.S.İ.
 6511)
 bu kün ol durur 'âlem ehlide ferd / **dimey** şîr-zen belki yüz şîr-merd (A.N.S.İ. 6623)
 kiol koymadı düşmen **itmey** tebâh / bu düşmenleriğa irür nîk-ğ^vâh (A.N.S.İ. 6737)
 çirik **çikmey** erçi körünür irig /iriglik imes ref' **çikmey** çirig (A.N.S.İ. 6854)

1.2.15. -mAyIn

1.2.15.1.Ekin yapısı

Köktürkçede -matı,-matı(n)¹⁴⁷; Karahanlı Türkçesinde -madı(n)¹⁴⁸;Harezmi Türkçesinde -madın, mayın¹⁴⁹; Kıpçak Türkçesinde -mayın, -mayınça¹⁵⁰ şekillerinde kullanılmıştır.

V. Thomsen, W. Radloff, W. Bang ve A. N. Samoyloviç tarafından gerundiumun –ma olumsuzluk -t fiil ismi+ın vasıta hali, şeklinde açıklanması, Melioranskiy ve W. Duda tarafından, olumsuzluk eki üzerine –t fiil ismi eki gelemeyeceği tenkidi ile karşılanmıştır.¹⁵¹

J. Deny'nin -ma “matar eki” -tı “mastara olumsuzluk anlamı veren bir ek” +-n “vasıta eki” şeklindeki faraziyesi bir kenara bırakılırsa, M.Ergin'in -ma-ma-danbirleştirmesi tek ciddi iddia olarak kalmaktadır. -matın>-madın> -madan ekinin bilhassa Batı Türkçesi boyunca ablatife olan pek sıkı anolojik bağlantısına dikkat çekmek bakımından değeri olan M.Ergin'in görüşü de, eski -matı/-meti şeklini açıklamaktan uzak kalmaktadır.¹⁵²

Zeynep Korkmaz ise monografisinde “Daha, Eski Türkçe devrinde bile göze çarpan kimi lehçe ve ağız ayrılıkları dolayısıyla, Uygur metinleri içinde, olumsuz hal zarf-fiili türetmek üzere seyrek olarak -may/-mey ve çoklukla -mayın/-meyin eklerinin de kullanıldığını görmekteyiz” demiştir ve örnekler vermiştir.¹⁵³

Yine Zeynep Korkmaz aynı yazısında –mayın /-meyin , -mayu / -meyü , -may/-mey şekillerinde yeni bir küme kuran -y-‘li şekillerin, Uygur metinlerinden başlayarak ve Rabguzi'nin Kısasü'l Enbiya'sı gibi bir kısım önemli eserleride içine alarak günümüze kadar geldiğini belirtmiştir.¹⁵⁴

Çağatay Türkçesinde ise -madın zarf fiil eki -mayın veya -may olmuştur.(Ercilasun A.B. 2012 s.351)

¹⁴⁷Ercilasun (2012) *a.g.e.* s 185

¹⁴⁸Ercilasun (2012) *a.g.e.* s.351

¹⁴⁹M. Argunşah, G. S. Yüksekaya ve Ö.Tabaklar, *Karahanlıca Harezmi Kıpçakça Dersleri*(Birinci Baskı, İstanbul: Kesit Yayınları 2011)s.160

¹⁵⁰Argunşah, S. Yüksekaya ve Tabaklar (2011). *a.e.* s. 293

¹⁵¹Mustafa Öner, “-matı Gerundiumu Hakkında” *3. Uluslar Arası Türk Kurultayı 1996*, (Ankara: TDK yay.1999), s.835.

¹⁵²Öner, *a.m.* s.835

¹⁵³Zeynep Korkmaz, “Türkiye Türkçesindeki –madan/-medem ≤-madın≤medin Zarf-Fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar-1*, (Ankara:1995),s.151-159

¹⁵⁴Korkmaz(1995), *a.m.s.*151-159

1.2.15.2.Ekin kullanılışı

1.2.15.2.1.Ekin Yalın Şekilde Kullanılışı

Bu zarf fiilin isim işletme ekleri ve edatlarla ile birlikte kullanımı bulunmamaktadır. Tüm metinde yalın halde bulunur.

1.2.15.3.Ekin Fonksiyonları

“-mayın”

kıla **almayın** bu belâ ihtiyâr / barımız kıılır biz celâ ihtiyâr (A.N.S.İ. 1283)

alıp **kılmayın** vehm ü ‘azm itke sin / refî‘ âsitân öpkeli yitke sin (A.N.S.İ. 1724)

eger nâme bes kıılmağ itseñg heves / hem ol cām kem **bolmayın** kıılma pes (A.N.S.İ. 3106)

biri **kılmayın** terk-i mülk ü diyâr / biri kııldı lîkin sefer ihtiyâr (A.N.S.İ 3173)

hōsâ ol ki ‘ömrin tebâh itmedi / kıılır işlerin **kılmayın** kitmedi (A.N.S.İ. 3524)

ki nefsâniyet **kılmayın** işte fâş / kıılurlar niçük kim kirektür ma‘âş (A.N.S.İ. 3586)

devâ tapmayın derd-i cān-gāhığa / kadem koydı öz hānı der-gāhığa (A.N.S.İ. 4096)

añga itti kim **kılmayın** işke meyl / söz izhâr ite başladı hayl hayl (A.N.S.İ. 4153)

yimekdin çü hālîdür ol merz ü büm / meger **tapmayın** tu‘me ol hayl-ı şüm(A.N.S.İ. 5736)

ni iklîm ‘azmığa çıktı sipâh / ki fetğ olmadı **bolmayın** kîne-h^vâh(A.N.S.İ. 6386)

çü bir zılm añaötti **dem urmayın** / nefes il bile biş ü **kem urmayın** (A.N.S.İ. 6701)

disem terk itey **koymayın** himmetim / disem zür itey **yitmeyin** kuvvetim (A.N.S.İ. 6957)

“-meyin”

yasak birle **yitkürmeyin** fevc fevc / ki tutsunçirigni hāzîz velî evc (A.N.S.İ. 402)

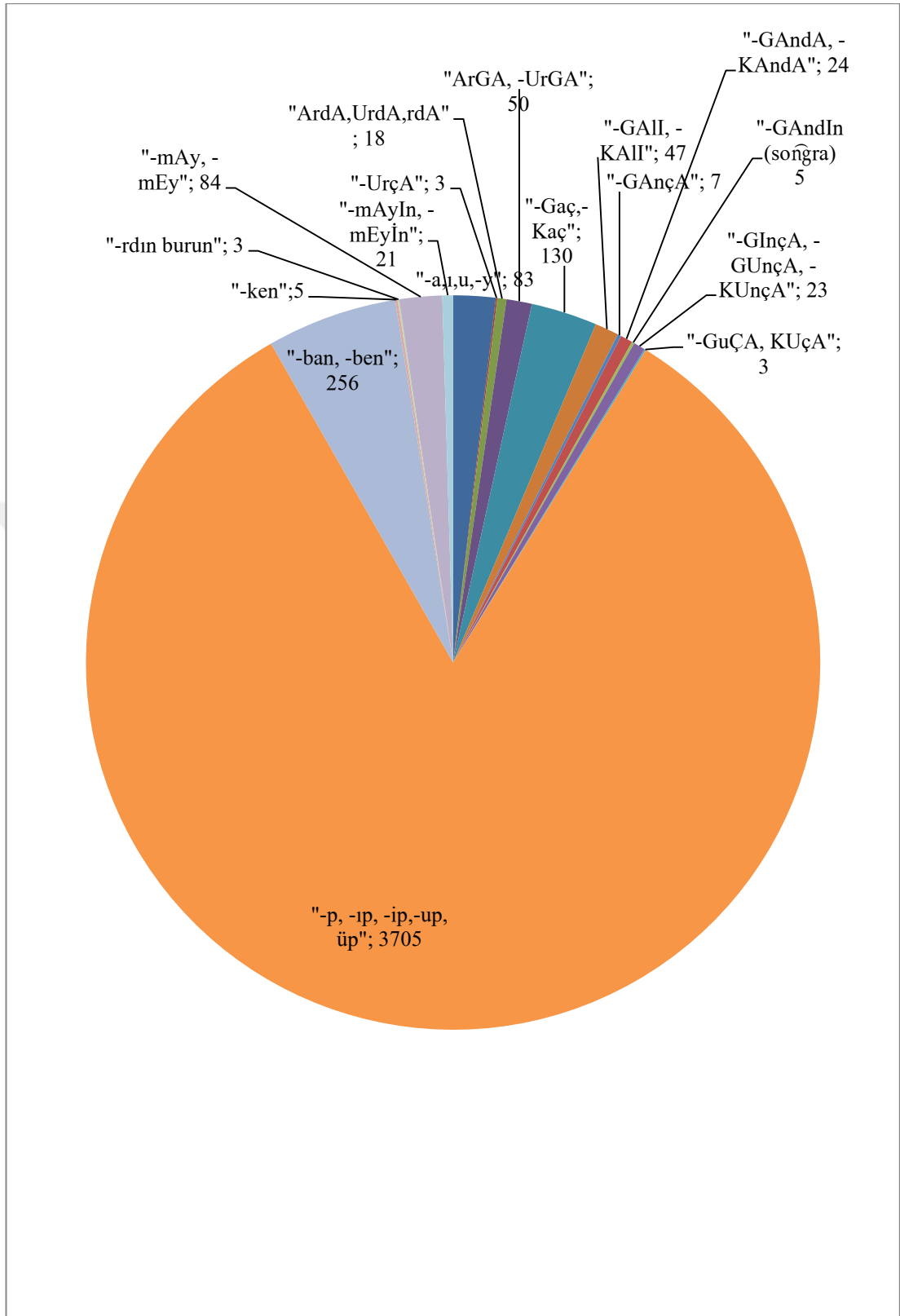
tüzüp mesnedî kim sipihr-i berrîn /yana **körmeyin** eyle mesned-nişîn (A.N.S.İ. 1917)

munı körmek olmas cihān **kizmeyin** / ta‘ab zehrîn öz kāmığa **izmeyin** (A.N.S.İ.3120)

‘aceb iş ki çün yildin irdi ferâğ / nidin qalmanı **öçmeyin** bir çerâğ (A.N.S.İ. 3267)

yana bir bu kim her kaçan kildi zayf / aña kıılğa sin **irmeyin** tu‘me hayf (A.N.S.İ. 4792)

kaşu işke ilgi uzaldı ikin / ki ol **birneyin** dest qaldı ikin (A.N.S.İ. 6385)

Şekil 2. Zarffiil eklerinin Sedd- İskenderi’de kaç kelime kullanıldığını gösteren şekil

SONUÇ

Çağatay Türkçesi 15. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar Doğu Türklerinin konuşma ve yazı dili olarak bilinir. Çağatay Türkçesi denince akla gelen en önemli isimlerden biri Ali Şir Nevâyî'dir. Çalışmamızda, Ali Şir Nevayi'nin hamsesinin beş mesnevisinden biri olan Seddi İskenderi'den hareketle Çağatay Türkçesindeki Sıfat fiil ve Zarf fiillerin kullanımları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmamızda Hatice Tören'in Doktora tezi olarak yayımladığı Sedd-i İskenderi'deki transkripsiyon harflerine bağlı kalınarak örnekler verilmiştir.

Sedd-i İskenderi adlı eserdeki sıfat fiil ve zarf fiil unsurlarının tespiti çalışmasında sıfat fiillerde geniş zaman sıfat fiilleri: -ğan / -gen / -қан / -ken, -ar, -er / -ur, -ür ve -mas, -mes (olumsuz geniş zaman); geçmiş zaman sıfat fiilleri -mış, -miş (-ğan, gen ekine aktarılmıştır); gelecek zaman sıfat fiilleri -ğu, -gü / -қу, -кү / -ğuçı, -güçi / -қуçı, күçi olmak üzere ve zarf fiil ekleri: -a, -u, -y; -urça; -arda, -erde, -urda; -arga, -erge, -urга, -ürge; -gaç, -geç / -қаç, -кеç; ğalı, -geli / -қалы, -keli; -ğança, -gençe; -ğanda, -gende / -kende; -ğandin soñgra; -ğınça, -gunça, -günçe; -guça, -küçe; -p, -ıp, -ip, -up, -üp / -ban, -ben; -ken; -rdın (burun); -may, -mey; -mayın, -meyin ekleri ile karşılaşıldı.

Sedd-i İskenderi'de en çok kullanılan sıfat fiil eki 375 kelimedeki kullanımı ile “-ğan, -gen / -қан, -ken” ekidir. Bu eki kullanım sıklığına göre 31 kullanım ile “-ğu, -gü”; 20 kelimedeki kullanım ile “-ar, -er, -ur, -ür”; 17 kelimedeki kullanım ile “-ğuçı, güçi”; 7 kelimedeki kullanım ile “-mas, -mes”; 3 kelimedeki kullanım ile “-mış, -miş” eki takip etmektedir.

“-ğan, -gen” sıfat fiil eki Çağatay Türkçesinin bir özelliği olarak bu sıfat geniş zaman ifadesi taşıırken geçmiş zaman eki durumuna da geçmektedir. Ayrıca çalışmada -ğan, -gen / -қан sıfat fiil ekinin isim çekim ekleri ile birleşip kalıplaşarak oluşturduğu zarf fiil yapıları da vardır. Geniş zaman ifadesi taşıyan eklerden -r, -ar, -er, -ur, -ür sıfat fiil eki isim çekim eklerinden durum ekleri ile birleşip kalıplaşarak zarf fiil yapıları oluşturmuştur.

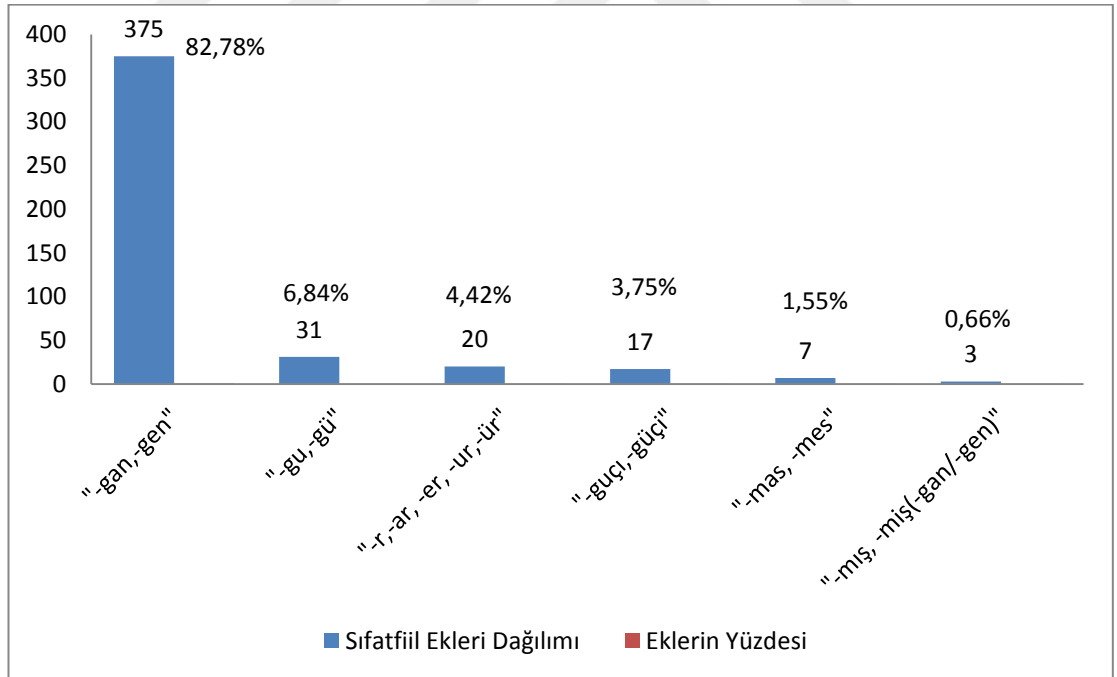
“-ğu, -gü” gelecek zaman ifade eden sıfat fiil eki çoğunlukla -deg (dik) edatı ile birlikte kullanılmıştır.

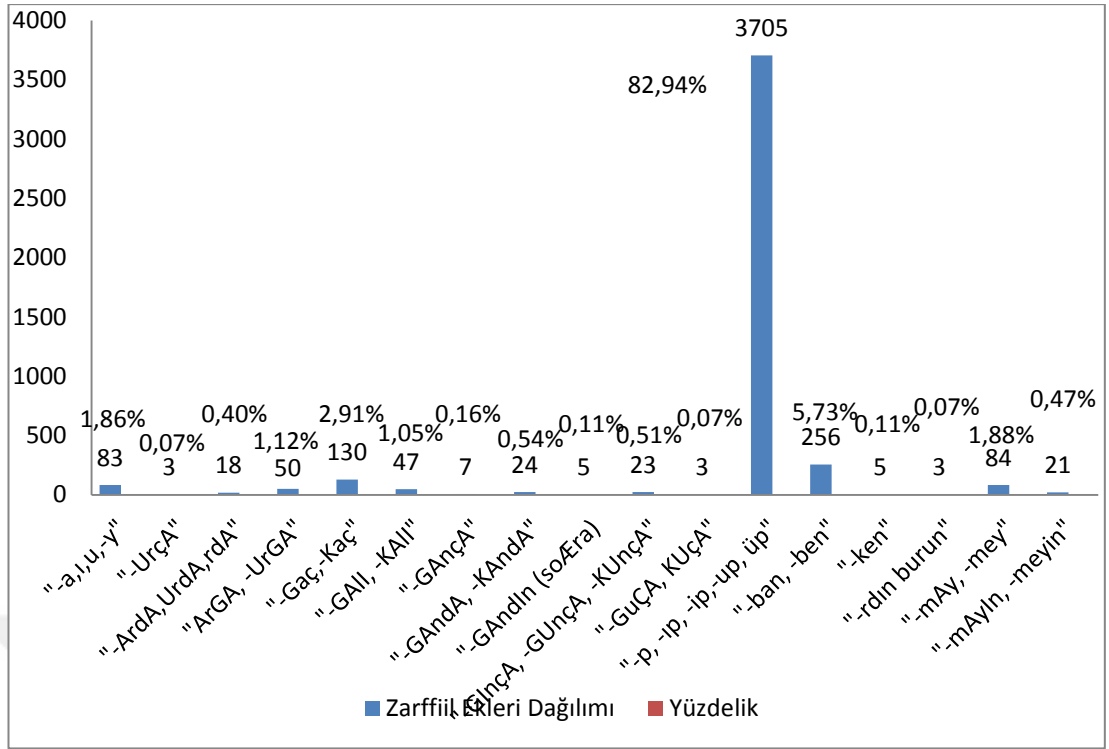
Sedd-i İskenderi'de en sık karşılaşılan zarf fiil eki 3705 kelimedeki kullanımı ile “-p, -ıp, -ip, -up, -üp” ekidir. Bu eki kullanım sıklığına göre 256 kullanım ile “-ban, -ben”; 130 kelimedeki kullanım ile “-gaç, -geç”; 84 kelimedeki kullanım ile “-may, -mey”; 83 kelimedeki kullanım ile “-a, -u, -y” (-a, -e: 45, -u, -ü: 11, -y: 26 kelimedeki);

50 kelimedeki kullanımı ile “-arğa, -urğa”; 47 kelimedeki kullanımı ile “-ğalı, -geli”: 24 kelimedeki kullanımı ile “-ğanda, -gende”; 23 kelimedeki kullanımı ile “-ğınça, ğınça”; 21 kelimedeki kullanımı ile “-mayın, -meyin”; 18 kelimedeki kullanım ile “-arda, -urda, -rda”; 7 kelimedeki kullanımı ile “-ğança”; 5’er kelimedeki kullanımları ile “-ğandın soñgra”, “-ken” ve 3’er kelimedeki kullanımları ile “-guça, -güçe”, “-rdın burun” ve “-urça” ekleri takip etmektedir. Eklerin dağılımı ve yüzdesi aşağıdaki şekillerde verilmiştir.

“-mastın burun” zarf fiil eki Mustafa Argunşah’ın “Geniş zamanın olumsuz -mAs ile ayrılma durumu ekinin birleşmesinden oluşur. ‘burun’ edatıyla birlikte gelerek eklendiği fiillere ‘-madan önce’ anlamı katar.” tanımına rağmen metnimizde de “-rdın burun” şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu da geniş zamanın olumsuz -mas yerine direkt geniş zaman eki “-r” ile de oluşabileceğini göstermektedir.

Yapılan bu çalışmada, bu alanda yapılmış ve yapılacak diğer çalışmalarla birlikte incelendiğinde dönemin dil hususiyetleri hakkında ayrıntılı bilgiler ortaya konması açısından yardımcı olması hedeflenmiştir.

KAYNAKÇA

- Akar, A. (Güz-2003). -GAn Sıfat Fiil Eki. *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)* XIV. s. 103-115.
- Argunşah, M. (2004). *Tarihî Türk Lehçeleri, Çağatay Türkçesi*. (3.Baskı) İstanbul: Kesit Yay.
- Argunşah, M., Sağol Yüksekaya, G. ve Tabaklar, Ö. (2010-2011). *Tarihî Türk Lehçeleri (Karahanlıca, Harezmiye, Kıpçakça Dersleri)*. İstanbul: Kesit Yay.
- _____.(2014). *Tarihî Türk Lehçeleri, Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Atalay B. (1985). *Divanu Ligat-it- Türk*. II. TDK
- Atak, H. Ş. “Özbek Türkçesinde Sıfat Fiil ve Zarf Fiiller”, Yayımlanmamış Uzmanlık Tezi. Balıkesir Üniversitesi. 2004 (144680)
- Banarlı, N. S. (1971). Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I. İstanbul: MEB Yayınları.
- Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- _____.(2015). *Türkçenin Grameri*. (10. Baskı), Ankara: TDK Yayınları
- Bulut, S. (2017). Asya Coğrafyası'nın Büyük Edibi Ali Şir Nevâî'nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türk Dili'ne Katkıları. *Asya Studies, 1 (Number: 1)*, 23-41. DOI: 10. 31455/asya.334014
- Canpolat, M. (2002). Çağatay Dili ve Edebiyatı. *Türkler*. Cilt:8, s.769, Ankara: Semih Ofset
- Çağatay, A. R. ve ÖZCAN N. (1993). Çağatay Edebiyatı. *TDV İslam Ansiklopedisi*.Cilt:8, sayfa:168-176.
- Çakmak, B. (Nisan-2018). Ali Şir Nevai'yi Anlamak, *Tarih Bizi Çağırıyor Dergisi*.
- Dilaçar, A. (Şubat-1966). Nevâî'nin Dil Anlayışı. *Türk Dili Dergisi*. Cilt:XV. S.173.
- Dilbaş, E.(1966). Türk Dilinde Zarf-Fiil Ekleri. *Erciyes Üni. Academia.edu* /27582365 [23.10.2018]
- Dizdaroğlu, Hikmet. (Şubat-1966) Nevâî'de Dil Bilinci. *Türk Dili Dergisi*. C.XV, S.173. s.294.
- Durgunay, B. (2016). Karahanlı Türkçesinde -ken Zarf Fiil Ekinin Kullanım Alanına Katkıları. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. 5(2), 565-576.

- Eckmann, J. (1988). *Çağatayca El Kitabı*-(Çeviren: Günay Karaağaç) İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları
- _____. (2003). Çağatayca. *Harezmi Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. Haz. O.F Sertkaya. Ankara: TDK Yayınları. s.95-234
- _____. (2003). Çağatay Dili Hakkında Notlar. *Harezmi Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*-(Haz. Sertkaya O.F.) Ankara: TDK Yayınları. s.143
- _____.(2003). *Çağatayca El Kitabı*-(Çev. Karaağaç Günay). Ankara: Akçağ Yayınları
- Eker, Ü. (2010). Çağatay Türkçesinde Eklerde Görülen Yuvarlaklaşmalardaki Eski Anadolu Türkçesi Etkisi. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 5/1* s. 374-389
- Eraslan, K. (1980). *Eski Türkçede İsim-Fiiller*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: 2731.
- _____. (1986). Nevâî Maddesi. *Türk Klasikleri*. C.III. İstanbul.
- _____. (1993). Çağatay Edebiyatı. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C.8.İstanbul: İSAM
- Ercilasun, A. B. (2012). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erdem Uçar, F. M.(2016). Çağatay Türkçesinde Tasvir Fiilleri. *Türkbilig*. 32:21-56.
- Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım /Yayım/Tanıtım.
- Gabain, A. Von (Ankara 1988). *Eski Türkçenin Grameri*-(Çev. M. Akalın) Ankara: TDK.
- Gökcan Türkdoğan, M. Klasik Türk Edebiyatında Kur'an Kıssalarını Konu Alan Mesneviler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi C.3*, S.15 64-91
- Gökçe, A. (2010). Bünyesinde Art veya Ön Damak /g/ Ünsüzü Bulunduran Yapım Eklerinin Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Tarihsel Seyirleri Üzerine. *Folklor Edebiyat, Cilt:16*, Sayı:61
- Grousset, R. (1993) *Bozkır İmparatorluğu: Attila-Cengiz Han-Timur*. (Çev. M. R. Üzmen) İstanbul: Ötüken Yayınları,. s. 313-331
- Gülsevin, G. (2000). Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf-Fiiller. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.5*. s.127.
- Gülsevin, G. ve Boz, E. (2004). *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Gazi Kitabevi.

- Kabaklı, A. (2004). *Ali Şir Nevai. Türk Edebiyatı* (II. Cilt -gözden geçirilmiş. 12. baskı). İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları
- Kaya, Ö. (Mart-2007). Ali Şir Nevainin Divanları. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. C.4, S.1. s. 47-55*
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- _____. (1995). Türkiye Türkçesindeki -madan/-medem ≤-mağın≤meğin Zarf-Fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar-1*, Ankara. s.151-159
- _____. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 827.
- _____. (2007). *Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- _____. (2013). *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: TDK Yay.
- Kut, G.(1989). Ali Şir Nevai. *TDV İslam Ansiklopedisi. (2. Cilt.)* İstanbul: TDV
- Levend, A. S. (1958). Türkiye Kitaplıklarındaki Nevâi Yazmaları. *TDAY Belleten*, Ankara.
- _____. (1966/Şubat). Ali Sir Nevâi. *Türk Dili Dergisi. C.XV. S.173. s. 291*
- _____.(1968), *Ali Şir Nevayi. C.I-IV*, Ankara.
- Nergiş, Z. Tarihî Ve Çağdaş Türk Dillerinde -GAN (-AN) Ekinin İşlevleri. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi Cilt -Sayı LVI*
- Ölmez, Z. (2007). Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi. Cilt 5, Sayı 9 s.173*
- Öner, M. (1999). -matı/-meti Gerundiyumu Hakkında. *3. Uluslar Arası Türk Kurultayı 1996*.Ankara: TDK yay. s.835.
- Öztürk, R. (1994) . *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara.
- Pala, İ. (1993), *İskender mi Zülkarneyn mi?* TDED, CXXVI, İstanbul, s.117-146.
- Tarlan, A. N. (1942). *Ali Sir Nevâyî*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Tarlan, A. N. ve Fındıkoğlu, Z. F. (1962) *Ali Şir Nevâi, Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyat.

- Tekin, T. (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:179.<http://dergipark.gov.tr> kaynağından 18.01.2019 tarihinde alınmıştır
- Tiken, K. (2004). *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf Fiiller*. Ankara: TDK Yayınları.
- Toprak, F. (2005).Harezmi Türkçesi ve Fiillerin Özellikleri. *TİKA / Ankara Sosyal Bilimler Dergisi* s.116
- Tören, H. (2001). *Ali Şir Nevai Seddi İskenderi (İnceleme-Metin)*. Ankara: TDK Yay.
- Uçar, M. (2013/Güz). Argunşah, Mustafa (2013), *Çağatay Türkçesi*, İstanbul: Kesit Yayınları, s.381. *Gazi Türkiyat (Türkoloji Araştırmaları Dergisi)*.13
- Uğurlu, M.(1999). -ArAK ve-p ile Kurulan Zarf-Fiilli Parçalarda Sınır Vurgulayışın Rolü. *3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı1996*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Ankara: TDK yay:678.
- Üstüner, A. Çağatay Türkçesi'nde '-rdA, -ArdA, -UrdA' Zarf-Fiil Eki. *Sosyal Bilimler Dergisi*.11, S.1 s. 163-170. (IX. Millî Türkoloji Kongresine sunulan tebliğ 15-19 Eylül 1997)
- Yıldırım, T.(2013). *Hüseyin Baykara Dîvânı / İnceleme Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. Uşak: Elik Yay.
- İnternet siteleri:
- <http://www.tarihbizicagiriyor.org>
- <http://dergipark.gov.tr>
- <http://turkoloji.cu.edu.tr>